Jog
történeti szemle

2011
3. szám

BUDAPEST · GYŐR · MISKOLC · SZEGED

A TARTALOMBÓL

A „római típusú reményvétel" problémái a görög jogban

A bolognai jogiskola Irneriust követő nemzedéke: Bulgarus, Martinus, Hugo és Jacobus

Hadkiegészítés és hadsereg-utánpótlás a késő Római Birodalomban – jogtörténeti források tükrében

Cicero államelméletének alakulása a Pro Marcello tükrében

Svédország alkotmánya és közigazgatása Gustav Vasától XII. Károlyig (1523–1718)

Az Ausztria és Magyarország közötti közjogi viszony elemei

Axel Gustafsson Oxenstierna

TARTALOM

TANULMÁNYOK
BENKE József: A „római típusú reményvétel" problémái a görög jogban 1
BÓNIS Péter: A bolognai jogiskola Irneriust követő nemzedéke: Bulgarus, Martinus, Hugo és Jacobus 9
KELEMEN Miklós: Hadkiegészítés és hadsereg-utánpótlás a késő Római Birodalomban – jogtörténeti források tükrében 17
KÉPES György: Svédország alkotmánya és közigazgatása Gustav Vasától XII. Károlyig (1523–1718) 29
NÓTÁRI Tamás: Cicero államelméletének alakulása a Pro Marcello tükrében 40
MŰHELY
SZABÓ Szilárd: Az Ausztria és Magyarország közötti közjogi viszony elemei 52
KÖNYVEKRŐL
Jogállam vagy konzervatív monarchia? Tanulmánykötet az Osztrák–Magyar Monarchia közjogi jellegéről – STIPTA István 60
A jog mint színház – Kengyel Miklós bírósági kultúrtörténeti munkája – KARÁCSONY András 62
Szimbólumok, hatalmi jelképek, igazságügyi épületek – Bevezetés Kengyel Miklós könyvéhez – MEZEY Barna 63
A börtönügy történetének kezdetei – Mezey Barna könyvéről – PACSEK József 68
Elemzés a dualizmus kori Magyarország kormányformájáról – Szente Zoltán könyvéről – SZABÓ Szilárd 70
Kuruc-e, vagy labanc? – Pálffy Géza monográfiájáról – DOMANICZKY Endre 72
Nótári Tamás monográfiája – BOÓC Ádám 74
SZEMLE
A magánjog története Európában – konferencia Kassán – KONCZ Ibolya Katalin 76
Filológia és textológia a régi magyar irodalomban – Egy miskolci konferencia – jogtörténeti tanulságokkal – GEDEON Magdolna 78
Az 1911. évi polgári perrendtartás százéves jubileuma – Konferencia Pécsett – CZOBOLY Gergely 79
Jogelméleti konferencia Japánban – SZANISZLAI Péter 80
Szakszolgálat és történelem – a 15 éves Nemzetbiztonsági Szakszolgálat – SIMON F. Nándor 85
Berlin-Hohenschönhausen – egy STASI börtön története – SZABÓ András 85
HÍREK 87
E számunk szerzői 92

Magyar Tudományos Akadémia – Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtörténeti Kutatócsoport

A címlapon:
Axel Gustafsson **Oxenstierna**
1645-től Södermöre grófja (Fånö, 1583. június 16. – Stockholm, 1654. augusztus 28.)
svéd politikus, diplomata. 1612–1654 között Svédország királyi kancellárja, 1632–1644 között a régenstanács elnöke volt. Politikai-diplomáciai tevékenysége nagymértékben meghatározta a korabeli Európa arculatát. A kezdeményezésére 1634-ben megalkotott svéd alaptörvény megerősítette az országtanács és a régenstanács hatalmi helyzetét a rendi gyűléssel (Riksdag) szemben. 1636-ban létrehozta a svéd királyi postaszolgálatot. 1640-ben megalapította a Turkui Egyetem elődjét, az Åbói Királyi Akadémiát (Regia Academia Aboensis).

Jog
történeti szemle

Nemzetközi szerkesztőbizottság:
Dr. Wilhelm Brauneder (Bécs), Dr. Izsák Lajos (a szerkesztőbizottság elnöke), Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn), Dr. Günter Jerouschek (Jéna), Dr. Srđan Šarkić (Újvidék), Dr. Kurt Seelmann (Bázel), Dr. Erik Štenpien (Kassa)

Szerkesztőség: Dr. Homoki-Nagy Mária, Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István
Szerkesztő: Élesztős László (e-mail: elesztosl@ajk.elte.hu)

A szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3., II. em. 211. Tel./Fax.: 411-6518

ISSN 0237-7284

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Károli Gáspár Református Egyetem Jogtörténeti–Jogelméleti Intézete, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszéke, a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszéke és a Szegedi Tudományegyetem Magyar Jogtörténeti Tanszéke
Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna

Kiadói munkálatok: Gondolat Kiadó

TANULMÁNY

Benke József

A „római típusú reményvétel" problémái a görög jogban

1. Előszó

„Vannak emberek, akik életükből csinálnak remekművet; nép, amely az életéből csinált, egy volt: a görög. [...] Zseniális nép, [...] a kezdetlegestől a tökéleteshez nem szerpentin, hanem kötélhágcsó vezet." – írta 1934-ben egy tanulmányában Németh László.[1] Hellász számára ugyanakkor hagyatéka a jog világában nem termett ennyi babért, különösen a rómaiakhoz képest, akik egyébként felismerték a görög tudományosság nem a jog*ban* és nem a jog*ért* elért eredményeinek éppen a jog világában való alkalmazhatóságát.[2]

A továbbiakban mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy a címben csak a „probléma" szó nem okoz problémát. A titulus ugyanis *kettős* magyarázatra szorul. Egyfelől – s ez az egyszerűbb kérdés – idézőjelben értendő a „reményvétel" kifejezés, hiszen mind az elnevezést, mind a jogi kidolgozást a rómaiak végezték el a Kr. u. 1–2. században, ahhoz a „görögöknek" nincs közük.

Anélkül, hogy részletesebb ismertetésre kerülne sor, a „római típusú reményvétel" alapesetének lényege az, hogy a vevő előre meghatározott, fix vételárért megveszi egy halász jövendő fogását. A halász mint eladó azért tartozik csupán felelősséggel, hogy a maga részéről minden szükségeset megtegyen ahhoz, hogy a halászat (hálóvetés, *iactus retis*) sikere, a halfogás *(captus piscium)* kizárólag a természet szeszélyén, úgymond a sors kegyén múljék: szálljon vízre, vesse ki hálóját, adja át a fogást stb. A vevő ezzel szemben a vételárral akkor is tartozik, ha a háló az eladó erőfeszítései ellenére üresen maradt *(si nihil inciderit)*: az ügylet tehát *aleatóri(k)us*, kockázatos.[3]

Másfelől a „görög jog" fogalma okoz gondot, mivel az *teoréma*, nem pedig *axióma;* használata tehát külön indokolást követel, azonban mindez nem e lapokra tartozik. Annyit mindenesetre az idevágó szakirodalom vizsgálata alapján[4] érintőlegesen le lehet szögezni, hogy az alkalmazott *„görög jog"* fogalom fedi egyfelől a poliszalapú *hellén jogok*at, másfelől a *hellenisztikus jogok*at, sőt, egyes – nem kizárólag görög[5] – szerzők álláspontja szerint a Mükénétől Bizáncig tartó korszak görög nyelvű jogrendszereit.

A kőtáblákra vésett gortyni törvények részlete

További probléma a „görög jog" *forrásai*nak meghatározása, és az azokból levonható következtetések értékelhetősége. A források vizsgálata tekintetében a kutató zömmel a régészet, az epigráfia és a papyrológia eredményeire, illetve a klasszika-filológia kutatásaira s a szépirodalom, a történetírás, a mitológia stb. fennmaradt remekműveire van utalva.[6]

A források minősége folytán szinte minden, a témával kapcsolatos absztraháló, fogalom- vagy szabály-, de különösen rendszeralkotó kijelentés mögé – ha csak halványan is – elengedhetetlen kérdőjelet illeszteni.

2. Elvi kétségek: a görög „vagyonjog" néhány általános jelensége alapján

Ehelyütt *per tangentem* meg kell vizsgálni néhány speciális, csak a görög jogban felmerülő előkérdést: *(a)* milyen hatással van a jövőbeli dolgok vételére az ún. *diadikaszia* eljárása; illetve *(b)* a szerződések kötelező ereje miben gyökerezett, s ez – ti. a forma és a konszenzus viszonya – hogyan változott a századok során; *(c)* milyen eljárási formákon keresztül valósulhatott meg a *szerződéses* kötelezettségek teljesítésének „állami" kényszere, s végül *(d)* az, hogy milyen funkciókat töltött be a görög jogban rendkívül szélesen értelmezett kölcsön *(daneion)* intézménye.

Mindezek rövid vizsgálata azért érdekes, mert mint utóbb látható lesz, e négy csomópontban rejlenek azok a tényezők, amelyek felvethetik a reményvételszerű ügyletek – s általában a *sine re venditiones*[7] – bonyolításának akadályozott voltát.

Ugyanakkor az, hogy e dilemmák valósak-e, vagy csupán látszólagosak, szintén további munkálatokat igényel. A fő kérdés tehát az, hogy van-e egyáltalán mód a prompt-, illetve reálvételen *(Austauschtheorie)*[8] kívül olyan, a konszenzualitáson alapuló, kötőerejű adásvételi ügyletek bonyolítására, amelyek esetében az áru teljesítése csak később történik meg, s a vételár akkor is jár, ha ez a teljesítés ugyan nem az eladó hibájából, de elmarad. Az alábbi négy pontban összefoglalt megállapítások *mindegyike* azt sejteti, hogy *nincsen*.

Ad (a) Burkhard A. Leist[9] a krétai Gortyn Kr. e. 500–450 körüli feliratainak *(lex Gortyn[i]a)* vizsgálata[10] alapján kialakított – jóllehet többek által vitatott[11] – álláspontja szerint az ún. *diadikaszia* ('eldöntés, megítélés') mint eljárás általában alkalmas volt annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy „a vitás dolog kit illet". E körben a döntő szempont ugyanakkor nem az „abszolút jog" volt, vagyis hogy ki a tulajdonos, hanem a „jogosultságok" összemérésének eredményeként a relatíve erősebb jog,[12] pontosabban a vé-

dendőbb, elismerésre méltóbb helyzet.[13] Előzetesen megjegyzendő, hogy a görög jogban tartósan fennálló állapot szerint a dolog feletti teljes hatalmi jogosultság (nevezzük tulajdonjognak)[14] a vételár megfizetésével szállott át, az adásvétel ekkor tehát – mint szükségszerű készvétel – *reálszerződés* volt.

Pringsheim álláspontja szerint a diadikaszia eljárása két esetben vehető igénybe az adásvétellel összefüggésben: (1) akkor, ha a vevő a vételárat megfizette, s mégsem került hatalmába az áru, avégből, hogy annak átadását elősegítve mintegy tulajdonosává váljon; (2) vagy akkor, ha az eladó anélkül adta át az árut, hogy a vételárat megkapta volna, avégből, hogy azt visszakövetelve tulajdonjogát ne veszítse el.[15] A *diadikaszia* tehát sikerrel vehető igénybe, ha a vevő a vételárat megfizette, mégsem került hatalmába az áru: a reménývételnél pedig ez az a tipikus eset, amikor a vevőnek a dologi árura vonatkozó bárminemű igényét a felek megállapodása kizárta.

Az újabb irodalomban teljesen más álláspontot foglalt el, pl. *Thür*. Főként athéni források vizsgálata alapján egyértelműen igazoltnak látta, hogy a diadikaszia a magánfelek közötti tulajdoni per funkciójával nem rendelkezett, sem Athénban, sem más poliszban, mivel nem a „tulajdonjog" volt a tárgya, illetve nem magánfelek, hanem a polisz és a magánfél között folyt.[16]

Ad (b) A gortyni feliratok azt bizonyítják, hogy a görög jogban ismert volt a szóbeli megegyezés. Ez azonban természetesen nem jelenti egyszersmind a formátlan konszenzus kötelezettségteremtő erejének elismerését is, mivel e szóbeli ügyletek, csakúgy, mint az írásbeliséget nélkülöző perek, *sollemniter*, tehát ünnepélyes módon és tanúk előtt köttettek, illetve folytak.[17] Ez minden jelentős polisz tekintetében megáll, ti. már *Hésziodosz* is arról számolt be, hogy a tanúk jelenléte minden szerződésnél elengedhetetlen,[18] *Platón*[19] és *Arisztotelész*[20] véleménye szerint pedig tanúk hiányában az ügylet érvénytelen, illetőleg a bíróság előtti sikeres igényérvényesítésre nincsen lehetőség.[21] Arisztotelész tanítványa, *Theophrasztosz*, aki bizonyos fokú tekintélynek örvendett a klasszikus kori római juristák között, a szerződésekről írott munkájában *(Peri szümbolaión)*[22] részletesen kifejtette a nyilvánosság – az ügylet konkrét tárgyától függően – *hétféle* megnyilvánulását és az adásvételnél betöltött szerepét a szerződéskötéskor.[23]

A régi görög jogban is ismert – eredetileg a bíróság előtt kötelezettséget elismerő nyilatkozat – az ún. *homología*, amelynek működési elve az, hogy amennyiben a bíróság előtt az „alperes" keresetre adott válasza elismerő *(„homologein")*, az eljárásnak vége, ha azonban tagadó *(„antilegein")*, megkezdődik a per.[24]

Az elismerés később már nem kizárólag a bíróság előtt vezethetett a vita lezárásához, hanem a forgalmi élet gyakorlatában is. Ekkor ugyancsak nélkülözhetetlen volt a tanúk jelenléte a kívánt joghatás biztosításához. A már az ókorban óriási tekintélynek számított *Démoszthenész* Onétor elleni első beszédében felhívta a figyelmet arra, hogy egyfelől tanúk jelenléte szükséges mind a *szerződéskötés*, mind a *teljesítés*, mind pedig a bírósági vagy a bíróságon kívüli *vitarendezés* során és a szerződéses jogviszony *teljesítés nélküli megszüntetése* esetén, másfelől kiemelte, hogy e tanúknak minden említett mozzanatnál ugyanazoknak a személyeknek kell lenniök. Egészen odáig ment, hogy a tanúk nélkül átadott pénz visszafizetése kizárólag az adós jóakaratán, diszkrécióján múlik, az adós halála esetén pedig egyáltalán nem is követelhető vissza.[25]

Noha a Ptolemaioszok Egyiptomának „bürokratizmusa" az írásbeliséget mindenek felett előnyben részesítette, a tanúzás itt is szükségszerű volt. A hat tanúval megerősített írásbeli, hivatalos szervnél *(szüngraphophülax)* letett dokumentum a *hexamartürosz szüngraphé*.[26] Az okiratoknak ugyanakkor mindössze annyi szerepük volt, hogy megkönnyítették a tanúskodás megtörténtének bizonyítását, ez pedig azért volt lényeges, mert a szerződések teljesítéséért való „felelősség" éppen abból eredt, hogy az elkötelezés tanúk előtt történt. Egyiptomban figyelhető csak meg a Kr. e. 2. században, hogy a hat tanúval attestált *szüngraphét* felváltotta az egyszerű kézírással, formátlanul írásba foglalt *homología*, vagyis a *cheirographa*.[27]

Vinogradoff,[28] *Pringsheim*[29] és *Wolff*[30] egyező álláspontja szerint ugyanakkor a görög jog valójában soha nem ismerte el a formátlan paktumokat, illetve a konszenzuális szerződéseket. Két fél egybehangzó akaratnyilatkozata tehát szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy a megállapodásból a külső hatalom, az „állam" által kikényszeríthető kötelezettség fakadjon. Mindez persze nem áll ellentétben azzal, hogy a görög *filozófiai* gondolkodás – már *Platón* (Kritón, 51[31]) – kimondta, hogy a megállapodások tisztán a megegyezésen alapulnak.

Egyéb eszköz hiányában a *homología* mint puszta megállapodás, paktum a görög jogban – figyelemmel a tanúzási kötelezettségre és a konszenzualitás elismerésének hiányára – tehát soha nem juthatott el arra a szintre, mely megalapozhatta volna azt a szerződési formaszabadságot, amely elengedhetetlen a római típusú reménývétel alapeseteiben (pl. jövőbeli hal- és madárfogás, illetve a vadászat jövendő, bizonytalan eredménye).

Ad (c) A következőkben azt kell vizsgálni, hogy milyen lehetőségeket kínál a görög jog akkor, ha az ügyleti forma megfelel a kívánatos feltételeknek, azonban a jogügylet lebonyolítása során a felek között általuk meg nem oldható zavarok – nemteljesítés, illetve nem kellő teljesítés – keletkeznek. Tipikusan ez a helyzet az ún. római típusú reménývételben, ugyanis a vételár eszerint akkor is jár, ha áru nincs: ha – így az iskolapélda – a háló üresen maradt.

Noha a görög jog a konszenzualitás kötelemfakasztó erejét *általánosságban* soha nem ismerte el, mégis van a számunkra két olyan érdekes pereszköz, amely az ígéretszegővel szemben indítható. Mindmáig nincsen pontosan kimunkálva ezek egymáshoz való viszonya, így nem lehet bizonyossággal kimondani azt sem, hogy nem okozhatott párhuzamosságuk lehetősége *pluspetitiv* helyzetet.

(α) Az egyik kereset az ún. *szünthékón parabaszeósz diké*,[32] amely a kölcsönkövetelés érvényesítésére szolgál. A kereset annak folytán tarthat számot érdeklődésre, hogy a görögök visszakövetelhető kölcsönként fogták fel a vételárat, ha átadását nem követte az áru szolgáltatása, illetve az árut, ha nem fizették meg egyidejűleg a vételárat.

Előzetesen meg kell azonban jegyezni, hogy a görög jog szerint az áru feletti hatalom megszerzéséhez (tkp. a tulajdonátszálláshoz) nem az áru átadása, hanem a vételár megfizetése volt az egyedüli feltétel. Ennek megfelelően „jövőbeli dolog" vételénél a tulajdonszerzésnek nincs további akadálya, ha a vételárat megfizették. Ha tehát az áru átadása elmarad, nem ezzel a dikével történik a visszakövetelés, hanem a tárgyalt *diadikaszia* útján, hiszen az a szükségszerű tényállás, hogy a dolog nem a tulajdonosánál van.

Ez a kereset tehát egyáltalán nem alkalmas arra, hogy a jövőbeli dolgok vételének problémáját megoldja, ha adott esetben a meg nem fizetett vételár funkcionaliter követelhető is volt általa. A reményvétel alaki és anyagi jogi problematikája azonban nem a vételárfizetés körül forog: az ti. feltétlen, tehát egy jogvitában annak követelése még elvben sem vet fel – így, egymagában – kérdéseket.

(β) A másik, általánosan elfogadott álláspont szerint jellege folytán tulajdonképpen minden szerződésre alkalmazható kereset a *diké blabész,* amely *elvben* bármely jogilag nem indokolható tény, jogellenes magatartás, vagyis akár szerződésszegés folytán bekövetkezett érdeksérelem, valószínűleg azonban csak a tényleges vagyoncsökkenés reparációjára szolgálhat (*blabosz* = kár, hátrány, ártalom).[33]

Démoszthenész beszédei[34] és a *lex Gortyn(i)a* alapján azonban már az is vitatott ugyanakkor, hogy e kereset egyáltalán *criminalis, poenalis* vagy *reipersecutorius* jellegű-e. Találni forrást ugyanis arra, hogy a *diké (= actio privata)*[35] elnevezés ellenére a marasztalás nem a károsult, hanem az állam javára történt. A szakirodalom egységesnek látszó álláspontja szerint a legvalószínűbb a kereset *delictualis-poenalis* jellege, vagyis szándékos magatartás esetén a kompenzáció az érdeksérelem kétszerese *(hekón, duplum)* volt, gondatlanság esetén pedig egyszeresre ment *(akón)* a kereset.[36]

Ha tehát elfogadjuk, hogy a görög jog nem ismerte el a konszenzus kötelemfakasztó erejét,[37] akkor aligha képzelhető el, hogy a megfizetett vételárat a vevő a háló üresen maradása esetén *diadikaszia* vagy *diké blabész* útján ne követelte, követelhette volna vissza szinte biztos perbeli sikerrel. Az eddigiek ismeretében – álláspontom szerint – az látszik helyesnek, hogy a *diadikaszia* akkor alkalmazható, ha a várt eredmény a halász minden ésszerű és elvárható erőfeszítése ellenére, a sors játéka folytán maradt el. A *diké blabész* pedig akkor volt érdemben előterjeszthető, ha az eredmény kimaradása a halászon múlott, mert pl. nem ment ki a vízre, hálóját nem vetette ki, vagy a fogott halat nem adta át, ekkor viszont az esetleges szándékos mulasztásra vagy „csalárd üzérkedésre" tekintettel nem kizárt, hogy akár *hekón*ra, *duplum*ra is mehetett a per.

Ad (d) A görög jogban a *daneion* kifejezés jelenti egyfelől a mai értelemben vett „kölcsön"-t, főként persze a pénzkölcsönt (más dolog esetében *chrészisz*), s így a kölcsönszerződést, illetve annak tárgyát.

Másfelől – s számunkra ez az érdekes – a speciális görög jogi gondolkodás alapján mai szemmel általános visszakövetelési, restitúciós jogalapként is funkcionál akkor, ha a nem kölcsönösen, s nem egyidejűleg teljesített szolgáltatások esetében a már teljesített, átadott ellenszolgáltatással szemben a másik szolgáltatás teljesítése elmarad, vagy annak tarthatatlan hibája állapítható meg.

A megfelelő szolgáltatás nélkül maradt ellenszolgáltatás tehát – amikor a háló üres marad (*„si nihil inciderit"*: Pomp. D. 18,1,8,1) – minden esetben visszajár, azonban a görög gondolkodás szerint: mint kölcsön.[38]

A Kr. e. 3–2. századból való egyiptomi papyruszok alapján a tanúk előtt történt pénzátadás – legyen az valójában akár vételárként (timé),[39] akár más díjként vagy szolgáltatásként átadva – még ekkor is funkcionálisan kölcsönként értelmezendő abban az esetben, ha utóbb vissza kellene követelni pl. az áruteljesítés hibája miatt.[40]

3. *További kételyek: a görög adásvétel karakterisztikája alapján*

Ezt követően kifejezetten, specialiter az *adásvétel* sajátosságait kell – noha általánosságban, a kutatás célját nem feledve – megvizsgálni.

(a) Pringsheim műve egyik, egyébiránt eddig meg nem döntött alappillérének tartotta: a görög jog soha nem lépett túl azon a tételen, hogy az adásvétel nem más, mint áru és vételár egyidejű cseréje. Ezen kívül szintén tézisként fogalmazta meg, hogy nincs konszenzuális „alakja" az adásvételnek, a puszta megegyezés forma és legalább az egyik teljesítési aktus (a vételáré) híján nem teremt kényszeríthető kötelezettséget, s így a teljesítésért való felelősséget, noha az esetleges teljesítés nem tekinthető tartozatlannak, így nem követelhető vissza (*obligatio naturalis,* „Schuld ohne Haftung").[41]

(b) Álláspontja szerint ezért hiányzik a kifejezetten az adásvételből keletkező speciális kereset a görög jogban – miként hiányzik a szerződéses kötelezettségek kikényszerítésére irányuló generális, általános kötelmi kereset is.[42] E megállapítása talán akként vitatható, hogy az ok és okozat megfordítandó: a speciális kereset hiányának nem oka, hogy nem ismerték el a konszenzus kötelemfakasztó erejét, hanem okozata, illetve az előbbi az utóbbinak a bizonyítéka.

(c) Amikor tehát akár a vételár, akár az áru szolgáltatása csak egy későbbi időpontban történik, a görög megoldás: *kombinálni* kell az adásvételt egyéb szerződésekkel – előbbi esetben a kölcsönnel, utóbbiban a szállítással vagy a haszonbérlettel (lásd később).

(d) A görög „adásvételi jog" kidolgozatlanságának és bizonytalanságainak egyik kiváló mutatója, hogy csupán az *elnevezésre* találni több mint egytucatot az irodalmi, papyrológiai és epigráfiai források között.[43]

(e) Theophrasztosz említett traktátusa szerint az adásvétel a formális előírások (tanúzás, eskü stb.) megléte mellett a *teljes* vételár átadásával – azzal és csak azzal – létrejön. Ez világosan a készvételi és reálügyleti jellegből adódó egyéni karaktere a görög adásvételnek.

(f) Theophrasztosz álláspontja szerint az eladónak az áru tulajdonosává kell válnia, mire megkapja a vételárat.

Vagyis a szerződés létrejöttekor már az áru tulajdonosának kell lennie.

(g) Mindezekből pedig a sajátos görög logika folytán nem is következhet más, mint hogy a tulajdonszerzéshez, vagyis a tulajdonjog átszállásához – sem ingók, sem ingatlanok esetében – *nem szükséges a dolog átadása,* a *„traditio" (paradoszisz).*[44]

(h) Amennyiben az eladó úgy adja át az árut, hogy azért a vételárat még nem kapta meg, tulajdonjoga fennmarad, ezért nem a „kötelmi keresettel" követelheti vissza azt, hanem a „dologival" *(diadikaszia).* A vételár követelésére való lehetőséget az előbbi eljárás igénybevétele természetesen elzárja, így a csupán fiktív kölcsönvisszafizetési ígéretként kikényszeríthető vételárígéret érvényesítésére az áru „tulajdoni perben" történő visszaszerzése után már nincs mód.

A részletvétel esetében tehát két külön ügyletre bontja a görög jogi gondolkodás az adásvételt, de nem „adásra és vételre". Egyfelől áll egy olyan készvétel, amelyben a vételár átvétele fikción alapul (fiktív tulajdonszerzés), másfelől pedig egy olyan kölcsön, amely a pénzösszeg fiktív átadásán alapul (így lesz a vételárkövetelés fiktív kölcsön*vissza*követeléssé).[45]

(i) Az ókori jogokban már jóval az adásvétel „konszenzualizálódása" előtt megjelent a helytállási kötelezettség az ügylet tárgyát képező dolog harmadik személy által történő elperléséért. E korai megjelenés még rendszerint büntető jellegű – a rómaiaknál pl. duplumra menő *(actio auctoritatis)* – marasztalás volt. A *poenalitas* oka az volt, hogy az eladó nem védte meg a vevőt egy harmadik személy által a dologért indított perben (lásd pl. a görög *diadikaszia* esetét) vagy egyéb zavaró aktus során.[46]

A „jogszavatosság", amelynek görög megfelelője az ún. *bebaiószisz,* nem kizárólag az adásvétel esetében mutatható ki, bár gyökerei itt találhatók.[47] Vitatott a szakirodalomban: a fogalomnak része volt-e az a kikötés, hogy a szerződő felek egymással szemben – nyilván hibátlan teljesítés esetére – további igényeiket előre kizárják (ún. *Nichtangriffsklausel*).[48] Az általános álláspont szerint mindkét klauzula a bebaiószisz része volt azzal, hogy utóbbi az eladónak az áru vevő általi hatalomban tartási jogalapját érintő esetleges további igényei érvényesítéséről való előzetes lemondásán alapult.

A *kellék- és jog*szavatossággal kapcsolatban azonban itt nem a jog (miben)léte, hanem – *a contrario* – a hiánya, illetve a kizárhatósága a kérdés. A szavatosi jogok adásvételbeli immanenciájának foka tehát csak annyiban érdekes, hogy egyfelől a kötelezettséget külön kell-e vállalni, mivel az nem alkatrésze a vételnek, s ekkor a felvállalás nyilván elejthető, másfelől pedig, ha alkatrésze az ügyletnek, kérdés, az érte való helytállás kizárható-e.[49] A *fundamentum comparationis* ugyanis a *„római reményvétel",* amelyben – az adásvétel „klasszikus" eseteihez képest – az eladó nem lehet sem kellék-, sem jogszavatosi kötelezett. Az eladó kötelmi kötelezettsége kimerül azoknak a cselekményeknek az elvégzésében, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a vevő jogszerzése a megszerezni kívánt javak felett már kizárólag a véletlen kegyén, a sors játékán, a Gondviselésen múljék (vö. Cels. D. 19,1,12).

A görög jogban – itt éppen részben római mintára – kétféle klauzula is ismeretes a szavatosság kizárására: adásvétel történhet *tel-quel*, illetve *simplaria venditione.* A *talis-qualis* (= olyan, amilyen), másként *tel-quel* (= úgy, ahogy) adásvétel (gör. *tuton toiuton*) esetében arról van szó, hogy a vevő előre kizárja minden szavatosi igényét – az eladó pedig erre figyelemmel nem vállalja fel e szavatosi kötelezettségeket – az áru kellékszerű vagy pedig az eladó állította speciális tulajdonságainak hiánya esetére. Az adásvétel tehát az áru *minden hibájával együtt* történik. Ha pedig az adásvétel *simplaria venditione* történik, szavatossági kötelezettségét az eladó zárja ki. Utóbbi tehát mindössze ennyiben különbözik az előbbitől.

A jövőbeli dolgok vételére áttérve, ezekben az esetekben a vevő áru feletti hatalmi helyzete nyilván (esetenként számottevően) a vételár átadása után alakul ki, a görög adásvétel sajátos logikája szerint *ekkor* a vételár megfizetése nyomán azonban mégsincs tulajdonátszállás. Éppen emiatt nincsen eladói szavatosság sem, hiszen egyelőre nincsen átadott dolog, ti. nincs is meg, nem is egzisztál az áru: azaz nincs miért szavatolni. A szavatosságot majd azokban a szerződésekben kell keresni, amelyek az adásvételt ilyenkor „fedni" – nem pedig leplezni – szokták, pl. szállítás, haszonbérlet (lásd később).[50]

4. Kísérlet a megoldásra

Ez a pont igyekszik választ találni arra a kérdésre, hogy lehet-e mégis – az eddigiek fényében – a görög jog szerint a római jogi értelemben vett „reményvételt" kötni?

A kérdés felvetésére mindezek után is az ad alapot, hogy Plutarkhosz a *Párhuzamos életrajzok*ban – Szolón életrajzában (IV,2-3) – egy teljes egészében a római típusú reményvételnek megfelelő esetet ír le. A viszonylag közismert tripusz-mese szerint: „egy alkalommal, amikor néhány halász Kósz szigetén kivetette hálóját, milétoszi látogatók tartózkodtak a szigeten, és *látatlanban megvették előre a fogást (πριαμένων τόν βόλον οὔπω φανερόν όντα).* A hálóban egy aranytripusz volt, amelyet állítólag... Heléna... dobott a tengerbe. A látogatók és a halászok között civódás támadt a tripusz miatt."[51]

A) Sajátos görög válaszok a jövőbeli dolgok vételével kapcsolatban

Az elsőként vizsgálandó kérdés, hogy ezek után mely „jogászi trükkökkel" voltak képesek a görögök – kiszolgálva a forgalmi élet szükségszerű igényeit – mégis lehetővé tenni a jövőbeli dolgok, függő gyümölcsök stb. vételét. Miben áll tehát az a jogi helyzet, amely bizonyos leleményt igénylő megoldásra várt?

A jövőbeli dolgok szükségképpen *„res incertae",* s mint ilyenek, a görög jogfelfogás szerint nem lehetnek adásvétel tárgyai, *Pringsheim* szerint azért, mert nem lehetséges az átadásuk.[52] Ennek ellentmondani látszik az a megállapítás, hogy az áru tulajdonjoga átszállásának nem az átadás ténye, hanem a vételár megfizetése az egyedüli

feltétele. Álláspontom szerint nem az átadhatóság hiánya az ok, hanem egészen egyszerűen az, hogy az eladott dolog még nem létezik. Ilyenként persze nem is adható át, *önmagában ez* ugyanakkor nem lenne akadály. A nemlétezés azért probléma, mert „dologi" jog nem létező dolgon fenn nem állhat, az ilyen dolgok emberi uralom alá – egyelőre – nem hajthatók; más kérdés a dologi várományi jelleg vagy a kötelmi követelési jogosultság.

Noha a *„res non existens"* nem lehet adásvétel tárgya, mégis elő kellett fordulnia olyan esetnek, hogy a vevő akár már lábon álló, de még be nem érett gabonát mint függő gyümölcsöt, akár még ki nem kelt vagy még el sem vetett gabonát (ezek mint hasznosítható *termések* lekötésükkor még nem csupán *fructus pendentes,* hanem egyenesen *res non existentes*) kívánt megszerezni. Az ilyen ügyletek mögötti piaci szükségszerűség a földtulajdon és a pénzeszközök birtokosainak elválása: a gabonakereskedőnek pénze, ugyanakkor az esetenként forgóeszköz-hiányos geómorosznak (birtokos parasztrend) földje, a geórgosznak (földműves) pedig művelési joga, lehetősége van.

Mi ekkor a jogi megoldás, ha az eddigiek miatt „tiszta" adásvételre nincs mód? A „trükk" az, hogy egyéb ügyletekkel kombinálják *látszólagosan* a vételt,[53] így: *(a)* [(al)haszon]bérlettel, *(b)* kölcsönnel vagy *(c)* szállítással. A munkavégzésre, szolgáltatásra irányuló szerződéssel való kombinálás is előfordult, azonban arra nincsen forrás, hogy a jövőbeli dolgok vételére alkalmazták volna ezt a megoldást.

Ad (a) A[(z al)haszon]bérlettel azért volt értelme helyettesíteni, fedni az „adásvételt", mert a „vevő" mint bérlő, haszonbérlő vagy alhaszonbérlő – valójában *ál*haszonbérlő – a görög ötlet szerint *fiktív önhatalom* – akár erőszakos önsegély, akár önvédelem (együtt: *szülan*) – útján lesz majd felhatalmazva arra, hogy maga takarítsa be a termést, még az eladó akarata ellenére is.[54]

„Vevőként" tehát – mint olyan, aki a gyümölcsök elsajátítására kötelmi jogcíme alapján jogosult – *közvetlenül* nem a jövőbeli gabonatermést vagy annak ígéretét kapja, hanem a learatás, a betakarítási jogát. Az önsegély során akár erőszak alkalmazása is megengedett volt a jogosult számára, ha az „eladó" akadályozná őt a gyümölcsök beszedésében. Még az erőszakos önsegélyt is kereset védte *(diké exulész),* másfelől az ennek való ellenszegülés bűncselekménynszámba ment.

Pringsheim véleménye szerint azok az esetek állnak a legközelebb az adásvételhez, amelyekben a vevő munkavégzése a lehető legkevesebb, így egyes igénytelen termények esetében, amelyek a termesztés során semmi foglalatosságot nem igényelnek és munkával csak a betakarításuk jár (olajbogyó, datolya, bizonyos gyümölcsösök vagy a legelők, kaszálók).

A munkaigényesebb „ágazatokban" a szerződés futamidejének rövidítésével, illetve időzítésével lehetett visszaszorítani a vevő által elvégzendő munkákat. Létezik olyan, a Kr. u. 2. század közepéről származó papyruslelet, amely szerint a bérlet ideje és időtartama kifejezetten a betakarítás idejére szorítkozott, így ez az eset valójában a dologbérlethez áll közelebb.

A 2–3. században, Egyiptomban megjelent egy, az eddig bemutatott görög álláspontoz képest sajátos szerződés, a *karpónia,* amelynek jelentése kifejezetten „a gyümölcs megvétele". A szövegben nem díj vagy bér, hanem a főként vételárként bevett *„timé"* szó látható: a függő gyümölcsért tehát vételárat fizettek, így a szerződés adásvétel volt. A betakarítás kötelezettsége (joga?) azonban itt is a vevőre esett.

A 2–4. században kelt kb. féltucat papyrus tartalmaz alhaszonbérleti szerződéseket, amelyek szerint a bérlet tárgya nem a telek, hanem maguk a gyümölcsök, s a munkát az alhaszonbérbe adó haszonbérlő és az alhaszonbérlő *közösen* végzik, így pl. az igen munkaigényes szőlő esetében.[55]

Ezeknek az eseteknek tehát egyike sem volt alkalmas arra, hogy a betakarítás elvégzését az eladó kötelezettségei közé telepítse, s kivegye azt a vevő kezéből. A mai fogalmaink szerinti – e tekintetben egyébként a római típusra visszamenő konszenzuális – adásvételtől ezeket az eseteket éppen az határolja el, hogy az adásvételben a termesztés és a betakarítás az eladó kötelezettsége mind az *emptio rei speratae,* mind pedig az ingóvétel egyéb eseteiben.[56]

Ad (b) Érdekes logika működteti a pénzkölcsönnel vegyes dologkölcsön megoldását, amelynek „tömeges" felbukkanásai Egyiptomban a Kr. e. 1. század végére tehetők. A módszer szerint „a vevő az eladónak" pénzkölcsönt *(vételár)* folyósít, amelyet az valamely más, helyettesíthető és esetenként a rendeltetésszerű használat során elfogyasztható dolog (pl. gabona,[57] tej,[58] korsók[59]) több részletben történő teljesítése, átadása útján „törleszt" neki. Létezik ugyanakkor egy Kr. e. 3. századból való papyrus, amely a pénzkölcsönt gabonában törleszti.[60]

Ad (c) A szállítással történő kombináció, illetve helyettesítés esetén ismét csak többféle módszer létezett. Megjegyzendő, hogy – miként az előző esetben – nem Hellász

„termelte ki" ezt a jogi megoldást, hanem a Ptolemaidák Egyiptoma, ezúttal azonban már évszázadokkal korábban (Kr. e. 3. sz.).

A papyrusleletekből leszűrhető következtetések lényege az, hogy a halasztott teljesítés – vagy annak meghiúsulása esetén a piaci egyenérték mint kompenzáció – követelhető az „eladótól", azaz a szállítótól. A Kr. u. 1. században kialakult – s egészen a Kr. u. 4. századig alkalmazásban volt – módszer lényege, hogy pl. a vételár addig megszokott kifejezésmódjai helyett egy új szókapcsolatot vett fel a szerződések szövegébe: *eisz timén*. E kifejezés akként értelmezendő, hogy a megrendelő a pénzt nem „vételárként", hanem „az ár fejében" adja át. Feltűnő a kölcsönjelleg ismételt beszüremkedése, azonban az eddigiekhez képest az a nagy különbség, hogy a leletek sora már *expressis verbis* a *vételár* kifejezést alkalmazta.

E „trükk" tehát azért érdekes, mert megkerüli a görög adásvétel széleskörű alkalmazásának legnagyobb fékjét: a vételár önmagában való tulajdonátruházó erejét és ennél fogva a készvételek kikerülhetetlennek látszott szükségszerűségét. Az átadott pénzösszeg ilyenformán ugyanis csak akkor „változik át" vételárrá, amikor a megvett „jövőbeli" dolog létrejött![61]

B) A jövőbeli halfogás adásvételére irányuló megállapodás problémájának megoldása

A vétel fent idézett leírására Plutarkhosz éppen azt a *„priamai"* igét használta, amely a *készvétel* egyik legrégibb és legközkeletűbb kifejezésmódjának tekinthető, hiszen megtalálható már a Kr. e. 5. században Hérodotosznál[62] és a *lex Gortyn(i)a*[63] szövegében. Hogy ez Plutarkhosz historizáló nyelvi fordulata-e, vagy technikus kifejezésmód, nem állapítható meg, mindenesetre kétségtelenné teszi, hogy az eset adásvétel.

A *„τόν βόλον οὔπω φανερόν όντα" (ton bolon upó phaneron onta)* szövegrész azonban kétszeresen is érdekes. A *βόλος (bolosz,' hálóvetés')* kifejezés alkalmazása teljes egészében megfelel a Plutarkhosszal nagyjából kortárs, illetve bő egy századdal utána következő, római responsumokban, kommentárokban *(ad Sabinum, ad edictum)* található kifejezésmódnak: *captum piscium vel avium vel missilium emitur;*[64] *iactum retis emero;*[65] *futurum iactum retis a piscatore emimus aut indaginem plagis positis a venatore, vel pantheram ab aucupe.*[66]

Ezek szerint a vétel tárgya minden esetben: a hal-, madár- vagy missilia*fogás (captus piscium vel avium vel missilium)*, a háló *kivetése (iactus retis)* vagy a háló *jövőbeli* kivetése *(futurus iactus retis)*, továbbá a vadász jövőbeli *fogása, zsákmánya (futura indago plagis positis a venatore)*, illetve a *jövőbeli* madár*fogás (futurum aucupium)*. Vagyis az áru mindenkor a jövőbeli, bizonytalan, ugyanakkor eredménnyel kecsegtető fogás vagy hálóvetés, tehát nem maga a dolog (hal, madár, vad, missillia).

Az utolsó nyelvi fordulat *(οὔπω φανερόν όντα)* szerint a fogás megvétele – Máthé Elek fordításában – „látatlanban előre" történt. Nem mellőzhető azonban a szó szerinti fordítás sem: „sehol fényben a létező". Az eddigi vizsgálatok alapján a jövőbeli dolgok esetében az adásvétel működési zavarát a vételár átadásának tulajdonkeletkeztető hatása okozhatta: ekkor ugyanis még nincs meg, nem létezik az, ami felett jogot lehet szerezni.

E forráshelyen ugyanakkor épp az adásvétel egyik *eklatáns kifejezésmódja* szerepel, nem lehet tehát vitatni a szerződés jogi jellegét. Hogyan áll meg egymás mellett ez a két tény?

A görög gondolkodás színvonalával feltétlenül összefér az a pontosságra törekvés, hogy az árut egyfelől hal*fogás*ként, *hálóvetés*ként, másfelől – ha magukra a megszerezni kívánt *halak*ra gondolunk – úgy írja le, mint *létező, de még nem látható* entitást.

Nem azzal az esettel állunk tehát szemben, amikor az áru a vételár megfizetésekor sem fizikailag, sem gazdasági jellegét, funkcióját tekintve még nem egzisztál. Mint látható volt, ilyen eset a függő gyümölcsök vétele, amidőn – a görög megoldások szerint – a vevőnek kellett a *fructuum perceptio*t, a gyümölcsök beszedését, nyilván az áru átvételének örve alatt, elvégeznie, s már ez a tény önmagában megakadályozta az adásvétellel való hézagmentes azonosíthatóságot.

Összefoglalva: a vétel *(1) célja*: *létező dolog, a hal, (2) tárgya*: a cél eléréséhez elengedhetetlen feltétel, *a hálóvetés,* amelyet ez a megfogalmazás ezúttal az *eladó kötelezettségévé*[67] tett.

Mindezek alapján az általános jogi akadályok körében felsorolt tényezők mindegyike elesik:

- a vétel célja és tárgya következtében megszűntnek tekinthető ti. az a probléma, hogy a vételár átadásával egyidejűleg a tulajdonjog nemlétező dolgok felett keletkezne: egyfelől a dolog létezik, másfelől az „áru", a szerződés tárgya itt a hálóvetés;
- a vétel *célja* folytán továbbá mint gátló tényező megszűnik a *diadikaszia*-probléma is;
- a vétel *tárgyára* tekintettel pedig elesnek a *diké blabész* és a *daneion* intézménye által felvetett kétségek;
- a tripusz-történetből ugyan nem kapunk információt a szereplők számára vonatkozólag, ugyanakkor feltehető, hogy a többesszám (*szagénén,* azaz: halász*ok* és *xenón,* vagyis: vendég*ek*) folytán a tanúk jelenlétének hiánya sem lehetett gátja az ügyletnek, így kiesnek a *homología* és az *attestatio* körében előadottak is.

A megfogalmazás tehát – „látatlanban előre megvették a hálóvetést" – a *sajátos* „görög metodika" folytán tökéletesen megfelel a romanisztikai szempontú jogászi és jogi rendszertani igényeknek is.

Noha vitathatatlan, hogy a görögök általában véve a „jog világában" – NB. szándék híján – nem alkottak *egyéb csodáikhoz foghatóan* nagyot, úgy tűnik, mintha Németh Lászlónak az elvégzett *jogi* vizsgálatok tekintetében is igaza lenne: *„Vannak emberek, akik életükből csinálnak remekművet; nép, amely az életéből csinált, egy volt: a görög..."*

Jegyzetek

[1] *Görögök vagy a halott hagyomány* (Tanú, 7, 1934/2, 1–9. p.).

[2] Már egyáltalán a *jogrendszer tagozódására* nézve kialakított római jogi koncepció is a görög filozófia által életre hívott rendszer- és fogalomalkotó metodológián nyugszik. Erre lásd pl. Hamza Gábor *A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció* címmel, 2004. október 6-án elhangzott akadémiai székfoglalóját. Az említett metodológiára nézve lásd pl.: Talamanca, Mario: *Lo schema 'genus–species' nelle sistematiche dei giuristi romani.* In: *La filosofia greca e il diritto romano* (Accademia Nazionale dei Lincei – Quad. N. 221, Roma 1977, a teljes Tom. II.). Lásd még: Pringsheim, Fritz: *The Greek Law of Sale* (Weimar, Böhlau, 1950. 1. p.).

[3] Az alapesetnek ezen kívül számos, bonyolultabb jogi megítélésű kiágazása is ismert a rómaiaknál (idegen dologbeli gyakorlásának visszterhes átengedése, hagyatékvétel, követelésvétel stb.). Ehhez lásd részletesen: Benke, József: *Aleatorischer Kauf nach römischem Recht* (Orbis Iuris Romani [OIR], 11, 2006, 7–29. p.); Benke József: *A reményvétel „iskolapéldái" a római jogban* (Jura, Pécs, 10/1, 2004, 32–38. p.); Benke József: *Emptio spei.* In: *Molnár Imre Emlékkönyv* (Acta Jur. et Pol. Szeged. Tom. LXV. Szeged, 2004, 63–86. p.).

[4] A „görög jog" fogalmának nagyobbrészt való homogenitását állította már *Ludwig Mitteis* (*Reichsrecht und Volksrecht,* 1891), akit részben kritizált *Theodor Mommsen* (*Römisches Strafrecht,* 1899). Vö.: Pringsheim, Sale, 5–6. p. *Hermann Hitzig* (*Die Bedeutung des altgriechischen Rechtes für die vergleichende Rechtswissenschaft.* ZVglRWiss, 19, 1906, 5) és *Sir Paul Vinogradoff* (*The Jurisprudence of the Greek City.* In: *Outlines of Historical Jurisprudence.* Vol. II. Oxford, OUP, 1922, 1–12. p.) már egyértelműen a homogenitás mellett foglalt állást. Lásd még: Schönbauer, Ernst: *Diokletian in einem verzweifelten Abwehrkampfe? Studien zur Rechtsentwicklung in der römischen Kaiserzeit* (Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung [SZ], 62, 1942, 332–346. p.); Taubenschlag, Rafael: *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri* (New York, 1944; rec.: Rabel, Ernst. In: Journal of Juristic Papyrology [JJP], 1, 1946, 120–122. p.); Pantazopoulos, Nicolas J.: *Aspect général de l'évolution historique du droit grec* (Revue Internationale des Droits de l'Antiquité [RIDA], 4, 1950, 251–252. p.); Pringsheim, Fritz: *Ausbreitung und Einfluß des griechischen Rechts* (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Abh. 1, 1952, 8. p.); Pringsheim, Fritz: *Some causes of codification* (RIDA, 12, 1957, 308–311. p.); Taubenschlag, Rafael: *Das römische Privatrecht zur Zeit Diokletians.* In: *Opera Minora.* Vol. I. (Warszawa, 1959, 8. p.); Larsen, J. A. O.: *Greek Federal States. Their Institutions and History* (Oxford, Clarendon, 1968, 3. p.); Wolff, Hans Julius: *Juristische Gräzistik – Aufgaben, Probleme, Möglichkeiten.* In: *SYMPOSION. Akten der Gesellschaft für Griechische und Hellenistische Rechtsgeschichte* (Symposion, 1, 1971 [impr. 1975], 1–22. p.); Biscardi, Arnaldo: *Diritto greco e scienza del diritto* (Symposion, 2, 1974 [impr. 1979], 2. p.); Yiannopoulos, Athanassios N.: *Historical development.* In: *Introduction to Greek Law.* Ed.: Kerameus, Konstantinos D. – Kozyris, Phaedon J. (Deventer, Kluwer, 1993, 2–3. p.); Arnokouros, Georgios I.: *The transposition of the Consumer Sales Directive into the Greek legal system* (European Review of Private Law [ERPL], 9/2–3, 2001, 261–262. p.).

[5] Pl. Zepos, Panagiotes J.: *Griechenland.* In: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte.* Hrsg. Coing, Helmut. Bd. III/5. (München, Beck, 1988, 534. p.); Fögen, Marie Theres: *Gesetz und Gesetzgebung in Byzanz. Versuch einer Funktionanalyse* (IUS COMMUNE. Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte [IC–ZER], 14, 1987, 137–158. p.); Simon, Dieter: *Die Epochen der byzantinischen Rechtsgeschichte* (IC–ZER, 15, 1988, 93–94. p.); Yiannopoulos, Historical, 1. p.

[6] Az első gond, hogy mindegyik terület kutatási anyaga számottevő léptekkel, folyamatosan bővül, ezért az utókornak a görög jogról alkotott képe ugyanilyen módon változhat; egy-egy értékesebb lelet *ad absurdum* véget vethet bizonyos szakirodalmi álláspontok eladdig való uralkodásának. Ez persze az eddigi és az alább bemutatandó bizonytalanságok mellett csak növeli a vizsgálatok tárgyának, s így a vizsgálatok eredményének a képlékenységét, vitathatóságát. Lásd pl. Biscardi, Arnaldo: *Profilo di diritto greco antico* (Univ. di Siena, 1961, 1. p.). További nehézség az is, hogy a direkt jogi forrásként talán a leginkább elfogadható jogi papyrológia egyes, pl. szerződések szövegét tartalmazó leletei esetében a következtetések levonásához, illetve az abból adódóan szükséges absztrakcióhoz rendszerint merész, s gyakorta nehezen megindokolható indukciókra van szükség: Pringsheim, Sale, 7. p.

[7] Ezek ti. azok az esetek, amikor az eladó a szerződés megkötésekor még nem rendelkezik az eladott dologgal *(res qua veneat),* vagyis az áru átadása, teljesítése szükségszerűen, mondhatni a dolog természetéből adódóan később fog bekövetkezni. Az ugyanakkor, hogy a „jövőbeli dolog" utóbb világossá vált mennyiségére és minőségére tekintettel a vételárfizetés mennyiben és mikor történik, illetve – figyelemmel arra, hogy az ár megfizetésének kötelezettsége az áru minőségétől-mennyiségétől függően feltételes vagy azoktól függetlenül feltétlen lehet – történik-e egyáltalán, már más kérdés.

[8] Az általánosan elfogadott *csereelmélet* szerint az adásvétel nem más, mint pénz és áru egyidejű cseréje (= prompt reálvétel).

[9] Leist, Burkhard [egyes szerzők szerint Gerhard (?)] Alexander: *Der attische Eigentumsstreit im System der Diadikasien* (Jena, Fischer, 1886 [Inaug. Diss. Tüb.]; rec. Schöll, R., in: *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* [KrVGR], 10, 1887, 294–297. p.).

[10] Baunack, Johannes – Baunack, Theodor: *Die Inschrift von Gortyn* (Leipzig, Hirzel, 1885; magyarul: 109. szemelvény: Gortyni törvények. In: *Görög történelem. Szöveggyűjtemény.* Szerk. Németh György. Budapest, Osiris, 2003). Legújabban: Vasilakis, Antonis: *The Great Inscription of the Law Code of Gortyn* (Heraklion, Mystys, 2005).

[11] *Vinogradoff* [Jurisprudence, 222] és *Pringsheim* [Sale, 10] elfogadta, sőt kiemelkedőnek tartotta, *MacDowell* (*The Law of Classical Athens.* London, Thames and Hudson, 1978, 146 p.) azonban bizonyítatlan álláspontnak tekintve elutasította azt, hogy a diadikaszia a római *legisactio sacramento in rem*éhez hasonló széles funkciót töltött volna be. Újabban lásd: Maffi, Alberto: *Processo di status e rivendicazione in proprietà nel Codice di Gortina: «Diadikasia» o azione delittuale?* (DIKE. Rivista di storia del diritto greco ed ellenistico. Milano [Diké], 5, 2002, 111–134. p.); Thür, Gerhard: *Eigentumsstreit und Statusprozess in der grosses Gesetzesinschrift aus Gortyn* (Diké, 5, 2002, 95–109. p.).

[12] Pringsheim, Sale, 10. p.

[13] Thür, Eigentumsdiadikasie, 55. p.

[14] Thür, Gerhard: *Kannte das altgriechische Recht die Eigentumsdiadikasie?* (Symposion, 3, 1977 [impr. 1982], 55. p.)

[15] Pringsheim, Sale, 10–13. p. Ezek a mű elején anticipált megállapítások nem *céljai* Pringsheim kutatásainak, hanem az álláspontja alátámasztására szolgáló, megelőlegezett érvek.

[16] Thür, Eigentumsdiadikasie, 68. p.

[17] Headlam, J. W.: *The Procedure of the Gortynian Inscription* (The Journal of Hellenic Studies [JHS], 13, 1892–1893, 48–69. p.); Gagarin, Michael: *The Function of Witnesses at Gortyn* (Symposion, 6, 1985 [impr. 1989], 31–35. p.).

[18] Op. 371: „kai te kaszignétó gelaszasz epi martüra thészthati". Lásd: Pringsheim, Sale, 22.

[19] Theages, 123B: Szókratész és Theagész dialógusa. Vö.: Plato. Vol. VIII. Transl.: Lamb, W. R. M. In: Loeb Classical Library. London, Heinemann, 1927, 352–353. p.

[20] Rhetorica I,15,17–18. Vö.: *The Rhetoric of Aristotle.* Vol. I. Comm.: Cope, Edward M. (Cambridge, U. P., 1877, 280. p.); *Aristotle's Treatise on Rhetoric.* Comm. Hobbes, Thomas (Oxford, Talboys, 1833, 99. p.).

[21] Pringsheim, Sale, 15–29. p.

[22] Vinogradoff, Jurisprudence, 259–264. p.
[23] Pringsheim, Sale, 134–135. p.
[24] A legújabb szakirodalomban: Carawan, Edwin: *The Athenian Law of Agreement* (Greek, Roman and Byzantine Studies [GRBSt], 46, 2006, 346. és 348–349. p.
[25] *The Orations of Demosthenes.* Transl. Kennedy, Charles (London, Bohn, 1861, 135–144. p.).
[26] Római említéseihez lásd: Vinogradoff, Jurisprudence, 240.
[27] Pringsheim, Sale, 32., 38., 40., 43–44., 46. p.; Vinogradoff, Jurisprudence, 242–243. p.; Carawan, Agreement, 348–349. p.
[28] Vinogradoff, Jurisprudence, 229. p.
[29] Pringsheim, Sale, 47. p.
[30] Wolff, Hans Julius: *Consensual contracts in the Papyri?* (JJP, 1, 1946, 77–78. p.)
[31] Ugyanígy Arisztotelész a *Rhetorikában* (1,15,21). Álláspontja szerint *a felek közötti viszonyokban a szerződés: törvény*, sőt *maga a törvény sem más, mint a közösség tagjainak megegyezése*: azaz *szünthéké koiné*. Lásd: Vinogradoff, Jurisprudence, 229. és 239 p.[1].
[32] Vinogradoff, Jurisprudence, 256. p.
[33] Wolff, Consensual, 68. p.
[34] Pl. a *Meidiasz* elleni beszéd. Hivatk.: Scafuro, Adele: *The Role of the Prosecutor and Athenian Legal Procedure* (Diké, 7, 2004, 113–133. p.); Cohen, David: *Demosthenes' Against Meidias and Athenian Litigation* (Symposion, 8, 1990 [impr. 1991], 155–164. p.).
[35] *Biscardi* szerint a *graphai* azioni pubbliche, a *diké* pedig azione privata. Lásd Profilo, 174–175. p.
[36] Néhány pl. 1870 és 2004 között: s.v. *blabes diké*. In: *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. Ed. Smith, William (2nd ed. Boston, Little, Brown&Company, 1870, 203–204. p.); Wolff, Hans Julius: *The ΔΙΚΗ ΒΑΑΒΗΣ in Demosthenes, Or., LV.* (The American Journal of Philology, 64/3, 1943, 316–324. p.), Pringsheim, Sale, 51–54. p.; Wolff, Symposion, 1979, 15–17. p.; Scafuro, Prosecutor, 124–128. p.
[37] Wolff, Consensual, 55–79. p.
[38] Részletesen lásd: Rupprecht, Hans-Albert: *Untersuchungen zum Darlehen im Recht der graeco-aegyptischen Papyri der Ptolemäerzeit* (München, Beck, 1967).
[39] A *timé* jelentése *in concreto* vételár, *in abstracto* pedig „ellenérték", s az irodalmi forrásokban gyakorta a dolgok, fogalmak, jelenségek stb. egyenértékűségét jelenti. Homérosznál vizsgálja többek között e kérdést Cantarella, Eva: *Spunti di riflessione critica su ὕβρις e τιμή in Omero* (Symposion, 4, 1979 [impr. 1983], 83–96. p.).
[40] Pringsheim, Sale, 57–58., 61., 63., 65–66., 70–71., 74–75., 85. p.
[41] „Duty without liability" – Pringsheim, Sale, 157–179. p.
[42] Pringsheim, Sale, 90–92. p.
[43] Effenterre, Henri van: *Le droit et la langue à propos du code de Gortyne* (Symposion, 4, 1979 [1983], 122–123. p.); Pringsheim, Sale, 91–126. p.
[44] Pringsheim, Sale, 134–142. és 266. p.
[45] Pringsheim, Sale, 244–245. p.
[46] Rabel, Ernst: *Die Haftung des Verkäufers wegen Mangels im Recht* (Berlin/New York, de Gruyter, 1973 [Nachdr. Leipzig 1902], 5–11. p.); Zulueta, Francis de: *The Roman Law of Sale* (1st ed. Oxford, Clarendon, 1945, 42–45. p.).
[47] Pl. Partsch, Josef: *Griechisches Bürgschaftsrecht* (Leipzig, Teubner, 1909, 340. p. skk.); Pringsheim, Sale, 357. és 429–431. p.; Wolff, Consensual, 63–65. p.
[48] Ehhez lásd Rupprecht, Hans-Albert: *Βεβαίωσις und Nichtangriffsklausel* (Symposion, 3, 1977 [1982], 235–245. p.).
[49] *Andreas Schwarz* az egyébként tartalmukat tekintve egészen különböző *démotikus* és *görög* okirati „modellek" közül hoz példákat a szavatosság kizárását tartalmazó, *homologia* formájában megjelenő mellékegyezményekre papyrusleletek alapján (Schwarz, Homologie, 199–204. p.).
[50] Pringsheim, Sale, 443. p.
[51] Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok.* I. kötet, Szolón IV. bek. Ford. Máthé Elek (Budapest, Osiris, 2005); *Πλουταρχου Βιοι. / Plutarchi Vitæ.* Rec. Doehner, Theodor. Vol. 1. (Parisiis, Didot, 1857, 96. p.)
[52] „Unascertained goods" – Pringsheim, Sale, 268. p.
[53] Lásd pl.: Harris, Edward M.: *When is a Sale Not a Sale? The Riddle of Athenian Terminology for Real Security Revisited* (The Classical Quarterly, Cambridge [CQ], 38, 1988, 351–381. p.).
[54] Egyéb alkalmazásaira nézve lásd: Vinogradoff, Jurisprudence, 246. p.
[55] Pringsheim, Sale, 286–287., 298–300., 304., 305–307., 309–310. p.
[56] Egy analóg, kivételesen ritka római ingóvételi esethez (D. 19,1,9) lásd: Benke, József: *Adalékok a jogosulti késedelem „paradoxonához" egy enigmatikus Digesta-töredék alapján.* In: *PhD Tanulmányok* (PTE–ÁJK Doktori Iskolája, Pécs, 7, 2008, 9–40. p.); Benke József: *Egy Pomponius-töredék a vevő átvételi késedelméről (D.19.1.9).* In: *Jogtörténeti Tanulmányok. IX.* (Pécs, 2008, 37–63. p.)
[57] Berliner Griechische Urkunden [BGU] № 1142 (Kr. e. 25–24)
[58] BGU № 1143 (Kr. e. 18)
[59] BGU № 1055 (Kr. e. 13)
[60] *Greek Papyri in the Library of Cornell University (=P Corn.) № 2 (Kr.e. 248),* Pringsheim, Sale, 275–277. p.
[61] Pringsheim, Sale, 281–283. p.
[62] A különféle elnevezésekre lásd: Pringsheim, Sale, 91–126. p.
[63] Effenterre, Le droit, 122–123. p.
[64] Pomponius ad Sabinum D. 18,1,8,1
[65] Celsus D,19,1,12
[66] Ulpianus D. 19,1,11,18
[67] Ez is az adásvételi karaktert igazolja, mivel az eladó kötelme az áru „átadhatóvá tétele", nem pedig a vevőé, mint a korábbi esetekben.

Bónis Péter

A bolognai jogiskola Irneriust követő nemzedéke: Bulgarus, Martinus, Hugo és Jacobus

A bolognai jogiskola Irneriust követő nemzedékét hagyományosan a négy doktor *(quattuor doctores)* összefoglaló elnevezésével jelölik. Bulgarus, Martinus, Hugo és Jacobus személyéről van szó, akik a legenda szerint mind Irnerius tanítványai voltak. Közülük Bulgarus volt a legidősebb, és Jacobus a legfiatalabb. Irneriustól alig maradt fenn olyan alkotás, amelyet biztosan neki lehetne tulajdonítani. Még a glosszák vonatkozásában sem tudjuk egyértelműen azonosítani az Irnerius által írt glosszákat. Éppen ezért van nagy jelentősége az őt követő bolognai jogtudós nemzedéknek, hiszen ők voltak azok, akik a bolognai jogtudomány megszilárdításában közreműködtek, műveikkel, politikai szereplésükkel hozzájárultak az európai jogtudomány kibontakozásához.[1]

I. Bulgarus

Irnerius leghíresebb tanítványáról, Bulgarusról tulajdonképpen a fennmaradt anekdotákon és okleveleken kívül elég keveset tudunk. Valószínűleg bolognai lehetett, ahogyan Martinus, Jacobus és Hugo is. Diplovatatius pisai származásúnak mondja. A tévedés oka valószínűleg elírás lehetett, Bulgarus nevét Bandinus Familiatus nevével keverhették össze, aki valóban pisai volt. Odofredus szerint Bulgarust *Burgundio Pisanus* személyével is gyakorta összekeverték. Az előbbi tévedés lehetett az oka annak is, hogy Bulgarusról a későbbi történetírók azt feltételezték, hogy görögül is tudott, ami teljesen nyilvánvaló, hogy hamis állítás.[2]

Valószínűleg tehetős családból származott, bár Savigny szerint nem volt nemes. 1100 körül születhetett, és 1166. január 1-jén halt meg, bár ez utóbbi időpont vitatott. Irnerius tanítványaként tőle tanulta a glosszátorokra jellemző módszerek alkalmazását, a *Corpus iuris civilis* értelmezését. Irnerius tanításait maga is továbbfejlesztette, új műfajokat alkotott és mestere nyomában hozzájárult a római jog további fejlődéséhez.

Irnerius munka közben
(Luigi Serra festménye, Bologna, Palazzo d'Accursio)

A legenda szerint Irnerius idős korában vita támadt a tanítványok között az utódlás kérdésében. A tanítványok kérték, hogy Irnerius maga jelölje ki utódját. Irnerius kétértelmű hexameterben („Bulgarus os aureum, Martinus copia legum, Mens legum est Ugo, Jacopus id quod ego") válaszolt, amelyben Bulgarust az „os aureum" jelzővel illette. Az *os aureum* elnevezés sokszor feltűnik a későbbi glosszátoroknál[3] is; Irnerius minden bizonnyal Bulgarus kvalitásait akarta kiemelni vele. Meg kell jegyezni, hogy az Irneriusról és tanítványairól szóló legenda több változatban maradt fenn. Egyes kéziratok Irnerius idézett szavait úgy értelmezték, hogy a utódjául Jacobust jelölte ki. Más kéziratok arról számolnak be, hogy négy tanítványa egymás között versengett az utódlásért, de Irnerius egyiket sem akarta utódjául jelölni, hanem mindegyiknek meghagyta, hogy saját iskolát nyissanak. Az elbeszélések abban sem egyeznek meg, hogy Irnerius halálakor mondta-e a fenti szavakat, vagy pedig, mint ahogyan azt egyes kéziratok alapján feltételezni lehet, a fenti szavak akkor hangzottak el, amikor Irnerius eltávozott Bolognából, mert eredetileg sem volt bolognai születésű ('Garnerius Teutonicus'). Rá kell mutatni azonban arra, hogy Jacobus Irnerius tanítványai közül szinte a legjelentéktelenebb volt, legalábbis az utókor szemében. A két legjelentősebb tanítvány mindenképpen Bulgarus és Martinus volt.

Bulgarus és Martinus versengését sok jelentős anekdota és legendás elbeszélés is megörökítette. Odofredus szerint Martinus jobban értett a hízelgéshez és a császár kegyeinek kereséséhez, mint Bulgarus. Ahogyan Odofredus mondja: Martinus *„sciebat melius applaudere"*. A császári kegy kimutatása rendszerint nem is maradt el, mert Martinus értett hozzá, hogyan kell befolyásolni a császárt. Ezt mutatja, hogy a Codex egy helyével kapcsolatban (C. 2.27.1) Bulgarus és Martinus között felmerült vitában Martinusnak sikerült elérnie, hogy az ő véleményét emelje törvényerőre a császár.

A Codex idézett helye (C. 2.27.1) szerint a minor nem kérheti az *in integrum restitutiót*, ha az általa megkötött szerződést később esküvel megerősítette.[4] Bulgarus szerint ez a rendelkezés csak arra az esetre vonatkozik, ha a minor által kötött szerződés egyéb tekintetben ép volt. Ha azonban a szerződést a gyám hozzájárulása *(auctoritas tutoris)* vagy a bíró decretuma *(decretum iudicis)* nélkül kötötte meg, vagyis a szerződés a gyám auctoritasa vagy a bíró decretuma hiányában érvénytelen volt, akkor azt a későbbi eskü sem erősítheti meg. Martinus ellenkező álláspontot képviselt,[5] s azt mondta, hogy a minor által esküvel megerősített szerződés az eskütétel által érvényessé válik, és a minor in integrum restitutiót nem kérhet.

A császár természetesen a feltétlen támogatásért feltétlen lojalitást is igényelt Martinustól, aki szívesen teljesítette a császár kéréseit és mindig késznek mutatkozott az uralkodó véleményét helyeselni. Így volt ez akkor is, amikor a császár az iránt tudakozódott Bulgarustól és Martinustól, hogy vajon megilleti-e őt a *dominus mundi* cím. Martinus természetesen feltétlen igennel válaszolt, Bulgarus azonban azt mondta, hogy a császár magát csak közjogi értelemben tekintheti dominusnak, magánjogi értelemben azonban nem tulajdonos.[6] A közhatalom gyakorlása érintetlenül hagyja a magántulajdont, a császár pedig köteles tiszteletben tartani azt.

Martinus és Bulgarus ellentéte Bulgarus családi viszonyaival kapcsolatban is felmerült. Bulgarus ugyanis a római jog alapján azt tanította, hogy a hozomány tulajdonjoga nem száll át a férjre, ennél fogva a feleség halála után a férj köteles azt a feleség családjának visszaszolgáltatni.[7] Odofredus szerint Bulgarus első feleségének halála után apósa felkereste Martinust, hogy tőle jogi tanácsot kérjen. Martinus azt válaszolta, hogy ha tőle követelnék vissza a hozományt, akkor ő nem adná vissza, de Bulgarustól nyugodtan visszakövetelheti, hiszen ő másképpen vélekedik. Bulgarus azonban erkölcsileg következetesnek mutatkozott, és visszaszolgáltatta a hozományt, ami pedig Martinusnak nagyon nem tetszett, mert nem tudta rábizonyítani Bulgarusra az erkölcsi hitványságot.

Bulgarus és Martinus vitáit sokan sokféleképpen magyarázták. Bizonyos, hogy nem pusztán személyes rivalizálásról volt szó, annak ellenére, hogy Odofredus elbeszéléseiből erre következtethetnénk. Egyesek úgy vélték, hogy Bulgarus és Martinus ellentétei a betűszerinti és a szabadabb, értelemszerinti törvényértelmezés ellentétére vezethető vissza. E vélemény szerint Bulgarust a fogalmi jogtudomány *(Begriffsjurisprudenz)*, Martinust pedig a célkutató jogtudomány első hívének tekinthetnénk. Az értelmezési technika különbözősége valóban szembeötlő, más szempontokat is figyelembe kell azonban vennünk. Amint a hozomány tulajdonjogáról szóló vita is mutatta, ebben a vitában két jogi hagyomány ütközött egymással. Bulgarus a *római jogi* felfogást képviselte, Martinus véleménye ellenben a langobárd joghoz állt közelebb, amely a *faderfium* intézményével kapcsolatban úgy rendelkezett, hogy a hozomány a férj tulajdonába megy át.

A római jog és a langobárd jog ellentétét kiválóan kiemeli az az anekdota[8] is, amely a D. 41.1.55-tel kapcsolatban merült fel. Bulgarus tanítványainak az említett szakaszt úgy magyarázta, a római jog megengedi az uratlan földterületen felállított csapdába esett vad birtokbavételét és a rajta való tulajdonszerzést. Amikor azonban Bulgarus tanítványa a lóháton megtett hosszú út során megéhezve a kitett csapdába esett vadkant meg akarta sütni, hogy belőle megvacsorázhassanak, Bulgarus ellenezte a dolgot. A tanítvány tiltakozott, hiszen Bulgarus az elméletben másképpen magyarázta az esetet. Bulgarus azt válaszolta, hogy a véleménye nem változott, de nem célszerű azt a gyakorlatban is megvalósítani, mert a környékbeliek nem ismerik a római jogot, és jól elcsépelnék őket, ha az elméletet a gyakorlatba akarnák átültetni. A langobárd jogszokások és jogi hagyományok még sokáig tartották magukat, és a római jog csak fokozatosan tudott magának a gyakorlatban is pozíciókat szerezni.[9]

Ha a gyakorlatban nehezen is érvényesült a római jog, a császári politikában egyre inkább szerepet kapott. A császárok gyorsan felismerték a római jog előnyeit, amely alapjában véve a monarchikus hatalmat támogatta. Így volt ez az 1158-ban tartott roncagliai diétán is, amikor a császár magához hívatta Irnerius utódait, hogy kikérje véleményüket az őt állítólagosan megillető regália-jogokról. Jellemző, hogy *Bulgarus, Martinus, Jacobus* és *Hugo* vonakodtak közvetlenül kiszolgálni a császár akaratát, bár azt visszautasítani nem volt bátorságuk, ezért arra kérték a császárt, hogy válasszon ki a lombard városokból két-két bírót, hogy velük együtt ítélkezhessenek.[10]

A roncagliai diéta döntése szerint a városok megtarthatták mindazon jogaikat, amelyeket nemcsak szokásjog, hanem írásos császári privilégium alapján gyakoroltak. A diétán külön is kiemelték, hogy a városok továbbra is maguk választhatják meg a városi tisztviselőket.[11] A városok élén a 11. század végétől kezdve városonként különböző számú consul állt. A leggyakoribb az volt, amikor két consul állt a város élén, de volt olyan város is, amelynek élére három, négy, öt, hat, húsz, sőt hatvan consult választottak. A diéta után, 1159-ben, a diétán lefektetett elvek és szabályok ellenére, Milánóban megjelentek a császár követei, hogy kinevezzék a város tisztviselőit. Savignynak sem volt világos, hogy mi volt az oka annak, hogy a diéta kifejezett rendelkezései ellenére a császár mégis bele akart szólni a városi tisztviselők kinevezésébe. Savigny szerint[12] ennek magyarázatát a prágai kanonok, Vincentius beszámolójában kell keresnünk. Elbeszélése szerint a császár még a diétán magához hívatta a milánói consulokat, és megkérdezte tőlük, hogyan biztosíthatná a lombard városok lojalitását a maga számára. Azt válaszolták, hogy ültessen megbízható császári hivatalnokokat a városok élére. Ők bizonyára nem is gyanították, hogy a császárnak milyen tanácsot adtak, hiszen a diétán már rögzítették azt, hogy Milánó városa a saját tisztviselőit saját maga választhatja. A consulokat tehát inkább a többi várossal szembeni ellenséges érzés vezethette, amikor a császárnak a fenti tanácsot adták.

A milánóiak természetesen be sem engedték a császár követeit a városba. A kirobbant háborúban a császár bevette, s 1162-ben teljesen leromboltatta Milánó városát, úgy, hogy kő kövön nem maradt. A császár győzelmei láttán a többi lombard város is behódolt a császárnak, aki

a városok élére saját megbízható tisztviselőket állított, akiket *podestának* neveztek. A császár által kijelölt podesták azonban önkényuralmat tartottak fenn, és a városok jövedelmének megkaparintására törekedtek. Az elégedetlenség persze gyorsan kirobbant, és a városok közös érdekeik védelmére szövetségbe tömörültek. A Lombard Liga császár elleni háborúja sikeresnek bizonyult, mert a császár 1176-ban Legnanónál visszavonulásra kényszerült. Hosszas tárgyalás után, 1183-ban kötötték meg kompromisszumot tartalmazó *konstanzi békét*, amely elismerte a szabad tisztviselő-választás jogát, a konstanzi béke (Pax Constantiae) pontjait pedig a Libri Feudorum után a Corpus iurisba is felvették.

Henricus de Alemannia eőadása a bolognai egyetemen (Laurentius de Voltolina miniatúrája a Liber ethicorum des Henricus de Alemannia című kódexből, 14. század második fele)

A konstanzi béke után azonban a városok megtartották a podesta-rendszert. A podestát egyszemélyben választották a város irányítására, és sohasem lehetett a város polgára. Jogügyletet városi polgárokkal nem köthetett, és pártatlannak kellett maradnia. Hivatali idejének végén a syndicatus-eljárásban vonhatták felelősségre az elkövetett törvénytelenségek miatt. Érdeke volt tehát az, hogy tevékenységében semmi kivetnivalót ne találjanak, és ezt csak úgy érhette el, ha a római jogra támaszkodott.

Bulgarus és Martinus a kor jelentősebb pereiben is részt vett, amelyről a következő tudósítások maradtak fenn. A császár hűbéresei, a barcelonai és a baux-i grófok már régóta versengtek *Provence* birtokáért.[13] Mindketten azt állították, hogy ők Provence jogos urai. A barcelonai gróf ezen felül hűtlenséggel *(infidelitas)* is vádolta a baux-i grófot, aki Provence-ben a tényleges hatalmat gyakorolta.[14] Az ügyet a császár elé vitték, aki a per előkérdéseinek eldöntésére delegált bírót küldött. A császár megbízottja a baux-i gróf vagyonát azon nyomban le kívánta foglalni. A gróf védője, Rogerius, aki Bulgarus tanítványa volt, védence érdekében úgy érvelt, hogy jogtalan a per időtartamára a gróf javainak lefoglalása. A barcelonai gróf, (III.) Raimundus Berengár, akinek védelmét Bulgarus látta el, ellenkezőleg érvelt, de a bíróság Rogeriusnak és védencének adott igazat. Az ügy későbbi lezárásában Bulgarus és Rogerius már nem szerepelt, és a császár Provence birtokát végül a barcelonai grófnak ítélte 1162. augusztus 18-án.

Egy másik perben a császár által kijelölt delegált bíró a felek képviseletét ellátó ügyvédet arra szólította fel, hogy tegyenek esküt, mivel a C. 3.1.14 előírja azt *(iusiurandum de calumnia)*. Bulgarus azt válaszolta, hogy a törvény ezt ugyan elrendeli, de a szokásjog ezt nem követeli meg,[15] ezért nem köteles rá.

Egy harmadik perben pármaiakat gyanúsítottak bűncselekmény elkövetésével. Bulgarus a védelem előkészítéséhez a törvényben előírt időt kért,[16] de a császár delegált bírája vonakodott Bulgarusnak engedni, mivel szerinte a hivatkozott szakaszok csak a császár személye előtt folyó perre vonatkoznak. Végül is azonban tíz napot engedélyezett Bulgarusnak, amely elegendőnek bizonyult arra, hogy a gyanúsítottak megszökhessenek. (Valószínű, hogy az előbbi perben említett *Boso* és az ebben a perben említett *Berco* személye megegyezik a császár által kijelölt német podestával, *Bezó*val, akit az általa gyakorolt önkényuralom miatt 1162-ben a bolognaiak meggyilkoltak, így az említett két per is erre az időpontra datálható.)

Bulgarus Bolognában ítélkező tevékenységet is ellátott. 1154. március 24-én *„causarum et legis doctor"*-ként szerepelt egy perben, április 9-én pedig egy másik perben Martinusszal, Hugóval és Jacobusszal együtt vett részt.[17] Bulgarus halála után háza a podesta hivatali helyisége lett, s itt hozták a városi statútumokat. Az *„in curia Bulgari"* megjelölésből és Bulgarus ítélkező tevékenységéből néhány középkori történetíró aztán arra következtetett, hogy Bulgarus a császár megbízásából Bolognában a *vicarius imperialis* tisztségét töltötte be, erre azonban semmilyen bizonyíték nincs. Bulgarus viszont az első bolognai glosszátor, aki 1151-ben a pápai delegált bíró tisztségét ellátta. A római kúriánál élvezett nagy tekintélyét bizonyítja a római egyház kancellárja, Aimericus kérésére írt *Tractatus de iudiciis* is.[18]

Az *Ordo iudiciorum* vagy másképpen *Tractatus de iudiciis* Bulgarus művei között különösen fontos helyet foglal el.[19] Az összeállítás első publikálója, Nicolaus Rhodius a *De iudiciis* címet adta neki és Placentinus *De varietate actionum* című summájának harmadik könyveként adta ki. Nicolaus Rhodius azonban tévedett, mert a mű valójában Bulgarus írása, amely az ordo iudiciorum műfajának első darabja, őt kell tehát e műfaj megalkotójának tekintenünk. Bulgarus tudományos teljesítménye annál is inkább figyelemreméltó, mert az ókori római jogtudósok nem tárgyalták a perjogot ilyen rendszerezett módon. Bulgarus a Corpus iuris civilis különböző részeiben szétszórt

ismereteket gyűjtötte össze, rövid terjedelmű traktátusban egyesítve mindazt, amit a perjogról tudni kell.

A mű két részre osztható. Az első részben a peres eljárást fejti ki, a fontosabb perszemélyek, fogalmak köré csoportosítva mondanivalóját. Nem a peres eljárás részletező leírását adja, hanem inkább egyes fontosabb perjogi fogalmakat magyaráz, így például az *arbiter,* a *iudex,* az *advocatus,* az *actor,* a *reus,* a *testis,* az *appellatio* és más perbeli szereplők és jogintézmények lényegét kifejtve. A második részben néhány *regulae iuris* töredékes magyarázatát adja. A Bulgarus által írt előszó szerint művét Aimericus, a római egyház kancellárja kérésére írta. Aimericus 1123 és 1141 között viselte ezt a hivatalt, így a munka is 1123 és 1141 között keletkezhetett. Bulgarus írása a bolognai iskolában keletkezett korai művek minden jellegzetességével rendelkezik, így nem hivatkozik a Corpus iuris civilisre a felhasznált szakasz kifejezett említésével, de a teljes mű szinte csak a *Digestá*ból vett idézetekből áll, amelyeket Bulgarus néhány közbevetett mondattal fűzött össze.[20]

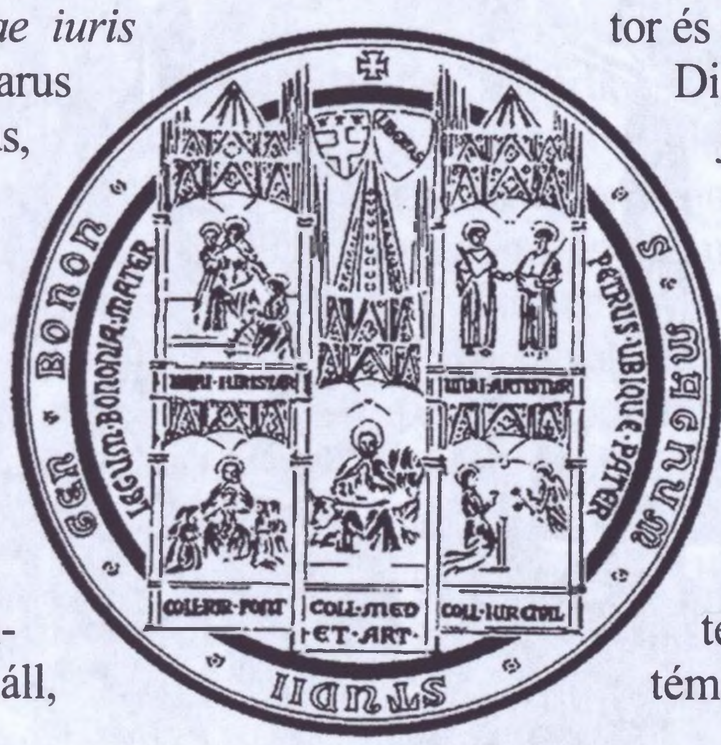

A bolognai egyetem címere

Kantorowicz fedezett fel egy londoni kéziratban néhány Bulgarusnak tulajdonítható summulát. A *Summula de stipulationibus* eredetileg a D. 45.1.83.2 helyéhez írt glossza volt, amelyet külön kezdtek el másolni. A *Summula de dolo* a D. 4.3.7.pr. szakaszához írt glossza volt, a *Summula de iuris et facti ignorantia* (D. 22.6) és a *Summula de regula catoniana* (D. 34.7) azonban *summatio titulinak* tekinthető. Mindegyik summula a forráshely említése nélkül számtalan szószerinti idézetet tartalmaz, amelyeket Bulgarus fűzött össze. Talán doktrinális szempontból a legfontosabb a *Summula de iuris et facti ignorantia,* amelyben Bulgarus Irneriustól eltérő álláspontot képvisel. Irnerius ugyanis a természetjogban való tévedést még ugyanolyan súlyúnak tekintette, mint a pozitív jogban való tévedést, Bulgarus azonban (talán az egyházi jog hatására) súlyosabbnak tekinti a természetjogban való tévedést a pozitív jogban való tévedéstől.[21]

Bulgarus nemcsak az ordo iudiciarius műfajának első megalkotója volt, hanem ő szerezte az első glossza-apparátust is. A D. 50.17 titulusa, amely a *De diversis regulis iuris antiqui* címet viselte, különösen hasznosnak mutatkozott a doktrinális fejlődés szempontjából, mert az absztrakció magas fokán álló gyűjteményről van szó.[22] Bulgarus is felismerte a *Digesta* e címének jelentőségét, és minden fragmentumához magyarázatot írt, amelyek összefüggő, koherens rendszert alkotnak. Dogmatikai szempontból is kiemelkedik Bulgarus munkája, a benne megfogalmazott álláspontok a későbbi glosszátorokra nagy hatással voltak. *Placentinus* később kiegészítette Bulgarus művét, de Placentinus kisebb hatását mutatja, hogy a kéziratok többsége csak Bulgarus művét tartalmazza, és Accursius is Bulgarus álláspontjait tette magáévá.

Bulgarus az ordo iudiciarius és a glossza-apparátus műfajának megalkotásán kívül egy másik műfaj kialakításában is fontos szerepet játszott. A *Stemma Bulgaricum* ugyanis a legkorábbi lejegyzett quaestió-gyűjteménynek tekinthető,[23] így Bulgarust a quaestio disputata műfaja megalkotójaként kell említenünk. A *Stemma Bulgaricum* és annak kibővített változatai, a *Collectio Gratianopolitana* és a *Collectio Parisiensis* azonban nem közvetlenül Bulgarus keze alól kerültek ki, hanem valamely tanítványa jegyezte le és tette közzé azokat. A disputa előtt nyilvánosságra hozták a megvitatásra kitűzött kérdést, így volt idő a felkészülésre is. A perhez hasonlóan az actor és a reus szerepében Bulgarus tanítványai a Digestából vett allegatiókkal alátámasztott jogi érveket hoztak fel saját álláspontjuk alátámasztására. A vitát lejegyző tanítvány gondosan feljegyezte a felhozott érveket, majd pedig Bulgarus válaszát, és sokszor saját véleményét is hozzáfűzte.

Kantorowicz Bulgarusnak tulajdonította az általa közölt *Materia Codicist* és *Materia Institutionumot*. A Materia egy summához készített, a mű célját, témáját kifejtő, inkább jogfilozófiai jellegű bevezetés. Bulgarus *Materia Codicis*ének befolyása a *Summa Trecensis*ben és Azo *Digestum vetus*hoz írt glossza-apparátusában is kimutatható.[24]

Bulgarus nézeteit főként glosszái és a dissensiók mutatják be. A dissensio-gyűjteményekről szóló fejezetben ezekről bőven szóltunk. A glosszák nagyobb része kiadatlan, belőlük részleteket Savigny (IV, 471–480. p.) és Torelli[25] tett közzé. Bulgarus néhány distinkcióját Seckel és Pescatore[26] nyomtatásban is közzétette.

II. Martinus

Martinust legtöbbször a *Gosia* névvel említik, Otto Morena a *Goxia,* Cynus és Wilhelmus de Pastrengo pedig a *Gosianus* nevet használta. Szerzőségét jelölő betűjele általában *M.,* ritkán *Ma.* Ez utóbbi betűjel azonban különösen ritkán használatos, Martinust legtöbbször csak az *M.* betűvel jelölik.

Martinus szülővárosa Bologna, emellett tanúskodik Placentinus, Wilhelmus de Pastrengo és Cynus is. Későbbi szerzők szülőhelyeként Cremonát, Anconát vagy Firenzét jelölték meg. Valószínűleg azért tekintették tévesen cremonainak, mert a Gosianus nevet Johannes Bassianus (vagy más írásmódban: Bosianus) nevével hozták kapcsolatba, aki valóban Cremonából származott.[27] Martinus unokája, Hugolinus Gosia Ancona podestája volt; ez lehetett a másik téves állítás oka. Firenzeinek pedig Accursius egyik glosszájának téves olvasata miatt tekinthették.

Bulgarushoz hasonlóan Irnerius tanítványa volt, akitől a legenda szerint a megtisztelő *copia legum* nevet kapta, jelezve ezzel Martinus mindenre kiterjedő törvényismeretét, amely őt mintegy a törvények másává tette. Amint arra már utaltunk, a fennmaradt legendák, tudósítások, dissensio-gyűjtemények mindig kiemelték Martinus és

Bulgarus véleménykülönbségeit. Az elmélet általában, főként Johannes Bassianus, Azo és Accursius tevékenysége folytán, Bulgarus véleményét fogadta el. A gyakorlatban azonban sokszor Martinus kerekedett felül, amint ezt a Sacramenta puberum császári constitutio és főképpen azok a pápai dekretálisok mutatják, amelyek az ő véleményét fogadták el[28] (X. 2.28.6 és X. 2.12.5).

Hostiensis *„homo spiritualis"*-ként magasztalja Martinust, aki mindig az *aequitas*t tartotta szeme előtt, szemben *Johannes Bassianus*szal, aki *„tamquam animal"* ragaszkodott a római joghoz, mivel még azt sem tudta, *„quae sunt spiritus"*.[29] Hostiensis valószínűleg nem arra utal, hogy Martinus álláspontja egyes esetekben jobban megfelelt a ius divinumnak, hanem inkább arra célozhat, hogy Martinus jobban tekintetbe vette az egyházi jogot, és nem csak a római jogra támaszkodott. Hostiensis szerint az egyházi jog képviselné a magasabb rendű, a méltányosságnak jobban megfelelő megoldásokat, míg a római jog ennek híjával lenne.

Martinus közvetlen tanítványairól nincsen hírünk. Bár Placentinust néhányszor Martinusszal együtt említik a dissensio-gyűjtemények és Odofredus is, ez azonban csak egyes esetekbeni véleményegyezést takar, teljes egészében nem bizonyított az, hogy Placentinus Martinus tanítványa lenne, hiszen Placentinus sok tekintetben őt is bírálja. E feltételezés ellen szól az is, hogy Placentinus az általa írt *Summa Institutionum*ban nem idéz más glosszátort, csak Bulgarust. Az ebben a műben idézett hat hivatkozással azonban még nem lehet alátámasztani azt az állítást sem, hogy Placentinus Bulgarus követője lenne.

A Placentinus által képviselt álláspontok inkább Martinus nézeteihez állnak közelebb, így például Martinus véleményét tette magáévá a *dos* tulajdonjogának vagy a *minor* esküjének a kérdésében. Martinushoz hasonló véleményt képviselt Placentinus a *senatusconsultum Velleianum*mal kapcsolatban is.[30] Az is figyelemre méltó, hogy Placentinust leginkább Johannes Bassianus és Azo bírálta, akik egyértelműen Bulgarus nézeteit tették magukévá, ami Tourtoulon szerint arra enged következtetni, hogy Placentinus Martinust követte a *gosianus*ok élén. Ez az állítás azonban határozottan túlzottnak tekinthető, mivel valójában nem alakultak ki világosan elkülönült iskolák, Martinus és Bulgarus vitáját tévedés lenne a *sabinianus*ok és *proculianus*ok vitájához hasonlítani.

Martinus halálának pontos időpontját nem ismerjük. A hagyomány szerint ugyan Bulgarusnál fiatalabb volt, Bulgarus mégis túlélte őt. Martinus még részt vett a roncaliai diétán (1158), így valószínűleg 1158 és 1166 között halt meg. Leszármazottai is híres jogtudósok voltak. Fia *iudex*ként tűnik fel, unokája, Hugolinus Gosia pedig híres legista és ezenfelül Ancona podestája volt. Dédunokája Faenza podestájaként tovább növelte a család hírnevét.

Martinus műveiből Savigny (IV, 481–493) még csak a glosszákat ismerte. Elemzésükből nem igazolható, hogy Martinus minden tekintetben az *aequitas* védelmezője volt, véleménye sokszor egyezett a Bulgarus által képviselt állásponttal. Savigny néhány glosszáról azt is bizonyította, hogy bár azok Martinus betűjelével maradtak fenn, inkább Irnerius vagy mások glosszáinak parafrazeálásaként értékelhetőek. Martinus véleményei főként a dissensio-gyűjteményekben kaptak hangsúlyt, Bulgarus mellett ő a főszereplője ezeknek az összeállításoknak. Martinus a glosszák mellett a Digestum vetushoz, a Digestum novumhoz és az Institúciókhoz glossza-apparátust is írt, amelyek a római jog széleskörű ismeretéről tanúskodnak.[31] Az Institúció-apparátus egy részét a *Lectura Vindobonensis* ismeretlen szerzője is felhasználta. Ugyancsak a *Lectura Vindobonensis* részeként maradt fenn Martinus *Materia Institutionum*a.

Distinctiók és *quaestiók* is kapcsolódnak Martinus nevéhez, de a legtöbbjüket nem Martinus írta, hanem valamely tanítványa jegyezte le azokat. A Summa Trecensis részeként maradt fenn két munkája az *interesséről* és a birtok megszerzéséről *(Tractatus de interesse, De acquirenda et retinenda possessione)*.[32]

Kantorowicz Martinus két kisebb summáját is kiadta.[33] A *De computatione graduum* a rokonsági fokok számításának fontos kérdésével foglalkozik. Az egyházi jog a germán számítást tette magáévá, míg a római jog ettől eltérő álláspontot képviselt. Ravennában már a 11. században megkísérelték a római jogi számítást bevezetni, de II. Sándor pápa 1055-ben őket a törvényekben és kánonokban járatlan személyekként bélyegezte meg *(quidam legum et canonum imperitis)*.[34] Az egyházi jog tehát továbbra is a germán joghoz ragaszkodott, Martinus pedig az egyházi jog álláspontját tette magáévá. Művében egyházi jogi forrásokból is idéz, de Kantorowicz kutatásai alapján megállapítható, hogy nem Gratianus *Decretum*át használja, hanem a *Polycarpus* című gyűjteményből idéz, így műve 1140 előtt keletkezhetett.

Martinus másik summulája a *De iure dotium* címet viseli. A hozomány (dos) tulajdonjogának kérdése különösen vitatott kérdés volt. A *Corpus iuris civilis* alapján azt is alá lehetett támasztani, hogy a dos a férj tulajdonába megy át, és azt nem kell visszaszolgáltatnia a feleség halála után, de ennek ellenkezője mellett is lehetett érvelni. A kérdés gyakorlati jelentőségét az adta, hogy a középkorban a gyermekágyi láz folytán a férj sokszor özvegyen maradt, a hozomány pedig esetenként nagy értékű volt. Martinus e művében is amellett érvelt, hogy a hozomány a férj tulajdonába megy át, és azt nem köteles visszaszolgáltatni.

III. Hugo de Porta Ravennate

A bolognai doktorok közül a legkevesebb adat Hugóról maradt fenn. Otto Morena interpolált krónikájában Irnerius őt *mens legum*nak nevezi, valószínű tehát, hogy ő maga is Irnerius tanítványa volt. A 11. század első negyedében születhetett Bolognában. Apját Albericus Lombardusnak hívták, nevéből arra következtethetünk, hogy Lombardiából vándorolt Bolognába, Hugó azonban már valószínűleg Bolognában született.

A fennmaradt dokumentumokban Hugó nevét kétféle módon írják. Az egyik változatban langobárd módra *Ugo de Albericó*nak írják, ezzel is apja nevére utalva. Az 1154 után feltűnő másik változatban az *Ugo de Porta Ravennate* megjelölést használják, amely Bologna egyik

negyedére utal. A bolognai városnegyedeket ugyanis az egyes városkapukról nevezték el, ennek megfelelően Hugót ahhoz a városnegyedhez fűzhették szorosabb kapcsolatok, amely a Ravenna felé vivő városkapu mellett terült el.

Hugó nevét szinte mindig az *Ugo* formátumban írták, ennek ellenére a mai szakirodalomban bevett szokás a Hugó név használata. A glosszátor betűjele V. vagy *Ug.*, vagy pedig nevének rövidsége miatt Ugo. Hugót nem szabad összekevernünk a hasonló nevű, de később élt jogtudóssal, *Hugolinus de Presbyteris* alakjával, akinek betűjele: *H.*

A legkorábbi oklevél, amely Hugót említi, 1144-ből való.[35] Sokszor szerepel *causidicus*ként a különböző okiratokban. Hűbérjogi kérdésekben is ítélkezett.[36] Valószínűleg 1166 és 1171 között halt meg.

Hugónak több művet is tulajdonítanak. Ezek közül teljes bizonyossággal csak a glosszákról állítható az, hogy szerzőjük a híres glosszátor. Hugo glosszái különböző kéziratokban elszórva találhatók, s a glosszák száma nem túl nagy.[37] A kéziratok későbbi másolói betűjelét gyakran összekeverhették más glosszátorok betűjeleivel, ezért a szerzőség kérdése a glosszák esetében is alapos vizsgálódást igényel.

Savigny Hugónak tulajdonította az egyik legkorábbi distinkciógyűjteményt, amely több mint 14 kéziratban maradt fenn, a kéziratok tartalma azonban nagyon eltérő. Egyes kéziratok töredékes formában hozzák ezt a gyűjteményt. A distinkciók száma nagyon változó. Egyes kéziratok 88, mások 70, ismét mások csak 58 distinkciót tartalmaznak. A legtöbb distinkciógyűjtemény nem nevezi meg a gyűjtemény összeállítójának nevét. Azok a kéziratok, amelyek nem névtelenek, leginkább Hugo és Albericus nevét említik, Hugónak tulajdonítva a gyűjtemény eredeti változatát, amelyet később Albericus dolgozott át. A gyűjteményt idéző glosszátorok többsége, így Roffredus, Odofredus és mások Albericus nevét említik szerzőként. A mai kutatás álláspontja egyetért Savignyval abban, hogy az egyik legkorábbi distinkció-gyűjteményről van szó, a gyűjtemény összeállítása azonban nem Hugo érdeme. Számos distinkciónak Hugo a szerzője, mások Albericustól származnak. A különböző gyűjtemények úgy keletkeztek, hogy az eredeti gyűjteményt különböző módon dolgozták át.[38] A több mint 14 kézirat közös eredetét nem tagadhatjuk, és ezért ezeket a Hugo–Albericus-gyűjtemények néven említi a szakirodalom.

Hugo neve a dissensio-gyűjteményekben is feltűnik. Hugo említése azonban rendkívül ritka, a dissensiók főként Bulgarus és Martinus véleménykülönbségeiről szólnak. Hugo és Jacobus legtöbbször csak csatlakoznak Bulgarus vagy Martinus véleményéhez, önálló álláspontot ritkán foglalnak el.

Hugo neve alatt maradt fenn az a kézirat is, amely a *Summula de pugna* címet viseli.[39] A mű a langobárd jog alapján dolgozza fel a *duellum* és a *purgatio* (tisztító eskü) témáját. A kézirat szerint a mű szerzője Hugo, de Kantorowicz feltételezése szerint lehetséges, hogy egy ugyanilyen nevű, de más szerzőről van szó. Ezt két tény is alátámasztja. A glosszátorok ugyanis, főként a kezdeti időkben, kizárólag a római jogot glosszálták, míg a langobárd jogot megvetően kezelték, ezért valószínű lehet az a feltételezés, hogy ez a mű nem Bolognában, hanem Paviában keletkezett. Ezt igazolja az Ariprand és Albertus Lombarda kommentárjában felfedezhető párhuzam is.

Kantorowicz fedezte fel egy londoni kéziratban a *Summula de petitione haereditatis* című művet, amelyet a híres glosszátornak tulajdonított. E rövid summát a kéziratban található más művekkel együtt kritikai kiadásban is közzétette.[40]

Valószínűleg Hugótól származik a Nicolaus Rhodius által Mainzban, 1530-ban, tévesen Placentinus *De actionum varietatibus summá*jának 4. könyveként kiadott 'Si quis de quacunque re' kezdetű ordo iudiciarius. Kantorowicz feltételezését stiláris hasonlóságok és a 19. címben található, Hugo nevét említő iratminta támasztja alá. Bizonyosan korai műről van szó, de a műben említett Hugo kiléte nem tisztázott. Gouron szerint dél-francia alkotásról van szó, amelyet Rogerius, Geraudus vagy Placentinus iskolájában iktattak bele a Nicolaus Rhodius által publikált compendiumba. A hat különböző művet együtt másolták, és a 12. század második felében dél-franciaországi iskolákban használták.

A *Collectio Gratianopolitáná*ban összesen 14, a *Collectio Parisiensis*ben összesen 2 quaestiója maradt fenn. Valószínűleg Bulgarus *Summula de iuris et facti ignorantia* című művét is Hugó bővítette ki.

IV. Jacobus

A híres glosszátor neve *Iacobus* vagy *Iacobus de Porta Ravennate*. Ez utóbbi kiegészítés arra utal, hogy Iacobus a ravennai városkapuról elnevezett bolognai városnegyedben működött, vagy onnan származott, ahogyan Hugo is, de nem voltak testvérek, amint azt feltételezték. Odofredus *Iacobus antiquus doctor*nak nevezi, hogy megkülönböztesse Iacobus Balduinitől, aki több mint egy évszázaddal később volt Odofredus mestere. Iacobus glosszáinak betűjele *Ja.* vagy *Jaco.*, de leggyakrabban csak *J.*

Iacobus bolognai származását igazolja, hogy leggyakrabban a de Porta Ravennate melléknévvel említik. Iacobus apja, akit Hildebrandusnak hívtak, szintén bolognai őslakos volt, ugyanígy Iacobus fia, Albertus, és többi leszármazottja is ennek a városnak a polgára volt.

Otto Morena interpolált krónikájának már idézett része arról beszél, hogy Irnerius őt jelölte ki az általa alapított jogiskola vezetésére, mert benne látta a méltó utódot művének folytatására. Az említett legenda más változatai azonban úgy tanúskodnak, hogy Irnerius nem kívánt magának utódot jelölni, hanem mindegyiknek meghagyta, hogy a saját véleményüket és felfogásukat követve önálló iskolát nyissanak. Iacobus tevékenységét ismerve valóban érthetetlennek tűnik, hogy Irnerius miért őt jelölte ki utódjául. A fenti feltételezés ellen szól, hogy Iacobus volt közöttük a legfiatalabb, Irneriusnak inkább a legidősebb Bulgarust kellett volna utódjául jelölnie, ha a kor szokása szerint járt volna el, bár meg kell jegyezni, hogy Bulgarus és Iacobus között a korkülönbség való-

színűleg nem lehetett több 15 évnél. Az Irneriusról szóló fenti legenda ellen szól az is, hogy Iacobustól a glosszákon kívül nem maradt fenn olyan mű, amelyet teljes bizonyossággal neki tulajdoníthatnánk, és a dissensiogyűjteményekben is csak keveset szerepel, sokkal jelentősebb súlyt tulajdonítanak Bulgarusnak és Martinusnak. Mint minden legendának, ennek az elbeszélésnek is lehetett valamilyen valóságalapja. Otto Morena interpolált krónikájával egyezően Huguccio summája is (ad. C. 2 qu. 6 c. 31) Jacobus nevét emeli ki Irnerius utódjai közül. Az utókor legnagyobb sajnálatára azonban nem indokolja meg ezt az eljárását.

Jacobusról elsőként egy 1151-ből fennmaradt ítéletlevél tudósít. Egy adásvételi szerződés megkötésekor, 1153-ban mint *Iacobus legislator* szerepel.[41] 1154-ben *Iacobus causidicus*, 1157-ben *Iacobus legis doctor*. 1169-ben egy perben *Iacobus vir prudentissimus et admirabilis orator*. Ebben a perben *Aldricus*szal és Pilliusszal együtt vett részt. 1178. október 11-én halt meg, özvegyen hagyva feleségét, akit Iulittának hívtak.

Jacobustól számos glossza maradt fenn, amelyet Savigny (IV, 494–497. p.), Torelli[42] és Converso[43] publikált. Jacobus a Codexhez apparátust is szerkesztett, amely csak töredékekben maradt fenn (C. 1.1–3; C. 1.14; C. 1.18; C. 2.1). Több distinkció,[44] a *Collectio Parisiensis*-ben 13, a Collectio Gratianopolitában 5 quaestio származik tőle, de a *Codex*hez és a *Digestá*hoz több *summulá*t is írt.[45]

A szakirodalomban vitatott kérdés, hogy Jacobustól származik-e a glosszátorirodalom első büntetőjogi műve, a *Tractatus criminum*, amelyet elsőként Nicolaus Rhodius publikált Placentinus neve alatt a *De actionum varietatibus* 6. könyveként (Magontiae, 1530). Stiláris hasonlóságok és egyes kéziratok Kantorowicz szerint Jacobus szerzőségét támasztják[46] alá, A. Gouron viszont az értekezést a francia jogiskolának tulajdonítja, mivel az a *Summa Trecensis*t is felhasználja.[47]

A mű mind anyagi jogi, mind eljárásjogi kérdésekkel foglalkozik. A következő hét címre oszlik: 1. De accusationibus, 2. Quibus non licet accusare, 3. De divisione criminum, 4. Ad legem Iuliam de adulterio et stupro, 5. Ad SC Turpillianum et de abolitionibus, 6. De quaestionibus, 7. De criminibus. Kizárólag a jusztiniánuszi joganyagot használja fel, jelentőségét az adja, hogy az első büntetőjogi traktátus a glosszátorirodalomban.

V. Összefoglalás

Az Irneriust követő nemzedék – Irneriustól eltérően – már terjedelmében is tekintélyes művet, műveket hagyott az utókorra. Jogtörténeti, tudománytörténeti jelentőségük felmérhetetlen. Nélkülük nem tudott volna megszilárdulni az európai ius commune, amely az európai jogrendszerek alapját képezi. A négy doktor jelentőségét nem szabad lebecsülnünk. Az ő műveiket ugyan lényegesen kevesebb kézirati példány őrzi, de hatásuk megnyilvánul Accursiusnál és a glosszátori iskola más nagy alakjainál is. A kommentátorok is hivatkoznak rájuk, ami illusztrálja nagy jelentőségüket az európai jog hosszú évszázadaiban.

Jegyzetek

[1] Fried, J.: *Die Entstehung des Juristenstandes im 12. Jahrhundert* (Köln–Wien, 1974); Lange, H.: *Römisches Recht im Mittelalter*. I. *Die Glossatoren* (München, 1998); Cortese, E.: *Il diritto nella storia medievale*. I–II. (Roma, 1995); Savigny, F. C.: *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*. I–VII. (Heidelberg, 1834–1851); Bónis Gy.: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában* (Budapest, 1972).

[2] Odofredus: *Lectura* in D. 1.3.2., *de legibus et senatusconsultis*, l. *nam et Demosthenes* (Lugduni, 1550, fol. 54rb): „Unum tamen vobis non omitto, ut sciatis semper, quod in antiquis libris, ubi vos invenietis graecum, quod vos invenietis extra textum unum *B* et *e* et *r* dicit Ber. Verum tamen est quod scriptores ponunt *B*, *u* et *l*, et dicunt, quod fuerunt factae per dominum Bulgarum. Sed hoc non est verum, quia dominus Bulgarus non plus scivit de graeco quam ego. Sed interpretationes de graeco in latinum fuerunt factae per quemdam Pisanum, qui vocabatur dominus Berguntio."

[3] Odofredus: *Lectura* in D. 4.4.3.pr., *de minoribus*, l. *divus* (Lugduni, 1550, fol. 168rb): „Potest dici ut dixit os aureum, scilicet dn. Bulgarus."

[4] Odofredus: *Lectura* in C. 2.27(28).1., *si adversus venditionem pignoris*, l. *etiam adversus* (Lugduni 1550, fol. 105ra): „Quando imperator Fredericus Senior regnabat in Italia, domini Martinus et Bulgarus legebant in civitate illa, et dominus Fredericus utebatur consilio domini Martini et Bulgari et unusquisque multa a principe habuit, et in arduis questionibus recurrebat ad ipsos. Et Martinus plus quam Bulgarus erat gratiosus, quia sciebat melius applaudere.... Et dominus Martinus sciens esse discordiam inter dominos Bulgarus et ipsum et videns quod opinio domini Bulgari magis placuit scholaribus, una die cum equitaret cum imperatore dixit: Domine quaedam opinio est inter me et Bulgarum, qui dicit, quod venditio facta a minore de re sua sine decreto non valet ipso iure... Ego dico, si minor vendidit rem suam sine decreto, non valet, sed si jurat sive cum decreto sive sine decreto valet... Decidatis quae opinio videtur vobis verior. Dixit imperator: Domine Martine, vestra opinio placet nobis et vestra opinio est verior. Dixit Martinus imperatori: Modo faciatis unam constitutionem. Et ipse fecit constitutionem, quae incipit: Sacramenta puberum."

[5] A vitáról bővebben: Cortese, E.: *Il diritto nella storia medievale*, II, 82–83. p. (bővebb irodalommal). Az esküvel kapcsolatban Martinushoz hasonló álláspontot képviselt a kánonjog is (X. 2.24.28 és VI. 1.18.2).

[6] Odofredus: *Lectura* in C. 7.37.3.pr., *de quadriennii praescriptione*, l. *bene a Zenone* (Lugduni 1550, fol. 110rb): „Hic voluit colligere dominus Martinus, quod imperator sit dominus omnium rerum singularium, et ita respondit imperatori Friderico seniori, dum esset apud Roncalliam, timore vel amore. Sed Bulgarus dixit contra in eodem loco... et intelligebat dominus Bulgarus quod dicitur hic, quod omnia sunt principis quoad protectionem vel jurisdictionem vel verius omnia sunt principis, scilicet, fiscalia et patrimonialia."

[7] Odofredus: *Lectura* in C. 5.18.4., *soluto matrimonio*, l. *dos a patre* (Lugduni, 1550, fol. 289ra): „Pater uxoris domini Bulgari post mortem eius quaesivit a dn. Martino utrum repetere posset dotem a dn. Bulgaro, cum liberi extarent. Qui scilicet Martinus dixit: Domine, si ego fuissem maritus filiae vestrae a me dotem non possetis petere. Nam ego sum in opinione, quod si liberi extent, pater non potest petere dotem. Sed vos a dn. Bulgaro potestis petere; nam ipse est in opinione quod sive extent filii sive non, et filiafamilias decedit constante matrimonio, quod pater possit petere dotem. Unde consulo

et moneo quod ad dn. Bulgarum accedatis et repetatis dotem, et si negabit eum de sua opinione scandalizabo. Sed dominus Bulgarus bene cavit sibi, nam dotem sibi restituit, absque omni controversia, et sic, ut dixi, de jure et de facto suam opinionem approbavit, quod dn. Martino non placuit."

[8] Odofredus: *Lectura* in D. 41.1.55., *de rerum acquirendo dominio,* l. *laqueum* (Lugduni, 1550, fol. 50rb): „Et ita referunt majores nostri, antiqui scilicet doctores, fecisse dn. Bulgarum, dum una die equitaret versus Galeriam cum quodam suo scholari, quia sunt ibi multi porci, invenit unum laqueum, unde voluit descendere. Scholaris dixit dn. Bulgaro, quod volebat capere eum, ut haberent inde bonam cenam. Et tunc dixit ei dn. Bulgarus: Non bene dicis. Sed scholaris ita respondit ei: Nonne altera die exposuisti ita l. in laqueum? Dixit dn. Bulgarus: Non muto opinionem, sed nolo quod accipias aprum, non quia timeam judicium, sed scandala, vel verba, quia rustici facerent rumorem et insequerentur nos, cum telis et verberarent forte egregie nos."

[9] További bizonyítékok a langobárd jogszokások tartós fennmaradásáról: Tamassia, N.: *Odofredo*. Studio storico-giuridico (Bologna, 1896, 116. p.); Cortese, E.: *Il diritto nella storia medievale,* II, 84–85. p.

[10] Jaffé, Ph. (ed.): *Otto Morena (Acerbus Morena, Anonymus) de rebus Laudensibus*. In: *Monumenta Germaniae Historica,* Scriptores, 18. kötet (Hannoverae, 1861, 607. p.): „Interea domnus imperator colloquium in Roncalia in sancto Martino proximo veniente maximum se constituit habiturum, precepitque omnibus fere Italie principibus atque civitatum consulibus, ut ipsi colloquio interessent. Ad quod etiam quatuor principales legis doctores, videlicet domnos Bulgarum et Martinum Gossiam seu Iacobum atque Ugonem de Porta Ravegnana, Bononie magistros, interesse fecit. Omnes predicti convenerunt ad colloquium nono Kalend. Decembris ultra Padum prope ecclesiam sancti Petri de Contrebia in 1158. anno, indictione septima. Cum autem imperator universique principes ac civitatum consules ibi insimul convenissent, in primis vocavit imperator omnes iam dictos Bononienses magistros iussitque eis, quod ipsi iudicarent sibi in veritate omnia iura regalia, que ratione imperii in Lombardia ad ipsum spectarent et sua esse deberent. Qui respondentes imperatori dixerunt, se nolle hoc facere sine consilio aliorum iudicum universarum Lombardie civitatum, ibi tunc existentium. Imperator itaque duos uniuscuiusque civitatis Lombardie iudices elegit iussitque eis, quod ipsi omnes cum predictis quatuor Bononie magistris ad consilium irent omniaque iura regalia, quecunque essent, diligenter investigarent, ut cum a consilio recederent, sut nomine fidelitatis quam sibi iuraverant ea omnia recto tramite, prout melius possent, publice declararent. Ipsi autem iudices cum 28, exceptis Bononie magistris, fuerunt, statim ut imperator iusserat, ad consilium euntes, de omnibus regalibus iuribus inter se diligenter contulerunt. Qui postmodum ad imperatorem redeuntes, coram omnibus principibus omnibusque civitatum Lombardie consulibus narraverunt in scriptis omnia iura, que ei iure regalie noverant pertinere."

[11] Zeillinger, K.: *Das erste Roncaglische Lehengesetz Friedrich Barbarossas, das Scholarenprivileg (Authentica Habita) und Gottfried von Viterbo* (Römische Historische Mitteilungen, 26, 1984, 191–217. p.); Koeppler, H.: *Frederick Barbarossa and the School of Bologna. Some Remarks on the Authentica 'Habita'* (English Historical Review, 54, 1939, 577–607. p.); Santini, G.: *L'origine bolognese di due leggi di Roncaglia: le 'constitutiones' 'Habita' e 'Sacramenta puberum'* (Archivio Giuridico, 175, 1968, 494–515. p.).

[12] Savigny IV, 176–178. p.

[13] Raimundus Berengárról és az említett hűbérjogi vitáról részletesebben: Vones-Liebenstein, U.: *Raimundus Berengar III.* In: *Lexikon des Mittelalters.* 7. kötet (1995), 410. p.; Udina, F.: *Barcelona III. Grafschaft.* In: *Lexikon des Mittelalters.* 1. kötet (1977), 1453. p.

[14] Azo: *Lectura,* in C. 5.16.10., *de donationibus inter virum et uxorem,* l. *si maritus,* s. v. *cum causa liberalitatis a crimine separata est* (Parisiis, 1577, 403. p.): „Et facit lex ista ad quamdam magnam causam quae quandoque agitata fuit in curia domini imperatoris Friderici. Accusabantur Barcenses magni viri Provinciae de infidelitate coram imperatore a comite Barcilonensi: et sic nuncius imperatoris occupavit omnia bona quae tenebant de imperatore. Dominus R., qui in causa pro eis orabat, induxit legem istam pro se dicens interim dum de causa cognoscitur, non debere eos carere possessione bonorum. Dominus B., cuius scholaris fuit R., adversae partis praestans patrocinium, in contrarium allegabat... sed tamen pro R. fuit lata sententia."

[15] Gl. *tactis* ad C. 3.1.14., *de iudiciis,* l. *rem nec novam* (Lugduni, 1627, vol. IV., coll. 573.): „Quod sic iuretur, lege cavetur, sed consuetudine non habetur, ut dixit Bulgarus Busoni iudici imperatoris."

[16] Azo: *Lectura* in C. 3.11.5., *de dilationibus,* l. *cum a nobis,* s. v. *consultationemve* (Parisiis, 1577, 185. p.): „Dominus tamen M. et B. responderunt cuidam judici imperatoris, cum quidam Parmenses accusati essent de crimine, et judex ille, Berco nomine, per l. istam denegebat eis tempus deliberandi, quod lex ista locum habebat quando Imperator cognoscebat de causa appellationis, et secundum eos videtur quod optime ordinari posset haec littera, et sic petebant tempus et secundum auth. offeratur vel secundum l. j. de custod. et exhib. l. penul. At ille judex nec secundum authenticam, nec secundum legem dedit eis tempus, sed X dies tantum. Et accusati interim timore aufugerunt."

[17] Savigny IV, 75–76. p.

[18] Fried, J.: *Die römische Kurie und die Anfänge der Prozessliteratur* (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung, 59, 1973, 151–174. p.)

[19] Kiadása: Wahrmund IV, 1, 1925; Wunderlich, A.: *Anecdota quae processum civilem spectant* (Gottingae, 1841)

[20] Kantorowicz, H.: *Studies in the Glossators of the Roman Law* (Cambridge, 1938, 71–72. p.).

[21] Uo., 241–253. p.

[22] Beckhaus, F. G. C.: *Bulgari ad Digestorum titulum de diversis regulis iuris antiqui commentarius et Placentini ad eum additiones sive exceptiones* (Bonnae, 1856; második kiadás: Frankfurt a. M., 1967).

[23] Patetta, F. (ed.): *Quaestiones in schola Bulgari disputatae*. In: *Bibliotheca Iuridica Medii Aevi.* II. kötet (Bononiae, 1891, 195–208. p.); Kantorowicz, H.: *Studies*, 246–263. p.; Belloni, A.: *Le questioni civilistiche del secolo XII da Bulgaro a Pillio da Medicina e Azzone* (Ius Commune. Sonderhefte 45. Frankfurt, 1990, 72–77. p.).

[24] Kantorowicz, H.: *Studies*, 41–45. és 65–67. p.

[25] Torelli, P.: *Glosse preaccursiane alle Istituzioni. Nota secunda: glosse di Bulgaro* (Rivista di Storia del Diritto Italiano, 15, 1942, 3–71. p.)

[26] Seckel, E.: *Distinctiones Glossatorum. Studien zur Distinktionen-Literatur der romanistischen Glossatorenschule, verbunden mit Mitteilungen unedierter Texte.* In: *Festschrift der Berliner Juristischen Facultät für Ferdinand von Martitz* (Berlin, 1911, 306–308. p.); Pescatore, G.: *Verzeichnis legistischer Distinktionen mit Angabe des Verfassers* (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, 33, 1912, 497–500. p.).

[27] Savigny, IV, 124–126. p.

[28] Odofredus: *Lectura,* in C. 3.32.13., *de rei vindicatione,* l. *ordinarii judices* (Lugduni, 1550, fol. 170rb): „Ista opinio aniquorum, idest Martini et Placentini, est canonizata extrav. de causa possessionis, can. Pastoralis (X. 2.12.5), quam decretalem dominus Innocentius tertius fecit, et fecit eam, sicut faciunt domini, qui non verentur dicere nisi sicut placet eis, quia non est in illa decretali alia ratio nisi pro ratione voluntas, et fecit se glossatorem legum."

[29] Hostiensis: *Lectura,* in X. 1.43.9., *de arbitris,* c. *per tuas* (Venetiis, 1581, fol. 207ra): „Martinus spiritualis homo fuit, et secundum tempus quod tum currebat, semper divinae legi adhaerebat contra rigorem iuris civilis. Johannes Bassianus vero non sapiebat quae sunt spiritus, sed tamquam animalis multiplicationi temporalium et rigori per omnia intendebat, unde ipse et sequaces sui, qui multi sunt, spirituales opiniones reprehendunt, et dicunt, haec est aequitas capitanea, aequitas bursalis Martiniana. Sed velint nolint, hanc aequitatem de iure necesse habent sequi, ubicumque agitur de periculo animarum."

[30] Tourtoulon, P.: *Placentin. I. La vie, les oeuvres* (Paris, 1896, 63–80. p.).
[31] Dolezalek, G.: *Der Glossenapparat des Martinus Gosia zum Digestum Novum* (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, 84, 1967, 355. p.).
[32] A distinkciókról áttekintést ad: Seckel, E.: *Distinctiones Glossatorum*, 306–308. p.; Pescatore, G.: *Verzeichnis legistischer Distinktionen*, 497–500. p. A quaestiókról áttekintést ad: Belloni, A.: *Le questioni civilistiche del secolo XII*, 7–22. p.
[33] Kantorowicz, H., *Studies*, 255–266. p.
[34] Savigny IV, 1–3. p.
[35] Savigny IV, 155–159. p.
[36] Solmi, A.: *Ugo di Porta Ravennate giudice imperiale nel 1162* (*Studi per la storia dell'Universitá di Bologna*, 2, 1908, 25. p.).
[37] Kiadások: Savigny IV, 497–499. p.; Torelli, P., *Glosse preaccursiane alle Istituzioni. Nota terza: Jacobo e Hugo*. In: *Rendiconto delle sessioni dell'Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna*. Classe di scienze morali (Bologna, 1949, 90–153. p.).
[38] Pescatore, G. (ed.): *Die Distinktionensammlung des MS. Bonon. Hisp. Nr. 73.*; Greifswald, 1913.; Bibliotheca Iuridica Medii Aevi, II, 139–179. p.; Seckel, *Distinctiones*. 297–309. p.
[39] Palmerius, J. B. (ed.): *Hugonis de Porta Ravennata Summula de pugna et modis purgationum eius qui criminatur.* In: *Bibliotheca Iuridica Medii Aevi* (Bononiae, 1914, I. kötet, 3–7. p.).
[40] Kantorowicz, H.: *Studies*, 267. p.
[41] Savigny IV, 141–154. p.
[42] Torelli, P.: *Glosse preaccursiane alle Istituzioni. Nota terza*, 1949, 90–153. p.
[43] Converso, A.: *Sul manoscritto torinese F. II. 15.* (*Rivista di Storia del Diritto Italiano*, 37–38, 1964–65, 23–66. p.)
[44] Seckel, E.: *Distinctiones Glossatorum*, 306–308. p.; Pescatore, G.: *Verzeichnis legistischer*, 497–500. p.
[45] Pescatore, G.: *Beiträge zur mittelalterlichen Rechtsgeschichte*. II. *Miscellen* (N° I–XIII) (Berlin, 1889, 43–46. p.).
[46] Kantorowicz, H.: *Il Tractatus criminum*. In: *Per il cinquantenario della Rivista di diritto penale* (Roma, 1925, 361–376. p.).
[47] Gouron, A.: *Zu den Ursprüngen des Strafrechts: Die ersten Strafrechtstraktate*. In: *Festschrift für H. Thieme* (Sigmaringen, 1986, 43–55. p.).

Kelemen Miklós

Hadkiegészítés és hadsereg-utánpótlás a késő Római Birodalomban – jogtörténeti források tükrében

A Diocletianus (284–305) és Constantinus (312–337) császárok uralkodásától számított késő római hadszervezet magában hordozta az egész birodalom történetét meghatározó politikai változások nyomait. A rendszer változó vagy átmeneti jellege különösen a hadkiegészítés és hadsereg-utánpótlás módszereiben szembetűnő. A témával foglalkozó munkák alapvetően elfogadják a Mommsen által felállított kategóriákat, miszerint a késő római haderő utánpótlását az *a)* önkéntes jelentkezés *(Der freiwillige Eintritt in das Heer); b)* a földesúri katonaállítás *(Die Rekrutenstellung des Grundbesitzers); c)* az örökletes szolgálati kötelezettség *(Erbzwang)* és *d)* a barbár népelemek hadseregbe állításának forrásaiból biztosították.[1] A későbbi feldolgozások a csoportosítást annyiban módosítják, hogy a barbárok hadseregbe állítását nem mint hadkiegészítési, hanem mint „politikai" vagy „etnikai" kategóriát említik. Nehezen vitatható ugyanis – amire a Mommsen tipizálását egyébként átvevő Karayannopulos is rámutat[2] –, hogy a barbárok önkéntes jelentkezés és, mint látni fogjuk, a földesúri katonaállítás keretei között is bekerülhettek a római hadseregbe, ebben a megközelítésben lefedik az első két kategóriát, azokkal „közös halmazuk" van.

Várady – Mommsen és Karayannopulos felállítását mintegy ötvözve – tovább árnyalja a barbár elem szerepvállalásának módozatait, mivel azon belül elkülöníti *a)* a félszabad katonai telepek *(laeti, gentiles)* állításkötelezettségét; *b)* a barbár népi-katonai telepek szerződéses katonaállítását *(foederati)* és *c)* a külföldi toborzást, a függőségi területek és katonailag legyőzött népcsoportok *(dedititii)* esetenkénti újoncszolgáltatását.[3] Sander – a témában alapvető fontosságú – tanulmánya érthetően nem kezeli hadkiegészítési szempontból külön kategóriaként az „etnikailag" különböző barbár lakosság hadseregbe építését, bizonyítottan mutat rá, hogy a külföldi elem a római hadsereg és hadkiegészítés minden szegmentumában jelen volt.[4]

A rendszer sokoldalúsága a birodalom jól ismert politikai és területi viszonyaiban gyökerezett. A barbár népelemek hadseregbe állítása, vezetőik katonai méltóságokkal való felruházása a római állam utolsó másfél évszázadának általános jelensége. A hadseregbe építés módjai azonban területi egységek szerint különbözhettek. A *laeti* csoportok, továbbá a földesúri katonaállítással, újoncozással való hadkiegészítés és a belföldi toborzás döntően a nyugati területek jellemzője. Keleten elsősorban a védelmi kötelezettség *(protostasia)* pénzen való megváltása érvényesült, a hadsereg személyi állományát pedig – egymást kiegyensúlyozó módon – a kollektívájukban csatlakoztatott barbár haderők *(foederati)* és az örökletes szolgálati kötelezettség révén, katonacsaládok fiaiból verbuválódott „régi" vagy „római" hadsereg egyénileg felvett tagjaiból igyekeztek feltölteni.

A római polgárok hadkötelezettségének formálissá válása, az annak helyébe lépő védelmi kötelezettség, az adóként befizetett közterhek és más szolgáltatások a hadkiegészítés szempontjait és érdekeit folyamatosan szembeállították a hadgazdasági vagy gazdaságpolitikai

célokkal. Különösen a földesúri katonaállítás rendszerét terhelték folyamatos ellentmondások, mivel „a tényleges újoncszolgáltatás és az újoncmegváltás *(temo)* rendszere hol a hadkiegészítési, hol a hadgazdasági érdekeket hangsúlyozza ki".[5]

Dolgozatunkban arra teszünk kísérletet, hogy jogi források, elsősorban császári rendeletek elemzésén keresztül vázoljuk a római polgárokat terhelő védelmi kötelezettség *(protostasia)* és a vele szorosan összefüggő földesúri katonaállítás *(praebitio tironum)* rendszerét, továbbá rámutassunk a rendszer sokoldalúságából következő ellentmondásokra, problémákra.

1. A protostasia fogalma és jelentésárnyalatai

1.1. A protostasia mint adószedői tisztség

A *protostasia* kifejezéssel a *Codex Theodosianus* négy rendeletében találkozunk.[6] A *Codex Iustinianus*ban további két, Diocletianustól származó *constitutio* szerepel, amelyeket – a rendeletgyűjtemények szerkesztési elveiből következően – a *Codex Theodosianus*ban nem találhatunk meg.[7] A *protostasia* intézménye tehát Diocletianustól kezdve mutatható ki a római jogforrásokban. Annak elemzése során azonban, álláspontunk szerint, külön kell tárgyalnunk a később kompilált, de korábban keletkezett két diocletianusi rendeletet a *Codex Theodosianus*ban található másik négy *constitutió*tól. A *protostasia* jelentéstartalmának kibontásakor arra is rá kell mutatnunk, hogy a *munus protostasiae* a 3. században még nem az újoncállítás rendszerének átfogó megnevezésére szolgált, hanem egy városi polgárokat terhelő közkötelezettség, *munus civile* volt. A *munus protostasiae* tartalmilag adószedői tisztséget *(das Amt des Steuererhebung)* jelentett, amelyet a legmódosabb városi polgároknak kellett ellátniuk.[8]

Gothofredus *Codex Theodosianus*-kommentárjában olvasható részletes elemzés[9] szerint a *protostasia munus*a a városi tanácstagok *(decuriones)* legelőkelőbb csoportjait terhelő más kötelezettségekkel állítható párhuzamba. Ilyenek az *icosaprotia,* a *pentaprotia*, a *decaprotia* (latin megfelelőjével: *decemprimatus*) és a *sacerdotium*. Utóbbi három *munus*ról az egyik vonatkozó diocletianusi *constitutio* (C. 10, 42, 8) együtt rendelkezik, amikor kimondja, hogy e három kötelezettség nem személyi, hanem kizárólag vagyoni jellegű *(nec... corporalia sunt, sed tantum patrimonii)*. A *munus*ok legfontosabb kategorizálási szempontjának tekinthető besorolás (Herm. Dig. 50, 4, 1, pr.) szerint a személyi jellegű *munus*t *(personale munus)* elsősorban *(generaliter)* „szellemi teljesítménnyel és odafigyeléssel kiegészülő testi munkával" *(corporibus labore cum sollicitudine animi ac vigilantia)* teljesítik, rendszeres jelleggel *(sollemniter)*. A vagyoni jellegű *munus* ezzel szemben döntően *(maxime)* „pénzbeli ráfordítást követel" *(sumptus... postulatur)*.[10]

Dolgozatunkban nincs lehetőség az említett *munus*okat a *protostasia* kötelezettségétől minden elemében elhatárolni,[11] néhány megállapítást azonban talán részletezés nélkül is tehetünk. A *protostasia munus*a a 3. században a keleti területek városainak elöljáróit terhelő közkötelezettség *(munus civile)*. A *protostaták* párhuzamba állíthatóak a városi tanácstagok többi, kislétszámú, informális elitcsoportjaival *(decaproti, decemprimi, icosaproti)*, akik elsősorban az adóügyi igazgatás legfontosabb feladatait (adómegállapítés, adókivetés, adóbeszedés) látták el, vagyoni felelősségük mellett, vagyonukat terhelő *munus*ként *(munus patrimonii)*.[12] Gothofredus szerint a *protostaták* a *decaproti* és az *icosaproti* kategóriájánál is szűkebb csoportot alkottak, akik kizárólag az adók beszedéséért – az adóügyi igazgatás legnehezebb feladatáért – vállaltak felelősséget.[13] A tisztség kötelező jellege abban állt, hogy a meghatározott vagyonnal rendelkezőknek el kellett vállalniuk a tisztséget és viselniük kellett annak terheit *(onera)*.

1.2. A protostasia mint személyes hadkötelezettség

A legvagyonosabb városi csoportokat terhelő *protostasia*-tisztség és a katonaállítás kötelezettsége ott kapcsolódhatott össze, hogy a *munus protostasiae* a hagyományos római hadkötelezettség megnevezésévé vált. A hadkiegészítés legrégebbi módszere, a római polgárok hadkötelezettsége és személyes katonának állása a késő császárkorra tartalmilag már nem működött. Egyfajta védelmi kötelezettségként azonban mégis érvényesült annyiban, hogy a *protostasiá*ra kötelezett személynek „maga helyett" katonát kellett (lehetett) állítania, mintegy helyettesként *(vicarius)*. A kiállított „helyettes-újonc" *(vicarius iunior)* így nem saját, hanem állítója kötelezettségét teljesítette. A kötelezettség helyettesállítással való megváltása nem volt minden esetben lehetséges. A leszerelt katonák *(veterani)* katonáskodásra kötelezett fiainak például megtiltották, hogy helyetteseket állítsanak, ezáltal – formailag nem, gyakorlatilag azonban mégis – kitérjenek a rájuk szabott kötelezettség alól. Esetükben ugyanis kötelező volt a katonáskodás személyes teljesítése.[14]

A földbirtokkal rendelkező vagyonos polgárok értelemszerűen a földjeiken élő, formailag szabad és polgárjoggal rendelkező (tehát katonaképes), de hozzájuk (pontosabban földjükhöz) kötődő személyt állítottak maguk helyett. A néhány éves rendszerességgel előírt „helyettesállítás" vagy „katonaállítás" igen terhes volt a *protostasia* kötelezettje számára, akkor is, ha ténylegesen, személyállítással *(corpora)*, és akkor is, ha egy meghatározott megváltás *(pretium)* megfizetésével teljesítették azt.[15] Ennek megfelelően a *protostasia munus*ára csak a legvagyonosabbakat lehetett kötelezni. A *munus* rendkívül megterhelő voltára mutat rá a másik diocletianusi rendelet, amely korlátozta a tisztségre nevezhető személyek körét:

„Imperatores Diocletianus, Maximianus. Si ii, qui cum patre ad protostasiae munus vocati sunt, etiam nunc in patria potestate constituti sunt, ab huiusmodi necessitatibus liberentur, cum ex eadem familia ac domo duos ad ista obsequia destinari periniquum videatur. 1. Sane eos, quos emancipatos esse atque ex familia exisse manifestum est,

sine cunctatione retinere debebis. Diocl. et Maxim. aa. Crispino."

A *constitutio* az atyai hatalom alatt álló családfiút mentesíti a *protostasia* kötelezettsége alól, amennyiben apját a *munus*szal már megterhelték. A rendelkezés szóhasználata szerint ugyanis méltánytalannak tűnik *(periniquum videatur),* hogy egy családból *(ex eadem familia ac domo)* két személyt állítsanak. Az atyai hatalom alól felszabadult *(emancipatos)* és a családból kivált fiúk azonban már kötelezhetők a feladatra. A szabály értékeléséhez tudnunk kell, hogy az atyai hatalom alapesetben nem mentesített a *munus*okkal járó tisztségek viselése alól (Ulp. Dig. 50, 4, 2). A vagyonhoz kötődő *munus*ok – ahová a *protostasia* is besorolást nyert – terén pedig különösen tiltották a mentességeket (C. 10, 42, 2). Ezt még az olyan – más *munus*ok esetén lehetőséget adó – okok, mint az idős kor, gyermekek száma (C. 10, 42, 5), fiatal kor (C. 10, 42, 7) vagy női nem (C. 10, 42, 9) alapján sem engedélyezték.

A *protostasia* megterhelő jellege bizonyítottnak tekinthető, a rendelkezésre álló jogi források azonban nem tudósítanak pontosan annak jellegéről és a vele összefüggő diocletianusi változtatásokról. Az intézmény késő császárkori eredete Mommsen szerint homályos,[16] és Sander is csak annyit állapít meg, hogy egy régi intézmény újraszabályozása történt meg.[17] Diocletianus egy keleti *munus*t újított fel, egyfajta védelmi adóvá *(Wehrsteuer)* alakítva, kiegészítve azzal, hogy a kötelezettnek lehetősége volt újoncot állítani.[18] A katonáskodás kötelessége a *protostasia* intézményében élt tovább, amely késő császárkori értelmezésében már nem személyes hadkötelezettség, kötelező katonai szolgálat, hanem a birodalom számára teljesítendő egyfajta védelmi kötelezettség, a védelmi intézkedésekhez való hozzájárulás.

Gaius Aurelius Valerius Diocletianus

1.3. A protostasia mint kollektív újoncállítási kötelezettség

Az intézményt elemző tanulmányok egyöntetűen Diocletianushoz kötik a *protostasia* rendszerének megváltoztatását, melynek során az eredetileg vagyonosokat terhelő *munus* egy általánosan előírt kötelezettséggé vált.[19] A kötelezettség alapja a *capitulum* lett, vagyis az a meghatározott nagyságú, személyi adófizetőkkel rendelkező földterület, amely után egy újoncot ki kellett állítani.[20] A vonatkozó szakirodalom egybehangzóan mutatja be a *capitulum* alapján teljesített újoncállítás rendjét,[21] amelynek teljesítését értelemszerűen három esetben vizsgálhatjuk: amikor *a)* a *capitulum*hoz tartozó földterület egy személy tulajdonában van; *b)* a *capitulum*on több személy osztozik; illetve – kivételes esetben – *c)* a *capitulum*hoz tartozó tulajdonos(ok), kedvezményes módon, mentesítve vannak a személyes *(corpora)* újoncszolgáltatás alól és azt pénzen *(pretium)* megválthatják.

a) Amennyiben a *capitulum*hoz tartozó földnek egy tulajdonosa volt, egyedül őt terhelte a katonaállítás kötelezettsége. A kötelezettség ebben a formájában lényegileg nem különbözött a fentebb ismertetett *protostasia munus*ától.

b) A katonaállítás másik – vélhetően Diocletianus reformjával intézményesített – formája, amikor több tulajdonoshoz tartoznak a *capitulum*ba eső földek. Ebben az esetben több személynek mint egy „kényszerközösségben" *(Zwanggenossenschaft)* társult tulajdonosoknak *(socii)* kell társaságban *(consortium)* kiállítania egy katonát. Ilyenkor a „személyes katonáskodás" nem lehetséges. Értelemszerűen közvetlenül és *vicarius* révén sem, hiszen nem a *socii* számának megfelelő katonát kell kiállítani, csupán egy újoncot. A katonaállítás így már nem helyettesállítás, illetve helyettesek *(vicarios iuniores)* állításával teljesített személyes katonai szolgálat (szűk értelemben vett *protostasia*), hanem „valódi" újoncállítás: *tironum praebitio*.

Az újoncállításból vezethető le a *protostasia* újabb jelentése, amely a kollektív katonaállítást, a *protostasia* csoportos teljesítését takarja. Ennek során a *capitulum* egyik részese saját földjéről újoncot állít, a többiek pedig a kiállító személynek, a *capitularius*nak fizetnek egy jóvátételt, térítést. A csoportos jelleg ott mutatkozik meg, hogy – hangsúlyozottan csak elvileg – személyes újoncállításra mindig a csoport egy másik tagját kötelezik, a személyes jelleg pedig úgy érvényesül, hogy az érintett *capitulum* területéről kell katonát állítani. A *capitularius* az újoncállítást ténylegesen teljesítő *capitulum-socius*, Sander megfogalmazásában „a csoport vezetője" *(der Leiter der einzelnen Gruppe),* aki a többiek nevében is teljesíti a csoportra szabott újoncállítási kötelezettséget *(capitularia functio).*[22] A *capitularius*nak ezt követően joga volt a neki járó térítést *(pretium)* a többi *socius*tól beszedni.

A térítés *(pretium)* tehát hangsúlyozottan az újoncot állító *capitulum*-tagnak járt, amely magában foglalta a kiesett emberi munkaerő árát, valamint az olyan további költségeket *(sumptus),* mint a ruházat *(vestis)* és az ellátmány *(pastus).*[23] Ezt a befizetést, mint térítést, feltétlenül meg kell különböztetnünk attól a – szintén *pretium*ként szereplő – megváltási összegtől, amelyet a személyes újoncállítás alól mentesített személyek fizettek a kincstárba.[24] Nagy különbség a megváltás és a térítés jellegű *pretium* között az is, hogy utóbbi nem az újonc árának teljes

összegét jelentette. Az újoncot állító ugyanis kötelezettsége részeként teljesítette a *tironum praebitiót*, vagyis a többi *socius* az újonc értékének csak egy, a *capitulum*ban lévő tulajdonrészének megfelelő töredékét fizette meg a *capitularius*nak, mivel abból levonták a *capitularius-socius*ra eső terhet.

A kollektív módon teljesített *protostasia* esetében is tényleges újoncszolgáltatás valósul meg, a teljesítés módjában azonban meg kell különböztetnünk az újoncállítást *(tironum praebitio)* és a térítésfizetést *(pretium)*. Különös nyomatékkal kell rámutatnunk, hogy a *tironum praebitio* nem azonos a *protostasiá*val (az előbb elemzett valamenynyi formáját ideértve) és a már ugyancsak bemutatott helyettesállítás formájaként sem értelmezhető.

A *protostasia* és a *praebitio tironum* elkülönítésére Sander tanulmánya is felhívja a figyelmet, különösen hangsúlyozva, hogy a *protostasia* kötelezettségéből kiemelték a – kollektív *protostasia* esetén, annak részeként teljesíthető – *praebitio tironum*ot.[25] Mindez azt jelentette, hogy a – *protostasia* alól nem mentesített – *capitulum*-tagok egy része mentességet élvezett a személyes újoncállítás alól. A mentesített személyek nem váltak „tehermentessé", csupán arra volt lehetőségük, hogy ne állítsanak újoncot és mindig csak *pretium*-fizetéssel teljesítsék kötelezettségüket. Ugyanerre a következtetésre jut Mazzarino és az ő nézeteit jórészt osztó Várady is, mivel rámutatnak, hogy ezt a – többieket nyilvánvalóan károsan érintő – mentesítést „technikailag" úgy oldották meg, hogy a *protostasia* továbbra is megmaradt, mint vagyonhoz kötődő *munus* (pontosabban: a földterület szerint meghatározott *pretium*-fizetés), míg a *tironum praebitio* a természetét tekintve eseti jellegűnek számító alantas kötelezettségek *(sordida munera)* közé nyert besorolást.[26] Így az utóbbiak alól mentesített személyek a *tironum praebitio* alól is felmentést kaptak.[27]

Itt kell megjegyeznünk, hogy Sander nézetét, amely a *tironum praebitiót* elkülöníti a *protostasiá*val összefüggő szolgáltatásoktól, Karayannopulos több ponton is vitatta.[28] Álláspontja szerint a *tironum praebitio* nem *terminus technicus,* nem egy külön szolgáltatást, kötelezettséget jelöl és mindvégig a földhöz kötődik.[29] A többi „természetben" fizetett adóval (terményben szolgáltatott *annona, canon vestis, equorum collatio* stb.) rokonítható, amelyet esetenként, elsősorban anyagi szükségszerűségből, pénzben is követelhettek.[30]

A *tironum praebitio* alóli személyes mentességekre sajnálatos módon csak Valens, a témában fordulópontot jelentő, 375. évi rendeletét (CTh. 7, 13, 7) követően találunk példát.[31] Így éppen azt a fontos kérdést nem tudjuk megnyugtatóan tisztázni, hogy a *tironum praebitiót* mikor emelték be a rendkívüli kötelezettségek körébe.[32]

A felváltva teljesített *pretium*fizetés és újoncállítás formájában betöltött *protostasiae onus* és az annak részeként megvalósuló *tironum praebitio* így elvált egymástól. Mommsen ezek alapján csak a *tironum praebitiót* tekinti földesúri katonaállításnak *(Rekrutenstellung des Grundbesitzers),* a Diocletianustól bizonyítható *protostasiát* – mivel az csak „helyettesállítás" – nem. Ennek megfelelően annak kezdetét a jogi forrásokban való feltűnésnek megfelelően I. Valentinianus idejére teszi. Várady az egyik diocletianusi rendeletet (C. 10, 62, 3) állítja ezzel szembe ezzel a megállapítással.[33] Tudnunk kell azonban, hogy a megjelölt *constitutio* csak a *protostasia* létezését bizonyítja, a *tironum praebitióét* nem.[34] A kérdésben döntő állásfoglalást a szakirodalom más helyein sem találunk.[35]

c) Abban az esetben, ha a *capitulum* tulajdonosát vagy tulajdonosait mentesítették a személyes újoncszolgáltatás alól, egy meghatározott összegű megváltást *(pretium)* kellett fizetniük. Ahogyan Mommsen rámutat, újoncozást eleve nem rendeltek el minden tartományban, csak ahol a személyes katonáskodás „bevett" szokás volt a lakosság körében.[36] Valens egyik, a személyes újoncállítás alóli mentességet lehetővé tevő rendeletében (CTh. 7, 13, 2 [368-70]) is világosan megkülönböztetik azokat a tartományokat, ahol az újoncállítást „személyesen kérik" *(corpora flagitantur)* és azokat, ahol „pénzfizetést írnak elő" *(in quibus pretia postulantur)*.[37]

A császári birtokállományhoz tartozó, különböző jogcímeken használt földek *(domus divina, patrimonium sacrum, fundi perpetuarii)* haszonbérlői ugyancsak megkaphatták a pénzbeli megváltás kedvezményét,[38] előfordult azonban, hogy ezt utóbb visszavonták és ezeken a földeken is újoncozást tartottak, mivel a „az újoncok fegyverbe hívását a közérdek kívánta meg" *(publica suasit utilitas iuniores in arma conscribere)*.[39] A pénzbeli újoncmegváltás kedvezményét 397-ben a szenátorok földjeire is kiterjesztették úgy, hogy a kedvezményezettek választhatak *(eligendi habeat potestatem)* a személyes újoncállítás *(aut tirones aptos... praestent)* és a meghatározott összegű megváltás között *(aut pro singulis viginti quinque solidos numerent)*.[40]

A pénzbeli megváltás engedélyezése tehát a *protostasia* kötelezettségét nem szünteti meg, csupán a teljesítés módjában enged egy kedvezményes lehetőséget. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ebben az esetben a *capitulum* teljes tulajdonosi (vagy haszonbérlői) köre (amely persze jelenthet egyetlen személyt is) mentesítve van az újoncszolgáltatás alól, továbbá a *capitulum* területéről nem állítanak újoncot, hanem annak teljes értékét (nem az újonc árával csökkentett részét) megfizetik megváltásként (nem térítésként) a kincstár felé (nem az újoncállítónak).[41]

1.4. A protostasia(-prototypia) mint kollektív újoncvásárlási kötelezettség

Amenyiben a katonaállításra kötelezett *consortium* egyik tagja sem kívánt vagy tudott saját földjéről katonát állítani, lehetőség volt arra, hogy a *protostasia*-kötelezettek – Karayannopulos szemléletes megfogalmazásában – „béreljenek" egy megfelelő személyt, vagyis a *capitulum* területén kívülről toborozzanak katonát.[42] Ebben az esetben a közösség tagjai az újonc árát *(temo)* fizették meg, a tagok közül kijelölt egyik *socius*nak pedig ebből az összegből kellett a *capitulum* területén kívül újoncot toboroznia. A *temo* beszedése és az újonctoborzás együtt alkotta a *prototypia* kötelezettségét. A *prototypia* tehát

egy olyan *munus,* melynek kötelezettje *a)* újoncot vásárol *(aestimatio tironis);* majd *b)* az újoncállításra kötelezettek számára meghatározza annak értékét, illetve az egyes tagokra eső összegét *(modum pretii statuere).*[43] Maga az elnevezés – a görög *prototypos*, *typos* szavakból – az ár *(forma, forma pretii, formale pretium)* meghatározására, megszabására utal.

A kötelezetti kör így továbbra is teljesítette a személyes újoncállítás feladatát, annak módja azonban annyiban változott, hogy a saját földjéről katonát adó újoncállító *(capitularius)* helyett az idegen területről újoncot toborzó (vagy begyűjtő) *temonarius* felelt a kiállításért. A *capitulum*-tagok így pénzben tettek eleget az újoncállítás feladatának *(adaeratio tironum),* az általuk teljesített pénzfizetés azonban nem azonosítható sem a személyes újoncállításra egyáltalán nem kötelezett *capitulum*-tulajdonosok által fizetett megváltással, sem a *capitulariusnak* fizetett térítéssel. Különösen a *capitularius* és a *temonarius* feladatát szükséges elválasztanunk, mivel ezen keresztül lehet a *protostasia* és a *prototypia* rendszerét is elkülöníteni.

A *temo* összegét beszedő *temonarius* egy személyben az újonc árának *(aurum tironicum)* beszedője *(exactor auri tironici)* és az újonctoborzó (-begyűjtő), a *turmarius (exactor tironum),* aki az újoncok összegyűjtésének feladatát *(collatio iuniorum)* látta el. A *capitularius* és a *temonarius* feladata és kötelezettsége kétségtelenül rokonítható, párhuzamba állítható, de semmiképpen sem azonosítható oly módon, ahogyan ez a szakirodalomban megfigyelhető.[44] Az azonosításra leginkább okot adó császári *constitutio* (CTh. 7, 18, 3 [380]) szerint: *„Si temonarius prodiderit desertorem, protostasiae onere biennio relevetur",* vagyis ha egy *temonarius* kézre kerít egy katonaszökevényt, két évig mentesül a *protostasia* terhe alól. A rendelet értelmezése szerint a *temonariust* is terheli a *protostasia* kötelezettsége, ami csak úgy lehetséges, hogy azonosítjuk őt a *capitulariusszal.* Álláspontunk szerint azonban az idézett forrás csak azt bizonyítja, hogy a *temonarius* is *protostasia*-kötelezett, tehát kötelezett *capitulum*-tag. Amennyiben a *capitulum* tagjai nem a *protostasia* „módszerével" állítanak újoncot, hanem *prototypia* útján, akkor is egy *capitulum-socius* felel az újoncállítás (vagyis a *capitularius*-feladat) helyébe lépő újoncbeszerzés (vagyis a *temonarius*-feladat) teljesítéséért. A személyi azonosság azonban nem jelenti a feladat megegyezését.

Kubitschek és Sander Paulys-szócikke jól mutat rá erre a különbségre.[45] Sander különösen hangsúlyozza, hogy a *temonarius* bizonyos esetben azonos is lehet az *exactor*, *capitularius* vagy *turmarius* feladatkörét ellátó személylyel, ténylegesen lefedhetik egymást, de fogalmilag el kell választanunk őket. Értelemszerű különbség, hogy a *temonarius* feladata a *prototypia,* a *capitulariusé* a *protostasia* intézményéhez kapcsolódik.[46] A *protostasia* vagyoni jellegű teher, a fentebb elemzett jelentésárnyalatokkal, a *prototypia* személyi jellegű. A *prototypia* feladatára a *curialis*okat kötelezték, az ezt kimondó császári rendelet (CTh. 11, 23, 2 [362]) kifejezetten *curialium munera*ként említi. A szenátorokat – ellentétben a *protostasiá*val – felmentették alóla.[47] Az említett *constitutio* a *prototypiát* az „alacsonyrendűbb kötelezettségek" *(munera inferiora)* közé sorolja, míg a *protostasia* – a már elemzett C. 10, 42, 8 értelmezése szerint – a legmegbecsültebb *munus*ok sorába tartozik.

Az újoncállítással összefüggő terheket tehát fogalmilag külön kell számba vennünk. Ahogy a *munera sordidára* vonatkozó alaprendeletekből (CTh. 11, 16, 15 [382];[48] 18 [390]) kiolvasható, tényleges újoncszolgáltatás vagy a helyette adott *temo* megfizetése *(capitulum atque temonis necessitas* ill. *temonis sive capituli onera)* földbirtokhoz kötődő teher, amely az említett „alantas közkötelezettségek" közé nyert besorolást. A *munera sordida* alóli mentesség részeként felmentésben részesülőknek azonban továbbra is teljesíteniük kellett a *capitularius* és a *temonarius* feladatát *(capitularia–turmaria,* ill. *temonaria functio),* amelyek személyes jellegű terhek *(personalia onera).* A két kötelezettség elkülönítése a császári rendeletek szóhasználatában is tetten érhető.[49] Csak a teljesség kedvéért hívjuk fel a figyelmet az újoncok kíséretét jelentő közkötelezettségre *(tyronum productio),*[50] amely az adóként begyűjtött állami javak raktárakba és más megfelelő helyekre szállításának felügyeletét jelentő kötelezettség egyik eleme volt (Arc. Dig. 50, 4, 18, 3). Fogalmilag a *munera civilia* körébe tartozott és személyhez kötődött *(personae munus).*

A *prototypia* időbeli elhelyezése nem egyértelmű, mivel a kifejezést elsőként említő császári rendelet (CTh. 6, 35, 3) keltezése bizonytalan (319 vagy 352).[51] Annak folyamatát a vonatkozó szakirodalom elsősorban Valens 375-ös rendelete (CTh. 7, 13, 7) alapján próbálja rekonstruálni.[52] A *constitutio* szövegéből világosan kitűnik, hogy az újonc ára és a megváltás nagysága nem állt összhangban egymással, ami a rendszert meglehetősen bizonytalanná és ellenőrizhetetlenné tette.[53] Ahogy Várady fogalmaz: „az *aurum tironicum* határai elmosódtak, a *coemptiós aestimatio* még inkább". Ez értelemszerűen csak úgy fordulhatott elő, hogy a *temonarius* számára nem volt meghatározva a két összeg pontos értéke, így önkényesen és saját anyagi érdekeinek megfelelően szabhatta magasra az újoncárat és alacsonyra a beszolgáltatott újonc értékét.

A rendszer első elemét jelentő újoncbeszerzés folyamatát a szakirodalomból sem ismerhetjük meg kielégítően. Az említett rendeletben szereplő *advenae iuniores,* vagyis „jövevény újoncok" valószínűleg a *capitulumon* vagy a tágabb igazgatási területen kívülről beszerzett új katonákat jelentették, kérdéses azonban, hogy adóügyileg hogyan „számolták el" bevonultatásukat. Grosse magyarázatában a *temonarius* toborozta az újoncot, annak pénzt *(Handgeld, Werbegeld)* fizetett. Az újonc „ára" így a felek megállapodásától függött.[54] Várady szerint az újonc állítása *„coemptiós* alapon" történt,[55] vagyis az újoncállításra kötelezett személyeknek a rendes újoncállításon túl kötelességük volt további újoncot állítani, amelyért az újoncozó szervek pénzt fizettek. A pénz összege azonban nem megállapodás, hanem hatósági (vagyis a *temonariusok* általi) árszabás révén (*coemptiós* alapon) lett megállapítva.

A folyamat működésének bizonytalanságai több kérdést is nyitva hagynak. Nem egyértelmű az *aurum tironi-*

cum helye és jellege. Amennyiben a *temonarius* költségeinek (vagyis az újoncért kifizetett pénznek) fedezetére szolgált, vagyis annak járt, nem tekinthetjük egy – az újoncállítás tényleges kötelességétől elszakadt – általános adónak, ahogyan azt a szakirodalom nagy része feltünteti.[56] Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az *aurum tironicum* mint *terminus technicus* teljes alakjában sem császári rendeletekben, sem történeti forrásokban nem fordul elő.[57]

Álláspontunk szerint csak a személyes újoncállítás *(tironum praebitio)* alól felmentett területek által fizetett újoncmegváltás *(pretium)* tekinthető adójellegű kötelezettségnek, mivel ez kizárólag az államkincstár felé irányuló pénzfizetésben valósult meg. Az újoncváltság adóként történő intézményesülése több császári rendeletben is tetten érhető. A már említett CTh. 7, 13, 13 (397) mellett (amely a *pretium* kincstárba szállítását írja elő), az újoncállítás alól mentességet élvezők körét meghatározó *constitutio* (CTh. 11, 18, 1 [409?412?]) bevezetése is árulkodó: *„tirones, quorum pretia exhausti aerarii necessitas flagitavit, praebere nolumus...”*, vagyis az újoncváltság *(pretia)* beszedését a szűkölködő kincstár igénye követeli meg. Ammianusnál olvashatjuk, hogy újoncváltság címén *(pro militari supplemento),* amelyet évente, tehát rendszeresen fizetnek a tartományok, nagy mennyiségű arany *(auri cumulus magnus)* kerül a kincstárba.[58] Ebben a megközelítésben az újoncállítás *(tironum praebitio)* helyett fizetett megváltást teljesen el kell választanunk a *prototypia* keretében teljesített *aurum tironicum*tól.

Az újoncállítással összefüggő fogalmak elhatárolásához nyújt segítséget a *prototypia* kifejezést elsőként említő jogforrás (CTh. 6, 35, 3). Az udvari tisztviselők számára előjogokat biztosító *constitutio* témánk szempontjából fontos fordulata több kérdést is felvet.

Quibus omnibus condonamus, ne exactorum vel turmariorum, quos capitularios vocant, curam subeant vel obsequium temonariorum vel prototypiae.

Grosse értelmezése szerint a *„quos capitularios vocant”* fordulat a *temonarius*ra és nem a *turmarius*ra vonatkozik. A magyarázat hátterében a *capitularius* és a *temonarius* fentebb már említett, nem minden esetben helyes azonosítása állhat.[59] Álláspontunk szerint az *„exactorum vel turmariorum... curam”* fordulat, mondattani elhelyezkedésének megfelelően, a *capitularius*ra vonatkozik. A *capitularius* a kollektív újoncállítás rendszerében[60] az újoncok begyűjtője *(exactor tironum),* az újoncok egységének *(turma iuniorum)* vezetője, *turmarius*.[61] A rendelet feladatának legfontosabb elemeit sorolja fel. A *cura exactorum* jelentheti egyrészt az újoncok begyűjtését, pontosabban az újoncállításról való gondoskodást, másrészt a térítés *(pretium)* beszedését a többi *sociust*ól. A *turmariorum cura* egyértelműen az újoncok begyűjtésének kötelezettségére vonatkozik.

Az *„obsequium temonariorum vel prototypiae”* fordulat az újoncállítás másik módszerén, a *prototypia* rendszerén belül értelmezhető. Az itt megjelölt kötelezettség az újoncvásárlás fentebb részletezett feladatát jelenti. A *temonarius* egyrészt az újoncok beszerzője *(exactor tironum),* másrészt az újonc-ár megállapítója és behajtója *(exactor auri tironici)*. A szövegből jól láthatóan kitűnik a *protostasia* és a *prototypia* különbsége, a két rendszer megfogalmazás szintjén is megnyilvánuló elválasztása.[62] Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *constitutio* mindkét esetben csupán meghatározott feladatok ellátása alól ad mentességet. A kedvezményezettek nem kapnak felmentést az újoncállítással összefüggő valamennyi teher alól: a *capitularius*nak járó térítést *(pretium)* és a *temonarius*nak teljesítendő újoncárat *(aurum tironicum)* továbbra is meg kell fizetniük.

2. Az újoncállítás rendjének reformkísérlete: Valens 375. évi rendelete (CTh. 7, 13, 7)

Az alcímben feltüntetett *constitutio* részletes elemzését több szempont is indokolja. A vonatkozó szakirodalom az újoncállítás rendszerének fordulópontjaként jelöli meg a nevezett rendeletet. Függetlenül attól, hogy az abban megjelölt és kitűzött változtatási tervek mennyiben valósultak meg, a *protostasia-prototypia* rendszere – legalábbis a jogi szabályozás szintjén – átalakult. Sander, Várady és Mazzarino vonatkozó tanulmányában külön elemzi a jogforrást oly módon, hogy az azt megelőző és az azt követő gyakorlatot ütközteti. Munkánkban, ezt a megközelítést némileg módosítva, először az új szabály megalkotására okot adó visszásságokat és ellentmondásokat kívánjuk feltárni, ezt követően térünk rá a bevezetni kívánt új módszer ismertetésére. A rendelet elemzését azzal kívánjuk kiegészíteni, hogy vizsgálódási körünkbe bevonjuk az azzal összefüggésben álló, de legalábbis annak jogtörténeti előzményeként értelmezhető, ugyancsak Valenstől származó 370. évi *constitutiót* (CTh. 7, 13, 6).

2.1. A prototypia gyakorlatában rejlő ellentmondások

A rendelet bevezető szakasza az új szabályozás legfontosabb elemeinek rögzítését követően hosszan, szinte már szónoki stílusban taglalja a régi rendszer hiányosságait:

Imppp. valentinianus, valens et gratianus aaa. ad modestum praefectum praetorio. tironum praebitio in patrimoniorum viribus potius quam in personarum muneribus collocetur, ut proto.. munus, quod provinciarum interna depascitur, ab imis, ut dicitur, radicibus eruatur. nam inter reliqua vitia haec duo vel maxime intolerabilia iudicamus, quod aurum saepe pro corporibus inmane deposcitur atque advenarum coemptio iuniorum insolentius quam convenit aestimatur. contra haec sane reperta est et facilitas et commoditas exigendi, cum neque excusari quisquam poterit, ut ante privilegio consueta fuerat hominis vindicatio, nec ullus, qui relevandus fuerit, perpetuae ingravationi addici.

a) „tironum praebitio in patrimoniorum viribus potius quam in personarum muneribus collocetur” – A rendelet első mondata szerint az újoncállítás kötelezettségét nem

személyhez kötődő közkötelezettségként *(personarum muneribus)*, hanem patrimoniális alapon, tehát a föld tulajdona vagy birtoklása szerint kell megállapítani. A rendelkezés látszólag nem jelent változást, hiszen az újoncállítási kötelezettség alapját jelentő *protostasia* kezdettől fogva a földhöz, pontosabban a *capitulum*hoz tartozó föld feletti rendelkezéshez kötődött. A gyakorlatban azonban – ahogyan arra tanulmányunk 1.3. b) pontjában rámutattunk – a *protostasia* és a tényleges, „természetbeni" *(corpora)* újoncszolgáltatás kötelezettsége *(tironum praebitio)* elvált egymástól. Ebből az következett, hogy a *protostasia* alól nem mentesített *capitulum-socii* egy része, személyes alapon, a tényleges újoncszolgáltatás alól mentesítést kaphatott.[63] A *protostasia* kötelezettségének általános fenntartása mellett így a „gyakorlati értelemben vett *protostasia*", vagyis a személyes újoncállítás terhe ismétlődően a *capitulum* ugyanazon tagjaira nehezedett. A rendelet ezért a *tironum praebitiót*, személyi alapú *munus* helyett, patrimoniális szolgáltatásnak minősíti, melynek „nemcsak alapja a földbirtok (l. *capitulum*), mint addig is, de jellege is a rendes földadó kategóriájába esik".[64] Ezzel párhuzamosan megszünteti a *tironum praebitio* alóli személyes mentességeket és azok öröklődését.

Flavius Julius Valens pénze a császár arcképével

Valens császár pénze – a császár katonai öltözékben, labarummal és Niké szobrával (364 k.)

b) „proto... munus, quod provinciarum interna depascitur, ab imis, ut dicitur, radicibus eruatur." – A töredékes szöveg kétféleképpen *(protostasiae-,* illetve *prototypiae munus)* kiegészíthető részét a szakirodalom többé-kevésbé egyformán, a *prototypia* addigi gyakorlatának megszüntetéseként, „gyökeres átalakításaként" értelmezi.[65] A jogforrások is ezt a feltételezést támasztják alá, mivel a *prototypia* mint *terminus technicus* ezt követően már nem fordul elő császári rendeletekben, míg a *protostasia* igen.[66]

c) „aurum saepe pro corporibus inmane deposcitur atque advenarum coemptio iuniorum insolentius quam convenit aestimatur." – Az idézett fordulatból levonható legfontosabb következtetés, hogy az újoncozóknak (*temonarius*oknak?) lehetőségük volt az újoncállításra kötelezett személyek számára az újoncváltságot *(aurum pro corporibus)* magasan megállapítani, míg az újoncállításra kötelezett közösségektől „alacsony áron átvenni" a rekrutákat. A fordulat a *protostasia* 1.4. pontban tárgyalt változatát, a „kollektív újoncvásárlást" vagyis a *prototypia* módszerét világítja meg. Az újoncozók ebben az esetben nem „belterületi", vagyis adóügyileg a kötelezett *capitulum*hoz tartozó katonákat gyűjtenek, hanem azon kívüli „jövevény újoncokat" *(advenae iuniores)*. Az újoncokért „*coemptiós* módszerrel" fizettek, vagyis azok árát ők határozták meg. Az ebből adódó visszaélési lehetőségek azonban nem merültek ki a katonát állító és a katona helyett megváltást fizető közösség szolgáltatásainak (az újonc, illetve az *aurum tironicum*) értékkülönbözetéből adódó spekulációs haszon beszedésében.

Az újoncszolgáltatásra kötelezett közösségeknek ugyanis – az idézett szakirodalomban egyöntetű feltételezés szerint – egyrészt meg kellett fizetniük a megváltás, az *aurum tironicum* összegét, és ezen felül még újoncot is kellett szolgáltatniuk. Amennyiben saját *protostasia*-kötelezettségük részeként állították volna a katonát, azért értelemszerűen nem kaphattak volna ellenértéket, azt a hatóság tőlük nem „megveszi" *(aestimatur)*, hanem „beszedi". A spekuláció és a korrupció ilyen mérvű leleményessége és szemérmetlensége mellett talán nem is minősül dagályosnak a rendelet szóhasználata, amely szerint ez a gyakorlat „minden más gazság mellett is a legelviselhetetlenebb", és a tartományokat már „velejükig pusztítja".

2.2. A „külterületi toborzás" megszüntetése

A rendelet elsőrendű célja, hogy megszüntesse az újoncszolgáltatás általunk utolsóként tárgyalt módját, a „külterületi újoncvásárlást" és az abban rejlő visszaélési lehetőségeket. Ahogyan Sander elemzése rámutat, a korábbi rendszer legnagyobb hibája az volt, hogy az újoncállítás kötelezettségét pénzen váltották meg, az így beszedett pénzen pedig „külföldieket" vettek.[67] Az eddig taglalt szempontok alapján könnyen megérthető, hogy az újoncszolgáltatás első két módja sokkal egyszerűbb és ellenőrizhetőbb, mivel a *capitulum* tulajdonosa(i) katonát állítottak vagy újoncváltságot fizettek. A *prototypia*-rendszerben a két szolgáltatás viszonya ellenőrizhetetlenné vált, amelynek következtében nemcsak az adózók szenvedhettek kárt, hanem az államkincstár is.

Az önkényes árszabásokból eredő spekulációs haszon mellett ugyanis a *prototypia* egy másik visszaélési lehetőséget is magában rejtett. A katonának állított, *capitulum*hoz tartozó *colonus* bevonulásával adómentességet kapott, amely a szolgálati idő előrehaladtával kiszélesedhetett. Az adómentesség lényege abban állt, hogy a bevonult személy neve alatt szereplő adófizetési kötelezettség, az úgynevezett *caput* a katonáskodás ideje alatt szünetelt. A szolgálati évek és az egységek minőségétől függően a mentességet ki lehetett terjeszteni a családtagok (feleség, szülők, gyermekek) *caput*jára is.[68] A császári rendeletalkotás ezzel a módszerrel kívánta segíteni a *colonus*-család fennmaradását (és gyarapodását) a családfő távolléte

esetén.[69] Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy ha a *capitulum-socii* közül valaki újoncot állított, saját földjére kapott egy (vagy több) *caput*nyi adómentesítést. Amennyiben azonban a katonaállítást intéző *socius* (ez esetben *temonarius*) külterületről, esetleg az adónyilvántartásba nem vett személyek köréből állított katonát, jogosulatlanul szerezhetett mentességet, mivel a földjéhez kötött munkaerő száma nem csökkent.

Ennek elkerülése érdekében már Valens egyik, *caput*mentességet engedélyező rendeletének második szakasza (CTh. 7, 13, 6, 1) rögzítette az alábbi szabályt:

Nullus vero tironem vagum aut veteranum possit offerre, cum ad spontaneam singuli militiam propositae inmunitatis commodis invitentur. circa eos enim legis iubemus valere beneficium, qui indigenas atque ipsius provinciae finibus innutritos vel adfixos censibus vel adcrescentibus suis obtulerint iuniores; neque enim convenit illum inmunitate gaudere, qui vana oblatione vagi atque fugitivi vel veterani filii statum futurae conventionis inviserit.

A bevonulásért járó előjog *(beneficium)*, az adómentesítés csak azoknak jár, akik olyan személyeket állítanak katonának, akik *a)* az adott tartományban születtek vagy nevelkedtek *(indigenas atque ipsius provinciae finibus innutritos)*, továbbá *b)* az adólajstromba fel vannak véve saját nevükkel összekapcsolt *caput* alatt *(adfixos censibus)* vagy az adott *caput* „adóügyi helyettese ként" *(adcrescentibus suis)*.[70] A rendelet ennek megfelelően nem engedélyezi, hogy „külföldi" vagy „kóbor" újoncot, illetve kiszolgált katonát *(tironem vagum aut veteranum)* állítsanak, és ezzel a „fondorlatos felajánlással" *(vana oblatione)*, a beszervezett személyekkel való megállapodás révén, élhessenek a mentességgel. A rendelet *Codex Iustinianus*ban szereplő, jelentősen lerövidített változata (C. 12, 43, 1) a következőképpen szól:

Nullus tiro vagus aut veteranus aut censibus obnoxius ad militiam accedat.

A császári jogalkotás későbbiekben is fenntartotta a külterületi újoncállítás tilalmát, ezen felül – a gyanítható visszaélésekre tekintettel – az adólajstromhoz kötött *(censibus obnoxius)* személyek (melyek köre vélhetően magában foglalta az előbbi rendeletben külön említett *adfixos* és *adcrescentes* csoportját) bevonultatását is kizárta. Ennek tulajdonítható, hogy a 4. században keletkezett, katonai szolgálatért járó *caput*mentességet biztosító *constitutiók* a *Codex Iustinianus*ból hiányoznak.

2.3. A bevezetni kívánt új gyakorlat

Az újoncvásárlás lehetőségének megszüntetésével a *capitulum*-tagok újonc állításával vagy megváltás fizetésével teljesíthették a *protostasia* kötelezettségét. A rendelet azonban a két korábbi módszer teljesítési rendjében is változtatásokat vezetett be.

1. Illud etiam similiter definitum est, ut ii tantum a consortibus segregentur, quorum iugatio ita magna est, ut accipere non possit adiunctum, cum pro suo numero in exhibendo tirone solus ipse respondeat. inter quos vero possessionis exiguae necessitas coniunctionem postulat, functionis annorum et praebitionis vicissitudo servetur, quippe ut senatores ceterique, qui primo anno et suo et consortis nomine tironem dederint, insequenti vice habeantur immunes illique in praebitione succedant, a quorum conventione fuerit ante cessatum. quem ordinem, cum corpora postulantur, conveniet custodiri. sin vero aurum fuerit pro tironibus inferendum, unumquemque pro modo capitationis suae debitum redhibere oportet.

a) „ii tantum a consortibus segregentur, quorum iugatio ita magna est, ut... pro suo numero in exhibendo tirone solus ipse respondeat" – Az idézett szabály látszólag nem rejt újdonságot magában, mivel arról rendelkezik, hogy a megfelelő nagyságú földterülettel, pontosabban földadóegységgel rendelkezőket *(quorum iugatio ita magna est)*, akik egyedül is képesek (illetve kötelesek) egy újoncot kiállítani, nem kell bevonni az újoncállításra kötelezett közösségekbe. Az *ii tantum* fordulat és a részlet ebből következő „csak azokat kell a társult tagoktól különválasztani" fordítása már elgondolkodtató. Mivel a rendelet egyik szabályával megszüntette a *tironum praebitio* alóli mentességeket, talán levonhatunk egy olyan következtetést, hogy korábban a mentességet élvezőket elválasztották az újoncállításra kötelezettektől, őket – annak ellenére, hogy a *capitulum*hoz tartoztak – nem vonták be az újoncállításra kötelezettek kényszerközösségébe *(consortium)*. A *capitulum-socius* így nem lett *consors*. Ezért hárulhatott ismétlődően ugyanazokra a személyekre, *consortes*re az újoncállítás terhe.

b) „qui primo anno et suo et consortis nomine tironem dederint, insequenti vice habeantur immunes" – A *protostasia*, a *capitulum*-tagok általi újoncállítás „klasszikus" rendjét rögzítő rendelkezés szerint, abban az esetben, amikor a közösség az újoncállítás kötelezettségének személyek állításával, „természetben" tesz eleget *(cum corpora postulantur)* mindig más tagnak kell a tényleges újoncállítást teljesíteni. Aki az egyik évben újoncot állított, az a következő években csak térítés *(pretium)* fizetésére volt kötelezhető. A teljesség kedvéért, vagyis hogy „semmi kétség ne maradjon" *(ne aliquid dubium relinquatur)*, a felváltva teljesített újoncállítás szabályait és összegszerűségeit is rögzíti a *constitutio:*

2. Ne aliquid dubium relinquatur, et solidorum numerum, qui temonario inferendus est, designamus, ut, sive senator honoratus principalis decurio vel plebeius tironem suo ac sociorum nomine ex agro ac domo propria oblaturus est, ita se a coniunctis accepturum solidos noverit, ut integri pretii modus in triginta tantummodo et sex solidis colligatur, ut deducta portione, quae parti ipsius competit, reliquum consequatur, sex tironi gratia vestis ac sumptuum praebiturus.

A *constitutio* idézett szakasza, mintegy emlékeztetve legfőbb rendelkezésére, hangsúlyozza, hogy a *consortium* tagjainak „saját földjükről és házukból" *(ex agro ac domo propria)* kell – a közösség nevében *(suo ac sociorum nomine)* – újoncot állítani. Ebben az esetben az újoncot állító személynek harminc aranynak megfelelő pénzösszeget kell felosztania a *capitulum* tagjai között (magát is beleszámítva), a földterületek arányában, majd ebből a rá eső részt *(deducta portione, quae parti ipsius competit)*

levonva, a megmaradt összeget lehet a tagoktól beszedni *(reliquum consequatur)*. A térítés *(pretium)* összegén felül megállapított hat arany különválasztva kezelendő. Ez az összeg ugyanis az újoncnak (nem az újoncállítónak) jár „ruházat és költségek okán" *(gratia vestis ac sumptuum)*, továbbá ezt arányosan kell felosztani a *capitulum*-tagok között úgy, hogy abba (valószínűsíthetően) az újoncállító is fizet.

A részlet másik fontos adaléka, hogy a kollektív újoncállítás „klasszikus esetének" szabályozásakor nem a *capitularius*, hanem a *temonarius* szóval jelöli a közösségi újoncállító (és a térítést beszedő) személyt. A *prototypia* fogalmának – császári rendeletekben is tükröződő – eltűnése így nem jelentette a vele technikai értelemben összefüggő *temonarius* kifejezés és feladat megszűnését is.[71]

c) „sin vero aurum fuerit pro tironibus inferendum, unumquemque pro modo capitationis suae debitum redhibere oportet" – A rendelet egyik legfontosabb változtatásának minősíthető szabály szerint, amennyiben a közösség tagjai újoncváltságot *(aurum pro tironibus)* fizetnek, nem a földadó *(iugatio)*, hanem a fejadóegységek alapján *(pro modo capitationis)* kell a terhet közöttük megosztani. A *consortium* tagjai így nem a *capitulum*hoz tartozó földadó egységek, a *iugum*okon belüli részesedés alapján osztoznak az újoncváltságban, hanem a földjükön nyilvántartásba vett, ahhoz kötött személyi adófizetők, a *caput*ok száma szerint. Az új szabályozás szerint tehát – a *iugatió*hoz igazított *capitulum* alapján kivetett újoncállítástól és térítésfizetéstől eltérően – az újoncváltság *(aurum tironicum)* technikai értelemben is pénzben fizetett, egyenes adóvá vált.

2.4. A reformkísérlet értékelése

A szakirodalom nem alkot túl elismerő véleményt az elemzett rendeletről. Várady szerint „a Valens-féle rendelet aligha lehetett maradandó hatású",[72] a még szigorúbban nyilatkozó Sander értékelésében a törvény és az abban megfogalmazódó rendszer felesleges, az egész szabályozás „wäre also zwecklos und ein Schlag ins Wasser gewesen".[73] A kritikák legfontosabb alapját jelentő császári rendeletek, amelyek 375 után is mentességeket biztosítottak az újoncállítással összefüggő terhek alól,[74] kétségtelenül bizonyítják, hogy a császári *constitutio* önmagában – a *prototypia* kifejezés megszüntetésével és az ahhoz kapcsolódó mentességek ilyen formában foganatosított eltörlésével – nem tudta hosszabb távra felszámolni az engedmény-adományozások gyakorlatát.

Ugyancsak jogosan megfogalmazódó kritika, hogy az újoncállítás közösségben teljesítése szinte kizárólag a városokhoz, illetve azok elöljáróihoz *(decuriones, curiales)* tartozó földeket érintette. A szenátorok földjeit eleve megkülönböztetett módon kezelték,[75] a *protostasia* kötelezettségével összefüggésben pedig külön rendelet (CTh. 11, 23, 1 [361]) írta elő, hogy a szenátori földeket nem lehet más földekkel összekapcsolni, egy *capitulum-consortium*ba vonni *(nec cuiusquam alterius iuga aut capita senatorum censibus adgregentur)*. A szenátorok és a *honorarius*ok egyébként is elegendő nagyságú földterülettel rendelkeztek ahhoz, hogy önállóan is katonát állítsanak (vagy az „egész katona" utáni újoncváltságot megfizessék), nem volt szükségük arra, hogy másokkal (értelemszerűen: más szenátorokkal) *consortium*ba tömörüljenek.[76] Itt kell utalnunk arra, hogy a szenátorok rendszeresen megkapták az újoncállítás pénzbeli megváltásának lehetőségét, vagyis a földbirtokosoknak ez a csoportja eleve pénzfizetéssel teljesítette a kötelezettségét.[77]

A rendeletet – mint egy fiktív helyzet szabályozását – bíráló ítéletek tompításaként azonban rá kell mutatnunk, hogy bizonyos értelemben az újoncozás egész rendszere „fikciókra" épült. A *protostasia* kötelezettsége, mint hadkötelezettség, illetve az azt kiváltó évenkénti helyettesállítás éppúgy eltávolodott eredeti tartalmától, mint a *capitulum*ok utáni újoncállítás. Karayannopulos kimutatása szerint, ha minden évben, minden *capitulum* után szolgáltattak volna egy rekrutát, az birodalmi szinten cca. 150 ezer embert jelentett volna (Iustinianus korának teljes kelet-római hadserege!).[78] Sander is utal tanulmányában arra, hogy a *capitulum*ok mögött álló *colonus*családok „fizikailag" sem lettek volna képesek évente megfelelő állapotú felserdült fiúgyermeket kiállítani.[79] A többé-kevésbé folyamatos újoncozásra legfeljebb azokban a barbár közösségek által benépesített tartományokban lehetett esély, ahol a népesség teljes férfi lakossága hagyományosan katonáskodott, vagyis a szükséges harckészség és harcképesség is biztosított volt. A birodalom belső területeire telepített, különböző jogi és szervezeti formában integrált közösségek *(laeti, dedititii, foederati, gentes)* azonban nem tagozódtak be a városokra épülő közigazgatási rendszerbe, azon kívül álltak.[80]

A formailag újoncállításra kötelezett földtulajdonosok túlnyomó többsége – még ha a megközelítés kissé leegyszerűsítő is – egyszerű adófizetéssel teljesítette ezt a közterhet, ez az adójelleg pedig Valens rendeletét követően, pontosabban a *capitatio* szerinti fizetésre vonatkozó szabály nyomán egyértelművé vált.[81] A *capitatio* alapján megállapított újoncváltság egyrészt megszüntette a földek után járó mentességek szerinti kedvezményeket, másrészt lehetővé tette, hogy valamennyi *capitulum*tag egyenlő részt vállaljon a teher megfizetéséből (szemben a személyes újoncállítással, ahol értelemszerűen csak egy személy teljesített), harmadrészt rendes, éves adóvá tette a szolgáltatást, míg a tényleges újoncállítás átkerült a rendkívüli kötelezettségek *(extraordianaria munera)* körébe.[82]

A *prototypia* addigi gyakorlata lehetőséget adott a kötelezetteknek, hogy az újoncváltság megfizetése helyett „beszerzett újoncokkal" teljesítsenek, kikerüljék az adófizetést. A *prototypia* rendszerét elsősorban azért kellett *„ab imis radicibus"* felszámolni, mert az egyik legfontosabb, pénzben fizetett adóból származó állami bevételt csökkentette. Az adózókat ért méltánytalanságok csak az említés szintjén játszhattak fontos szerepet. Az új rendszerben a *temonarius* feladata is megváltozott. Ahogyan a rendelet 2. szakaszából világosan kiderül, a *prototypia* „újoncbeszerzője" ezentúl az újoncváltság, a *temo* adójának besze-

dője lett, illetve az azért anyagilag is felelős *capitulum*tag. Az „újoncot állító" *socius* személyének kötelező váltogatása valójában a *temo* adóját beszedő tag személyének előírt cserélését jelentette, az anyagilag felelősséggel tartozó tag – inkább gyakorlatias, mint méltányossági célú – váltogatását.

A rendelet tehát, álláspontunk szerint, tartalmazott új és maradandó elemeket. Érdemei közül elsősorban azt tartjuk fontosnak kiemelni, hogy a formaságoktól terhelt újoncállítás rendszerét átvezette a gyakorlatban érvényesülő adófizetés körébe.

3. Összegzés

A szakirodalmi feldolgozások sem tudják pontosan meghatározni, hogy az újoncállítás rendszerén belül mikor került előtérbe az újoncváltság a tényleges újoncszolgáltatással szemben, mikortól szolgált a kötelezettség egyértelműen hadgazdasági és nem hadkiegészítési célokat. Bár Valens 375. évi rendelete, álláspontunk szerint, egyértelmű elmozdulás az előbbi irányba, a következő évtizedekben még rendszeresen rendeltek el létszámfeltöltési célú újoncozást. A folyamat csak Iustinianus korára, a *Codex Iustinianus* rendeleteiben válik egyértelművé. A *Codex Theodosianus* vonatkozó *constitutioi* még lehetővé teszik az adófizető *colonus*ok besorozását, megoldásokat keresnek a kieső adózók pótlására.[83] A *Codex Iustinianus* vonatkozó rendelete (C. 12, 43, 1) már egyértelműen tiltja az adólajstromba vett személy *(censibus obnoxius)* belépését, egy másik *constitutio* pedig külön is nevesíti a *colonus*okat azzal, hogy őket „akkor sem lehet a hadseregbe behívni, ha önként ajánlkoznak, és kötelezni sem lehet őket a belépésre" *(aut ultro se offerentes ad militiam suscipiantur armatam aut cogantur inviti)*. A *colonus*ok csoportjának hadseregtől való elválasztása, kiegészülve a rabszolgákra vonatkozó késő császárkori tilalmak továbbélésével, az újoncállítás tényleges *(corpora)* teljesítésének legfontosabb forrásait zárták el.[84]

A hadgazdasági és hadkiegészítési érdekek közötti ingadozás az előbbiek javára dőlt el. A tényleges újoncozás, mint említettük, nem szűnt meg, de az 5. században már inkább kivételes, sok esetben kifejezetten kétségbeesett jelleget ölt. A Rajna-vonal összeomlását kísérő mozgósítást,[85] majd a vandál-hun veszély idején, 440 után[86] foganatosított intézkedéseket a szakirodalom nemcsak elkésettnek minősíti, hanem naivnak is, mivel a végveszély állapotában, az anyagi források menthetetlen beszűkülése közepette tesznek kísérletet egy új római, a gyakorlott barbár seregekkel konkurálni képes hadsereg megteremtésére.

Tekintetbe véve, hogy a barbár közösségek emberanyaga képezte a jó minőségű katonaságot, továbbá a katonai akciók döntő súlypontját már régóta a barbár hadseregek hordozták, az említettek haderőbe építése jelenthette a hadsereg-kiegészítés legcélszerűbb lehetőségét.[87] Mindezt technikailag zsoldosok egyéni vagy csoportos toborzása, illetve az örökletes szolgálati kötelezettség formájában lehetett megvalósítani.

A hadsereg „barbarizálódásának" eltérő módszerei és kimenetele, továbbá ennek hatása a Nyugat-római Császárság bukására, tudományosan közismert. A kelet-római államban lezajlott intézkedések – a 443. évi hadseregreform, továbbá a barbár *foederati* beépítése a birodalom politikai rendszerébe és hadszervezetébe 479-ben – sikeresebbnek bizonyultak. A szétesett nyugati birodalomféllel szemben lehetőség kínálkozott egy „saját" – ha nem is római, de birodalmi – hadsereg létrehozására,[88] amely a megfelelő anyagi háttér és emberállomány szerencsés ötvözésével Iustinianus korára ismét képes volt katonailag aktív szerepet játszani a mediterrán térségben.

Jegyzetek

[1] Mommsen, Th.: *Das römische Militärwesen seit Diokletian* (Hermes, 24, 1889, 245. p. skk.).

[2] Karayannopulos, J.: *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung* (München, 1959, 38.[2] p.).

[3] Várady L.: *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik – A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)* (Budapest, 1961, 21. p.).

[4] Sander, E.: *Praebitio, protostasia, Erbzwang – Ein Beitrag zur Heeresaufbringung des 4. und 5. Jahrhunderts* (Hermes, 75, 1940, 192–205. p.).

[5] Várady: i. m., 28. p.

[6] CTh. 11, 23, 1 (361); 7, 18, 3 (380); 11, 23, 3–4 (396).

[7] C. 10, 42, 8; 10, 62, 3.

[8] A Heumann-féle *Handlexikon* és Gothofredus *Codex Theodosianus*-kommentárja a *protostasia* egyetlen jelentéseként adja meg az adószedői funkciót, amely a birodalom keleti területein *(in municipiis per Orientem)* intézményesült. Ld. *Codex Theodosianus Iacobi Gothofredi*, IV. (Lipsiae, 1740, ad CTh. 11, 23, 1); Gothofredus: *protostasia*. In: *Glossarum nomicum*, In: *Codex Theodosianus Iacobi Gothofredi*, VI/2 (Lipsiae 1745, 255. p.); Heumann: *protostasia*. In. *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts* (Jena 1869[4], 496. p.).

[9] *Commentarius Gothofredi* (id.), ad CTh. 11, 23, 1.

[10] A *fragmentum* Rihmer Zoltán általi fordítását lásd: Borhy L. (szerk.): *Római történelem – Szöveggyűjtemény* (Budapest, 2003, 144. p.).

[11] Tanulmányunk keretei nincs lehetőség a késő-római társadalmat és gazdaságot döntően meghatározó közkötelezettségek, a *munus*ok rendszerének vázlatos taglalására sem. Ehelyütt csupán utalunk az általunk felhasznált legalapvetőbb munkákra: Abbott, F. F. – Johnson, A. C.: *The municipial Administration in the Roman Empire* (Princeton, 1970); Kuhn, E.: *Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reichs bis auf die Zeiten Justinians* (Leipzig, 1864); Langhammer, W.: *Magistratus, municipales und decuriones* (Wiesbaden, 1973[12]).

[12] Lásd: Ulp. Dig. 50, 4, 3, 11. „Köztudomású, hogy az adók behajtása anyagi természetű teher" – *Exactionem tributorum onus patrimonii esse constat.*– Rihmer Zoltán fordítása, in: *Római történelem – Szöveggyűjtemény*, 145. p.

[13] *Commentarius Gothofredi*, ad CTh. 11, 23, 1.

[14] Lásd Valentinianus 372. évi rendeletét (CTh. 12, 1, 78): *„...ab omnibus his veteranorum filiis, qui vel curiae addicti sunt vel civilibus muneribus aliisque necessitatibus obsecundant, penitus abstinendum vel, si qui forte retracti essent, eos ita protinus officiis anterioribus redderent nec pro his vicarios expeterent iuniores."* A szolgálati kötelezettség – helyettesállítással – kieszközölt elha-

gyását tehát akkor sem engedték meg, ha a katona fiú, ugyancsak terhet jelentő, *curialis* állást vagy más kötelezettséget vállalt.

[15] Langhammer: i. m., 258. p.

[16] Mommsen: i. m., 246. p.

[17] „Die Regelung Diokletians setzt etwas Neues an die Stelle der alten Art." Sander (1940): i. m., 203. p.

[18] Sander (1940): i. m., 192. p.; Langhammer is Diocletianushoz köti a *protostasia* és a vele – tévesen – azonosított *prototypia* életre hívását, amely a korábbi hadkötelezettséget *(Wehrpflicht)* váltotta fel (i. m., 258. p. sk).

[19] Sander (1940): i. m.,192. p.; Mommsen: i. m., 246. p.; Grosse, R.: *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung* (Berlin, 1920, 201. p.).

[20] Karayannopulos, J.: *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (München, 1958); Várady: i. m., 28. p.; Seeck: *capitulum*, RE VI (1899), 1541. p.

[21] Grosse: i. m., 212. p. skk.; Karayannopulos, J.: *Themenordnung*, 119. p. skk.; Mazzarino, S.: *Aspetti sociali der quarto secolo* (Roma, 1951, 275–305. p. [csak megjelölve, nem hivatkozva]); Mommsen: i. m., 246. p. skk.; Sander (1940): i. m.; Sander: *protostasia*, RE Suppl. X (1965), 676–680. p.; Seeck: *capitulum*, 1540. p. skk.; Várady: i. m., 28. p. skk, 79. p. sk.

[22] Sander: *protostasia*, 676. p.

[23] Valens 375. évi rendelete (CTh. 7, 13, 7) különöli el először a *pretium*on belül az újonc árát *(quae parti ipsius competit)* és az egyéb költségeket *(gratia vestis ac sumptuum)*. A Honorius által 397-ben megállapított (CTh. 7, 13, 13) újoncváltság (ami nem azonos a térítéssel!) 25 solidusnyi összege is tartalmazta – különválasztás nélkül – a költségek, ruházat és ellátmány értékét *(sumptuum rationem et vestium et pastus)*.

[24] Lásd a következő c) pontot és az ott idézett CTh. 7, 13, 13 rendeletet!

[25] Sander (1940): i. m.,192, 203. p. skk. A szerző Paulys-szócikkét is az elkülönítési kérdésekkel nyitja: Sander: *protostasia*, 676. p.

[26] A római közterhek sajátos kategóriáját képezték az „alantas közkötelezettségek" *(munera sordida)*. Az ezek körébe tartozó terhek, szembeállíthatók azokkal az igazgatási és szervezési feladatokat jelentő „polgári" közkötelezettségekkel *(munera civilia)*, amelyeket döntő részben a *honestiores* körébe tartozó városi elöljáróknak *(decuriones, curiales)* kellett ellátniuk. Jellegüket tekintve a *munera sordida* is szervezési feladatokat jelentett, amelyek azonban megítélésüket tekintve alantasak *(sordida)*, továbbá – szemben az éves rendszerességgel teljesített *civilia munera* feladataival – eseti jellegűek. A szervezési feladat alantassága visszavezethető a megszervezendő kötelezettségek alacsonyrendüségére (közmunkák, fizikai feladatok), de hangsúlyoznunk kell, hogy nem kizárólag ilyen jellegű tevékenységek tartoztak annak körébe. A *munera sordida* sajátossága, hogy a földtulajdonos személyéhez kapcsolódik, természetét, teljesítését tekintve azonban földbirtokhoz kötődik. A *munera sordida* mint közteher nem tartozik a rendes kötelezettségek körébe, ugyanakkor a – forrásokban rendszerint vele együtt említett – rendkívüli terhek, az *extraordinariá*k kategóriájától is el kell választanunk. Azokkal szemben ugyanis a *munera sordida* eseti jellegű (nem a rendes adókon túl kivetett, de előírását tekintve formaságokhoz kötött „rendkívüli") szolgáltatásokat jelentenek, amelyek az adminisztráció (jellemzően a hadsereg) eseti jelleggel felmerülő szükségleteit elégítették ki. A *munera sordida* alóli mentességeket szabályozó két rendelet (CTh. 11, 16, 15 [382]; 18 [390]) meghatározza a kötelezettségek közé tartozó szolgáltatásokat is a birodalom nyugati és keleti felének vonatkozásában. A *munera sordidá*nak a közterhek rendszerében való elhelyezéséhez – amelyet J. Karayannopulos: *Finanzwesen* és E. Kuhn: *Die städtische Verfassung* című, már idézett munkája is érintőleges szinten hagy – lásd: Drecoll, C.: *Die Liturgien im Römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr.: Untersuchung über Zugang, Inhalt und wirtschaftliche Bedeutung der öffentlichen Zwangsdienste in Ägypten und anderen Provinzen* (Stuttgart, 1997).

[27] Várady: i. m., 79. p.

[28] Karayannopulos, rendhagyó módon, egy nem közvetlenül az újoncállítással foglalkozó tanulmányában fejtette ki kritikai észrevételeit (Karayannopulos, J.: *Die Chrysoteleia der Iuga*. Byzantinische Zeitschrift, 49, 1955, 72–85. p.). Csupán a tanulmány végén (a 81. oldaltól, annak is a jegyzetében) tér rá Sander elméletének elemzésére.

[29] Karayannopulos: *Chrysoteleia* 81. p.[60]. A megállapítás abból a szempontból vitathatatlan, hogy maga a *caput* sem „önmagában létező adófizetőt jelentett", hanem egy olyan földadó-egységet *(iugum)*, amelyhez hozzáírtak egy személyi adófizetőt *(caput)*.

[30] Uo. 84.

[31] Honorius 5. század elején kiadott rendelete (CTh. 11, 18, 1) a legmagasabb birodalmi méltóságok viselőit mentesíti – többek között – az újoncállítás terhe alól *(nemo tirones equos vel praestationem aurariam vereatur)*. A Valentinianus 390-es *constitutiójá*ban (CTh. 11, 16, 18) szereplő, az *extraordinaria*- és a *sordida munera* körébe sorolt *capituli onera* álláspontunk szerint az újoncállítást is magában foglaló, de annál tágabb kötelezettség-kört jelent. A „*capitulum* terhei" ugyanis jelenthették mindazt a feladatot, szolgáltatást, amelyek a *capitulum*hoz, pontosabban az abban való tulajdonrészhez kötődtek. Az újoncállítás mellett magukban foglalhatták a *pretium* fizetését és a *capitularius* feladat ellátását is.

[32] Constantinus 323-as rendeletéből például kiderül, hogy az italiai és africai császári *(patrimonialis)* és örök-haszonbérleti *(emphyteuticarius)* földek mentességet élveztek az *extraordinaria munera* alól. Azt azonban nem tudhatjuk, hogy mindez a személyes újoncállítást is magában foglalta-e.

[33] Mommsen: i. m., 246. p.

[34] Várady: i. m., 28. p.[25]

[35] Grosse: i. m., 213. p. csupán annyit állapít meg, hogy a *protostasia* a 3. század végén már ismert (bezeugt ist) volt, Sander (1940): i. m., 203. p. ennél tovább menve rögzíti, hogy a *praebitio* időben később jelent meg, mint a *protostasia*.

[36] Mommsen: i. m., 247. p. A közép- és dél-itáliai tartományokban például nem tartottak újoncozást (CTh. 11, 16, 12 [380], *Nov. Val.* VI, 2 [443]).

[37] A dél itáliai területeket mentesítő, a CTh. 11, 16, 12-vel egy időben (380) keletkezett CTh. 7, 13, 9-ben a birodalom bizonyos részeit (katonatoborzásra) alkalmas területeknek *(opportunae regiones)* nevezik.

[38] CTh. 7, 13, 2 (368–70); 14 (397).

[39] CTh. 7, 13, 12 (393).

[40] CTh. 13, 13–14 (397).

[41] A CTh. 7, 13, 13 (397) külön hangsúlyozza, hogy a pénzfizetést választó szenátorok az aranyat közvetlenül a kincstárba fizessék be *(Quod si aurum dare maluerint, mox ad nostrum aerarium deferatur)*.

[42] J. Karayannopulos: *Finanzwesen*, 119. p. sk.

[43] Kubitschek: *temonarius*, RE II 9. (1934), 465. p.; Sander: *prototypia*, RE Suppl. X (1965), 679. p. sk; Seeck: *capitulum*, 1542; Gothofredus: *prototypia*, In: *Glossarum nomicum*, 255. p.

[44] Grosse (i. m., 212. p.), bár rögzíti, hogy a *protostasia* és *prototypia* két különböző folyamatot *(zwei verschiedene Verfahren)* jelent, mégis azonosítja a *capitulariust* és a *temonariust (capitularius vulgär temonarius)*. A CTh. 6, 35, 3 – tanulmányunkban később részletesen elemzett – fordulatának *(ne exactorum vel turmariorum, quos capitularios vocant)* értelmezése sem megnyugtató. A két fogalmat lényegében szinonimaként kezeli Karayannopulos: *Finanzwesen*, 119. p., amikor a *temonarius* meghatározására a *capitularius* fogalmát használja („Derjenige, der jeweils den Soldaten stellte und von den übrigen *socii* des *capitulum* die Geldentschädigung erhielt, hieß *temonarius*") és Jones is (Jones, H. M.: *The Later Roman Empire 282–602. Social, economic and administrative Survey*. I–II. Baltimore, 1986 [reprint ed. 1964], 615. p.).

[45] Kubitschek: i. m., 465. p.; Sander: *protostasia*, 676. p.

[46] A két intézmény elkülönítéséhez lásd: *Commentarius Gothofredi*, IV, ad CTh. 11, 23, 1; Sander: *prototypia*, 679. p. sk.

[47] Lásd a C. 12, 1, 4 (346-49) rendeletet, amely a *senator*ok vagyontárgyait *(senatorum substantias)* és a hozzájuk tartozó személyeket *(homines eorum)* kivonja a *temonarius* terhek teljesítése alól *(a temonariis oneribus conferendis)*.

[48] = C. 10, 48, 12.

[49] A CTh. 11, 16, 14 (382) a *capitularia* és *temonaria functiót* külön veszi a *vilia* (értsd: *sordida*) *munerától*. A CTh. 11, 16, 6 (346) [= C. 12, 23, 1] és a C. 12, 1, 5 a *temonaria* (nem *temonis*!) *onera* körét említi külön a *sordida munera* kategóriájától.

[50] Értsd: *tyronum persecutio*.

[51] A *Codex Theodosianus*ban mindösszesen még egy helyen (CTh. 11, 23, 2 [362]) találkozunk a kifejezéssel.

[52] Lásd: Várady: i. m., 79. p. sk. és Mazzarino itt hivatkozott tanulmányát (*Aspetti*, i. m.). A rendelet részletes elemzéséhez lásd a tanulmány 2. pontját.

[53] Seeck: *capitulum*, 1542. p.

[54] Grosse: i. m., 214. p.

[55] Várady: i. m., 79. p.

[56] Karayannopulos: *Finanzwesen*, 119. p. skk. az általános, rendes adók *(ordentliche allgemeine Steuern)* közé sorolja; Sander (1940): i. m., 194. p. a CTh. 7, 13, 7-ben felszámolt pénzfizetési kötelezettséget a „védelmi adó" *(Wehrsteuer)* megszüntetéseként értelmezi. Kubitschek: *temonarius*, 65. p. szerint a *temo* egy változó összegben meghatározott adóösszeg *(Steuerbetrag)*. Jones szóhasználatában az *aurum tironicum* a vidéki népesség számára előírt *land tax* (i. m., 615. p.).

[57] *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum libri*, XIX, 11, 7 mint *aurum*, XXXI, 4, 4 *pro militari supplemento auri cumulus*. A CTh. 7, 13, 3, 1-ben: *aurum pro tironibus*. A teljes kifejezés mindössze egy 4. század eleji egyiptomi papiruszon található meg (Karayannopulos: *Finanzwesen*, 119. p.[9a]).

[58] Amm. Marc. XXXI, 4, 4.

[59] Grosse: i. m., 212. p.

[60] Lásd a tanulmány 1.3. b) pontját.

[61] Az újonccsapat *turma* szóval való megjelölésére lásd: CTh. 7, 13, 8 (380).

[62] A rendelet *Codex Iustinianus*ban szereplő változata (C. 12, 28, 2) a *prototypia* kifejezést értelemszerűen nem tartalmazza, mivel Valens – az alábbiakban elemzett – 375-ös rendelete a *prototypia* addigi gyakorlatát megszüntette.

[63] A *tironum praebitio* alól mentesítő császári rendeleteket (CTh. 11, 16, 18 [390]; 11, 18, 1 [409? 412?]) hangsúlyozottan el kell különítenünk a *protostasia* alóli mentességet szabályozó *constitutiókt*ól (CTh. 7, 18, 3; 11, 23, 3–4 [396]).

[64] Várady: i. m., 79. p.

[65] A rendeletet a *prototypia* megszüntetéseként értelmezi Grosse: i. m., 214. o.; Sander (1940): i. m., 194. p. Várady: i. m., 80. p. a két kifejezést párhuzamosan használja a töredék lehetséges kiegészítéseként. Noethlichs értelmezése, amely a *constitutiót* a *protostasia* megszüntetéseként magyarázza, egy nem jellemző kivételnek tekinthető (Noethlichs, K. L.: *Beamtentum und Dienstvergehen. Zur Staatsverwaltung in der Spätantike*. Wiesbaden, 1981, 122. p.).

[66] CTh. 7, 18, 3; 11, 23, 3–4 (396).

[67] Sander (1940): i. m., 194. p.

[68] Ilyen mentességet tartalmazó rendeletek: CTh. 7, 13, 6 (370); 7 (375); 7, 20, 4; továbbá a szőnyi törvénytábla. Utóbbi magyar fordítását (Fényes Gabriella) lásd: *Római történelem – Szöveggyűjtemény*, 111. p. sk.; részletes elemzését lásd: Várady: i. m., 307. p. skk.

[69] Sander (1940): i. m., 204. p., katonáskodást ösztönző eszközként párhuzamot von a bevonult *colonus*nak járó adókönnyítés és a veteránfiúk számára nyújtott zsoldpótlék biztosítása között.

[70] Az *adcrescens* (akit nyomatékosan meg kell különböztetnünk a hadsereg állománytáblájába felvett, ugyanilyen elnevezésű fiatal „tartalékostól") az adólajstromban szereplő (tehát nem *incensitus*), de fizetési kötelezettséggel nem terhelt személy, vagyis olyan *„censibus adfixus"* akinek a neve nincs külön *caput* alá vezetve, de – mint egyfajta „adóügyi tartalékos", helyettes – ettől még adóügyileg kötve van a *caput*okkal összekapcsolt személyek közösségehez *(censibus obnoxius)*.

[71] A *Codex Iustinianus*ban szereplő C. 12, 28, 2, 1 egyszerre használja a *capitularius* és a *temonarius* kifejezést.

[72] Várady: i. m., 80. p.

[73] Sander (1940): i. m., 196. p.

[74] A már többször idézett CTh. 11, 18, 1 (409?412?) az újoncállítás, a CTh. 11, 16, 18 (390) – a *munera sordida* részeként – a *„temonis sive capituli onera"* alól mentesít.

[75] A szenátorok földjeit és a szenátorinak minősülő földeket (amelyekre a rendeletek rendszeresen használják megkülönböztető jelleggel a *gleba* kifejezést) külön tisztviselők, *censualis*ok vették nyilvántartásba. A szenátorok által fizetett adók beszedésére külön apparátust rendszeresítettek, a tőlük befolyt, mindig készpénzben fizetett adók *(collatio glebalis, aurum oblaticium)* nem a *praefectus praetoriók*hoz, hanem az államkincstárhoz *(sacra largitio, comes sacrarum largitionum)* tartoztak. Részletesen lásd: Karayannopulos: *Finanzwesen*, 126. p. skk.

[76] Sander (1940): i. m., 196. p. sk.

[77] Ld. CTh. 7, 13, 13–14 (397).

[78] Karayannopulos: *Themenordnung*, 44. p.

[79] Sander (1940): i. m., 200. p.

[80] A késő római hadsereg rekrutációs bázisát elemző munkák részletesen elemzik a birodalom területén belül letelepített barbár közösségek jogi és szervezeti kereteit (Mommsen: i. m.; Grosse: i. m., 200. p. skk.; Várady: i. m., 34–48. p.; Southern, P. – Dixon, K. R.: *The Later Roman Army*. London, 2000, 46–50. p.).

[81] A *temo* egyszerű adóként való kivetésére lásd különösen a *Nov. Val.* VI, 3 (444) rendeletet, amely társadalmi helyzet szerint határozza meg annak összegét 90, 30 és 10 *solidus*ban.

[82] Lásd a CTh. 11, 16, 18 (390) rendeletet. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a rendelet az *extraordianaria munera* körébe tartozó *„temonis sive capituli onera"* alól a nevezettek földjeit mentesíti *(Eius igitur patrimonium, quem ab his obsequiis lex nostra defendit)*, vagyis a *capitatio* szerinti újoncváltság megfizetésére nem vonatkozik a mentesítés!

[83] A CTh. 7, 13, 6 (370) szerint elsősorban az adónyilvántartásban szereplő „adóügyi helyettesek" köréből kell a pótlást megoldani *(ex adcrescentibus primitus reparetur)*, a CTh. 7, 13, 7 (375) értelmében a helyettesek és az adónyilvántartásba nem vett személyek közül *(ex incensitis adque adcrescentibus)*.

[84] Ld. pl. CTh. 7, 13, 8 (380); Marc. Dig. 49, 16, 11. A CTh. 7, 13, 11 (382) külön büntetést rendel a más rabszolgáját újoncsorba *(in tirocinium militiae)* állító számára.

[85] CTh. 7, 13, 16–17 (406).

[86] *Nov. Val.* V, 1 (440); 2 (443); *Nov. Val.* XV. (444-445).

[87] Ahogyan Grosse fogalmaz „eine Truppe um so höher bewertet wurde, je barbarischer sie war" (*id. m.* 201).

[88] Karayannoppulos hosszan elemzi és bizonyítja a keletrómai hadsereg I. Theodosiustól Iustinianusig megfigyelhető hazaivá, vagy rómaivá válását (*Themenordnung*, 39–45. p.). Fejtegetéseinek legfőbb nehézsége, hogy a „külföldiség" fogalmát az 5–6. században szinte lehetetlen meghatározni. A birodalom területére 378 után betelepített gót *foederati* pl. az 5. század végén már nem tekinthető külterületi vagy külföldi katonaságnak. Ugyanez a kétség merül fel az ugyancsak fontos rekrutációs bázist jelentő isauriai vagy armeniai közösségekkel összefüggésben.

Képes György

Svédország alkotmánya és közigazgatása Gustav Vasától XII. Károlyig (1523–1718)

Svédország függetlenné válása és a korai Vasa-korszak

Amikor 1520. november 4-én *Gustav Trolle* érsek a stockholmi székesegyházban Svédország királyává koronázta II. Keresztély dán uralkodót, úgy tűnt, a svéd függetlenségi törekvések (a *Sture* frakció[1] oligarchikus uralma) ellenében végre sikerül helyreállítani a kalmari uniót (Dánia, Norvégia és Svédország – I. Margit által a 14. század végén megálmodott és véghezvitt – skandináv perszonáluniót). Három nappal később az érsek – az egyház elleni bűneik miatt – panaszt tett a király előtt az ifjabb *Sten Sture* volt kormányzó özvegye, *Kristina Gyllenstierna* és társai ellen, akik korábban őt fogva tartották, sőt meg is verették.[2]

A Sture-klán támogatóit éjszaka letartóztatták és a Trolle érsek vezette egyházi bíróság elé állították, amelynek tárgyalásán maga II. Keresztély is részt vett. A bíróság a vádlottakat eretnekség vádjában kivétel nélkül bűnösnek találta, és két kivétellel halálra ítélte. A halálos ítéleteket még aznap végre is hajtották; nyolcvankét embert, köztük két püspököt, számos világi arisztokratát és gazdag kereskedőt fejeztek le (a közrendűeket felakasztották vagy fejszével verték agyon) – mindössze három óra leforgása alatt (délután egy és négy óra között).[3] Az elítéltek között két nő is volt, a már említett Kristina Gyllenstierna és *Anna Bielke,* akikkel szemben nem lehetett halálos ítéletet hozni: őket Dániába hurcolták.

A stockholmi vérfürdő *(Stockholms blodblad)*[4] hírére – melyet két nappal később nagyszabású bállal ünnepeltetett meg az életben maradottakkal a nem túl kifinomult diplomáciai érzékű dán király – felkelés tört ki Svédországban, amelynek élére Sten Sture távoli rokona, *Gustav Eriksson Vasa* állt, akinek apja, *Erik Johansson Vasa,* valamint sógora és két nagybátyja is a vérfürdő áldozatai között volt.[5] A felkelés vezére 1521. július 25-én *Hans Brask* püspök színe előtt eskü alatt fogadta meg, hogy érintetlenül hagyja a katolikus egyház javait.[6] Augusztus 23-án a Vadstenában tartott gyűlésen Gustav Vasát Svédország kormányzójává *(riksföreståndare)* választották (korábban ezt a címet viselték a Sturék).[7]

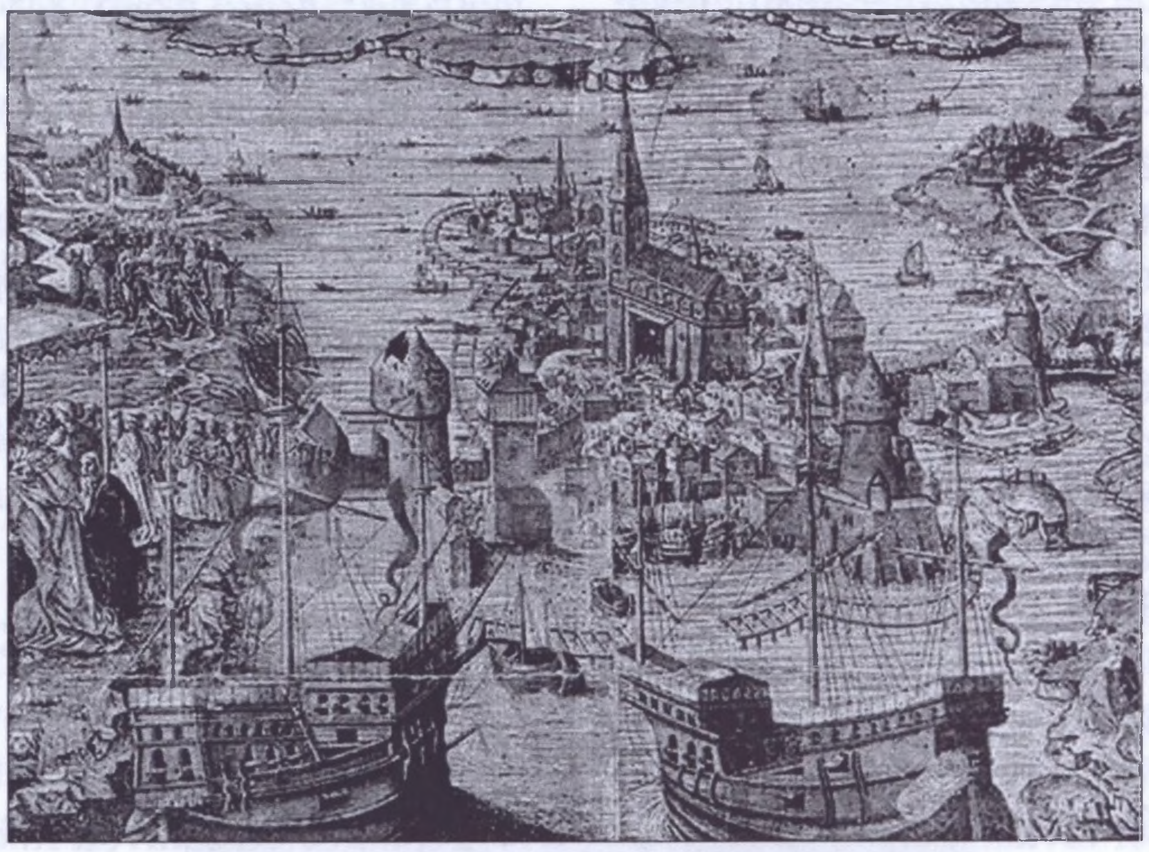

A stockholmi vérfürdő

1523 májusában Strängnäsben összeült a svéd rendek gyűlése (a *Riksdag*), amelyre a felkelést támogató dánellenes Hanza-város, Lübeck küldötteit is meghívták. A diétán június 6-án Gustav Vasát – a Dániából időközben elmenekült II. Keresztély utódja, I. Frigyes dán király ellenében – királlyá választották (ez a nap a mai napig nemzeti ünnep Svédországban), s egyben hivatalosan is felmondták a régóta gyengélkedő kalmari uniót.[8] (A rendek IV. Magnus király 1350–1352 körül kiadott kódexére, a *landslag*ra alapozták királyválasztási jogukat.)

1527-ben Gustav Vasa országgyűlést hívott össze Västerås-ba (az eredeti helyszín Söderköping lett volna),[9] ahol – hat évvel korábban tett esküjét megszegve, egyben korábbi követelésein is túlterjeszkedve – immár azzal az igénnyel lépett fel, hogy a *Riksdag* hatalmazza fel a katolikus egyház teljes vagyonának elkobzására.[10] Ezt az országgyűlés csak akkor adta meg neki, amikor már lemondással fenyegetőzött – de a rendek döntésében e zsarolás mellett az is közrejátszott, hogy Gustav Vasa felajánlotta a nemeseknek az általuk 1454 óta az egyháznak adományozott földek visszavételének lehetőségét.[11]

A szekularizációval az állami földbirtokok aránya a hatszorosára, a korábbi 3,5%-ról 21%-ra nőtt – a katolikus egyház szinte teljes korábbi vagyona a kincstárra szállt.[12] Egyúttal megszűnt az egyház adómentessége is,[13] és az országgyűlés kimondta, hogy Svédország egyetlen szuverén ura a király, aki semmilyen más hatalomtól, így a pápától sem függhet.[14] Megjegyzendő, hogy a fejedelmi reformáció bevezetésére (legalábbis az első, döntő lépés megtételére) mindössze két évvel a Porosz Hercegség megalakulását követően, és bő kilenc évvel a dániai királyi reformációt megelőzően került sor.

Gustav Vasa (akit I. Gusztáv néven 1528. január 12-én Svédország királyává koronáztak) 1531. január 31-én azt is elrendelte, hogy minden egyházközség szolgáltasson be egy-egy harangot a kincstár részére annak érdekében, hogy a felkelés során Lübecktől kapott hiteleket az állam vissza tudja fizetni.[15] Emiatt már a harmadik lázadás tört ki alig tízesztendős uralma ellen – de amint a korábbiakat, ezt is sikerül levernie, és véres bosszút állt.[16] (Sokak, így Vilhelm Moberg neves svéd történész szerint is Gusztáv

éppoly zsarnoki uralkodó volt, mint a szeretője, a holland Dyveke halála után némiképp eltorzult személyiségű, amúgy zseniális egykori dán király, II. Keresztély.)[17]

I. Gusztáv a *Riksdag*ot – akár angol uralkodótársa, VIII. Henrik – saját hatalma legitimálására használta,[18] 1529–1544 között pedig egyáltalán nem hívott össze országgyűlést.[19] Ebben az időszakban rendeletekkel kormányzott, mint egyfajta korai abszolutista uralkodó; 1539-ben például ilyen királyi rendeletben vezette be a nyomtatványok feletti cenzúrát, megtiltva bárminemű kiadvány előzetes királyi jóváhagyás nélküli előállítását és terjesztését.[20] Kormányzása során rendszerint kikérte az arisztokratikus tanács, a *Riksråd* véleményét, de – Perry Andersont idézve – „a napi közigazgatásból" kizárta azt.[21]

Az operatív, igazgatási feladatokat a királyhoz hű, képzett hivatalnokokra bízta, immár nem tisztán hűbéri alapon, hanem fizetésért *(förläning)*.[22] Német tanácsadók – elsősorban *Conrad von Pyhy*[23] – javaslatára kancelláriát *(kansli)* és kamarát *(kammar)* hozott létre.[24] A helyi igazgatásban – igen előremutató módon, sok más európai államot évszázadokkal megelőzve – állami hivatalnokok *(fogdar, ståthållare)* útján érvényesítette akaratát[25] (a *ståthållare* kifejezés Gustav Vasa 1540. áprilisi rendeletében fordul elő először a svéd jogtörténetben).[26]

1540-ben az örebrói nemesi gyűlés a Vasa-dinasztia trónöröklési jogának elismerése mellett foglalt állást (elfogadva Gusztáv utódjaként fiait, Eriket és Jánost).[27] Ugyanekkor I. Gusztáv a német *Georg Norman* személyében főintendánst állított az egyház élére, amivel létrejött a svéd lutheránus egyház, amelynek monopolhelyzete akkor vált teljessé, amikor IX. Károly (Gustav Vasa egyik fia és egyben egyik utódja) 1593-ban megtiltotta a katolikus vallás gyakorlását.[28]

1544-ben I. Gusztáv ismét teljes országgyűlést hívott össze Västerås-ba. Ennek a *Riksdag*nak az volt az érdekessége, hogy 1527 óta először hívták meg oda az egyháziakat, akik ezúttal már a nemességtől külön üléseztek.[29] A késő középkori svéd diétát, amely még egységes országgyűlés volt, I. Gusztáv kezdte átalakítani rendi alapon szerveződő, többkamarás testületté, melyben a nemesek és az egyházi küldöttek mellett a városi és a paraszti követek is elkülönültek. Thomas Ertman szerint nem bizonyított, hogy ezzel az uralkodónak valóban az országgyűlés gyengítése volt a célja – az átalakulásnak mindenesetre ez lett az eredménye.[30]

A rendek a nemesek és a király 1543. évi megegyezésének megfelelően elfogadták a trónöröklést *(arvförening)* – lemondva királyválasztási jogukról –, s így Svédország örökletes királysággá vált *(arvrike)*.[31] Cserébe a király vállalta, hogy a továbbiakban biztosítja a diéta rendszeres összehívását.[32] Ugyanekkor I. Gusztáv átfogó haderőreformot vezetett be, előírva a hadkötelezettséget *(utskrivning)*, amivel kapcsolatban Perry Anderson megjegyzi, hogy Svédországban a nép felfegyverzése nem járt igazi kockázattal, hiszen a besorozottak nem voltak jobbágyok, így lojalitásukhoz nem férhetett kétség.[33]

Gustav Vasa (I. Gusztáv svéd király, 1523–1560) Jakob Binck festménye, 1542

1560-ban I. Gusztáv meghalt, és legidősebb (még első házasságából származó) fia, XIV. Erik lett a király. Innentől egészen 1611-ig meglehetősen kusza időszak köszöntött Svédországra, amit a Vasa-leszármazottak testvérharca, folyamatos háborúskodás és káosz, a közjogi viszonyok tekintetében pedig a királyi hatalommal szembeni alkotmányos kontroll (elsősorban a parlament) megerősödése, egyben az I. Gusztáv központosítási törekvései nyomán megkezdődött kormányzati modernizáció átmeneti megtorpanása jellemez.[34]

1590–1600 között nem kevesebb, mint tizenkét alkalommal ülésezett a *Riksdag*.[35] 1594-től gyakorlattá vált, hogy a királlyal hitlevelet *(konungaförsäkran)* íratnak alá a trónra lépés feltételeként (az első ilyen hitlevelet Zsigmond, III. János fia – azaz Gustav Vasa unokája – írta alá).[36] A rendi gyűlés 1599-ben még a király visszahívásának jogával is élt (az áldozat szintén a katolicizmussal kacérkodó Zsigmond volt, akit egyébként a nagybátyja követett a trónon, IX. Károly néven).[37] IX. Károly 1611. október 30-án agyvérzésben meghalt (egészsége akkor rendült meg, amikor megtudta, hogy a IV. Keresztély vezetésével Svédországra támadó dánok májusban bevették Kalmar várát).[38]

II. Gusztáv Adolf és Axel Oxenstierna kancellár kormányzati reformjai

IX. Károly utódja fia, II. Gusztáv Adolf lett, akit a Nyköpingbe összehívott *Riksdag* még ugyanebben az évben, 1611. december 1-jén nagykorúvá nyilvánított. Az ennek fejében vele aláíratott királyi hitlevél (az 1611. évi *konungaförsäkran*) – amelyet *Axel Gustafsson Oxenstierna*, a briliáns elméjű államférfi, Svédország későbbi kancellárja írt – volt az összes svéd királyi charta közül a legszigorúbb.[39] A hitlevelet a király, az országtanács és a parlament közötti (rendi) egyensúlyi helyzet jellemezte. A charta előírta, hogy a király az országtanács megkérdezése nélkül semmilyen kérdésben nem dönthet,[40] köteles továbbá a nemesek adómentességének és hivatalviselési privilégiumának biztosítására.

Az új uralkodót majdani háborús hőstettei alapján joggal nevezi az utókor „Észak Oroszlánjának", de a modern kormányzat megteremtésében sem kisebbek az érdemei.

E feladat megvalósítását a lehető legfelkészültebb szakemberre, az 1612 januárjában kancellárjává *(rikskansler)* kinevezett Oxenstiernára bízta.[41]

A kormányzati reform első lépéseként 1614-ben Stockholmban felállítottak egy főbíróságot *(Svea hovrätt)*, amelynek elnöke a magyar nádori méltósághoz hasonló *drots*, azaz a király után az ország első nagybírája lett.[42] A bíróság tagjai (*assessor*ok, „ülnökök") közül négy az országtanács tagja, „öt nem, de nemes", továbbá „öt nem nemes, de tanult ember".[43] A *Svea hovrätt*nek évente legalább öt hónapig üléseznie kellett.[44]

II. Gusztáv Adolf svéd király

Az 1617 januárjában Örebróban megtartott országgyűlésen törvényt fogadtak el arról, hogy a rendek hogyan tanácskozzanak *(Riksdagsordning)*. Mint az közismert, a svéd rendi gyűlésen négy rend (nemesség, egyházi rend, polgárság és parasztság) vett részt közvetlenül vagy képviselet útján – a szabad lakosság északi hagyományaira épülő skandináv rendi tagozódásnak megfelelően.[45] A parasztság főszabályként járásonként *(härad)* egy-egy követet küldhetett az országgyűlésre, akik csak a saját birtokukon élő, adót fizető parasztok *(skattebönder)* és a koronabirtokok bérlői *(kronobönder)* közül kerülhettek ki;[46] míg a városok rendszerint polgármestereik *(borgmästare)* és egy-egy tanácstaguk útján képviseltették magukat.[47]

Az 1617. évi törvény értelmében a király javaslatait a négy rend külön ülésen vitatja meg, majd együttes ülésen terjesztik válaszukat a király elé.[48] Ha a rendek nem értenek egyet a király propozíciójával, az uralkodóval közösen tanácskozzák meg a kérdést. Ha a rendek között alakul ki nézetkülönbség, a király jogosult dönteni (a gyakorlatban egyébként a király nem élt ezzel a lehetőségével).[49] A király dönti el azt is, hogy milyen gyakorisággal hívja össze az országgyűlést.[50] Az 1617. évi *Riksdagsordning* tehát a svéd rendi országgyűlés sajátos, négykamarás szerkezetét intézményesítette (amely a gyakorlatban már I. Gusztáv kora óta fennállt, és 1866-ig fenn is maradt).[51]

Axel Gustafsson Oxenstierna
(Michiel Jansz van Miereveld festménye nyomán)

1618-ban Axel Oxenstierna átszervezte a kamarát, és egy viszonylagos önállóságot élvező kincstári hatóságot hozott létre.[52] Hat évvel később főszámvevőt neveztek ki, egyben a kincstárban bevezették a kettős könyvvitelt, ami jelentősen megkönnyítette a továbbiakban a költségvetési tervezést.[53] 1626-ban a másik hagyományos központi szerv, a kancellária reformjára is sor került a *kansliordning*okban.

1626-ban a napi ügyvitel kollegiális szerveként létrejött a kancellária-kollégium *(Kanslikollegium)*, amely az elnök távollétében is ülésezett és döntéseket hozhatott.[54] A kancellária-kollégium elnöke a korábbi királyi kancellár, azaz maga Oxenstierna lett, további két tagja pedig az országtanács tagjai közül került ki. A *Kanslikollegium* hatáskörébe tartozott a pénz- és hadügyek kivételével minden igazgatási területre vonatkozó uralkodói, országtanácsi és országgyűlési döntés előkészítése és végrehajtása.[55] Ugyanebben az időszakban a helyi igazgatás modern elvek szerinti átalakítása is megvalósult: 1621-től Svédországot huszonnégy közigazgatási kerületre *(län)* osztották, amelyek élére kormányzókat (*ståthåller*eket) állítottak, akik a központi hatalomnak tartoztak felelősséggel.[56]

Paul Douglas Lockhart rámutat, hogy Oxenstierna a *ståthåller*ek kinevezésével lényegét tekintve a franciaországi (Richelieu által bevezetett) intendánsi rendszert valósította meg Svédországban;[57] míg Thomas Ertman azt emeli ki, hogy (amint az újjászerveződő központi igazgatásban is) a helyi kormányzatban is képzett (nem ritkán egyetemi végzettséggel rendelkező), professzionális tisztviselők tevékenykedtek, akik nem földbirtokuk, hanem szaktudásuk alapján töltötték be pozíciójukat.[58]

Az 1620-as évek elején nagy gondot fordítottak az oktatás fejlesztésére is. 1623-ban II. Gusztáv Adolf gimnáziumok létesítésére tett javaslatot. Az első ilyen intézmény 1626-ban, Västerås-ban kezdte meg működését, majd gimnázium jött létre Strängnäsben és Linköpingben is. Szintén említést érdemel, hogy a király 1624-ben több mint háromszáz földbirtokot adományozott az Uppsalai Egyetemnek, amelynek 1622-től a híres tudós, a polgári származású Johan Skytte volt a rektora („kancellárja").[59]

1625-ben II. Gusztáv Adolf kijelentette, hogy amíg külföldön tartózkodik, a *Riksråd* fogja régenstanácsként irányítani az országot (azaz nem személyeket, hanem az országtanácsot, mint testületet jelölte ki helyetteseként). Előírta azt is, hogy a tanácsnak állandó jelleggel, Stockholmban kell üléseznie.[60] Mivel II. Gusztáv Adolf 1632-ben (a lützeni ütközetben) bekövetkezett hősi haláláig szinte soha nem tartózkodott Svédországban, ezzel a rendelkezésével a *Riksråd*ot kor-

mányzati csúcsszervvé, a legfőbb államhatalom tényleges gyakorlójává tette.[61]

1626-ban újabb országgyűlési reformot fogadtak el. A *Riddarhusordning* nevű törvény a rendi gyűlés nemesi kúriájának *(Riddarhus)* belső szervezetét szabályozta oly módon, hogy innentől kezdve a kamara három osztályra tagozódott. Az első osztályban kaptak helyet a még XIV. Erik által meghonosított címekkel *(grever, friherrer)*[62] rendelkező nemesek *(Herrestånd)*; a második osztályba sorolták azokat a családokat, amelyek egyes tagjai országtanács-tagok voltak *(Riddarestånd)*; míg a köznemesség alkotta a harmadik osztályt *(Svennestånd)*.[63]

A három osztály külön szavazott, és bár kettő az egy arányban leszavazhatták egymást, sokáig (1680-ig) az volt a gyakorlat, hogy mindenképpen konszenzusra törekedtek.[64] A törvény egyúttal – a hatalommegosztás elvének korai példájaként – megtiltotta az országtanács tagjainak, hogy a *Riddarhus* munkájában is részt vegyenek.[65] A nemesi kúria három osztályba történő tagozódása 1719-ig fennmaradt.[66]

1627-től gyakorlattá vált, hogy a király az első három rend (nemesség, egyháziak, polgárság) képviselőiből álló, úgynevezett „titkos bizottsággal" vitatta meg az érzékenyebb külpolitikai, diplomáciai kérdéseket.[67] Jelentősen fejlesztették a hadsereget is, amire nagy szükség volt, hiszen Svédország folyamatosan hadat viselt, előbb a dánok ellen, majd Lengyelországban – s hamarosan a nagy európai hadszíntérre is kilépett. A svéd hadsereg létszáma ebben az időszakban megnégyszereződött.[68]

II. Gusztáv Adolf – nem sokkal az után, hogy az 1629. évi lübecki békében a Wallenstein seregei által tönkrevert IV. Keresztély dán király arra vállalt kötelezettséget, hogy Dánia tartózkodik mindennemű beavatkozástól –, mint a protestánsok védelmezője, a *Riksdag* jóváhagyásával belépett a harmincéves háborúba.[69] Kiválóan felépített hadserege sorra nyerte a csatákat. 1632. november 6-án a svéd uralkodó a lützeni csatában életét vesztette, azonban a jól szervezett svéd sereg itt is győzelmet aratott.[70] „Észak Oroszlánja" (vagy ahogy a német protestánsok nevezték: a „Hókirály")[71] személyes hősiességével és katonaságával megalapozta országa hírnevét: Svédország átvette Dánia korábbi vezető szerepét a Balti-térségben, s Észak-Európa domináns hatalma, egyben Európa egyik kulcsállama lett.[72]

Az 1634. évi Regeringsform és az arisztokratikus kormányzat időszaka

Gusztáv Adolf egyetlen még életben lévő gyermeke, Krisztina mindössze öt esztendős volt, amikor édesapja meghalt. Alapvető fontosságú volt tehát, hogy a háborút viselő ország kormányzása az ő kiskorúsága idején is biztosított legyen. Egy héttel II. Gusztáv Adolf halála után, 1632. november 14-én az előrelátó Axel Oxenstierna meg is küldte Svédországba *Regeringsform*nak (azaz „kormányformának") nevezett javaslatát, amelyet még halála előtt állítólag maga a király is jóváhagyott.[73]

A hatvanöt szakaszból álló jogszabályt, amelyet az országgyűlés 1634. július 29-én fogadott el, sokan Svédország első írott alkotmányának tekintik.[74] A *Regeringsform* egyszerre rendezte a gyermekkorú királynő mellett szükségessé váló gyámkormányzati hatásköröket, és tekinthető Oxenstierna közigazgatási reformjai befejezésének.[75] Bár egyetlen uralkodó sem szentesítette (és így formálisan nem is vált törvénnyé), a gyakorlatban 1680-ig, az abszolutizmus bevezetéséig döntően befolyásolta Svédország kormányzati rendszerét.[76]

A *Regeringsform* mindenekelőtt megerősítette és kiterjesztette az – elsősorban német és holland példák alapján már az 1620-as évek óta kollegiális elvek szerint szerveződő – központi igazgatást.[77] A már említett *Svea hovrätt* (1614) mellett további három főbíróságot hoztak létre (Åbóban, Dorpatban és Jönköpingben).[78] A kamara (1618) és a kancellária (1626) továbbra is fennmaradt, ezeken felül pedig két katonai főhivatalt is alapítottak, a hadügyi és a haditengerészeti kollégiumot *(krigskollegium* és *amiralitets-kollegium)*.[79]

Az alaptörvény szabályozta a kollégiumok eljárási rendjét, előírta azok folyamatos működését (Stockholmban), megteremtve ezzel a szakterületek szerint tagozódó, központosított közigazgatást,[80] amely – Geoffrey Treasure szavaival – a korabeli Európa „leghatékonyabb adminisztrációja" volt.[81] A kollégiumokban a *Riksråd* egy-egy tagjának kellett elnökölnie,[82] de a többi tanácsosnak is jutott bőven feladat (Michael Roberts kutatásai szerint az országtanács huszonöt tagjából nem kevesebb, mint huszonháromnak lett valamilyen funkciója a kollegiális kormányzatban).[83] Az országtanács üléseinek megfelelő előkészítése a kancellária-kollégium feladata volt, amelynek továbbra is Oxenstierna maradt a vezetője.[84]

A helyi közigazgatás kapcsán is az abszolutisztikus államokra jellemző előrelépés történt: kimondták, hogy a tartományi kormányzóknak (akiket mostantól – a stockholmi főhelytartó kivételével – már nem *ståthållar*nek, hanem *landshövding*nek neveztek) a központi kormányszervek utasításai szerint kell eljárniuk.[85] Az alaptörvény értelmében a huszonhárom kormányzó közül öt az országtanácsnak is tagja lehet (a főhelytartó kötelezően a *Riksråd* tagja).[86] A háborús helyzetre tekintettel a tengerentúli területek kormányzóinak megtiltották, hogy távol legyenek tartományuktól.[87]

Az 1634. évi *Regeringsform*ot tehát a nyugat-európai (ekkor már elsősorban a francia) centralizált kormányzat és az 1536–1660 közötti dán arisztokratikus állam sajátos keveredése jellemzi: lényegében olyan abszolutisztikus berendezkedést hozott létre, ahol a „monarcha" pozíciójában történetesen egy testület, a kiskorú király(nő) helyett eljáró gyámtanács áll. A jogszabály értelmében ugyanis – Krisztina királynő nagykorúságáig – a régensek (az öt legmagasabb országos méltóság betöltői, akit tisztségüknél fogva egyben az országtanács tagjai is) kollektíven gyakorolják az államfői hatalmat, a *Riksråd* kötelező erejű instrukcióinak megfelelően.[88]

A régensek tanácsában Axel Oxenstierna elnökölt, és több rokona is helyet kapott benne. Perry Anderson úgy fogalmaz, hogy a kancellár „saját rokonaival pakolta azt tele",[89] Nagy Gábor pedig utal rá, hogy a svéd utókor a gyámtanácsot tréfásan *Oxenstierna AB*-nek (Rt.-nek)

nevezi.[90] Európában ekkor különlegesnek számított az a megoldás, hogy a régensi kormányzásban a királyi család egyetlen tagja sem vehetett részt.[91] Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a harmincéves háborúval kapcsolatos diplomáciai feladatai miatt maga Oxenstierna 1636-ig távol volt az országtól, így a napi kormányzásban nem volt szerepe.[92]

Az elkövetkező években két további civil főhatóság is létesült: a bányászati és a kereskedelmi kollégium (*bergskollegium,* 1637 és *kommerskollegium,* 1651).[93] Bár ezeket a hivatalokat is tanácsosok, azaz arisztokraták vezették, a napi ügyviteli teendőket mindegyik kormányszéken az adott területen szakismerettel rendelkező, fizetett (nem ritkán polgári származású) hivatalnokok látták el.[94]

A régensi kormányzás 1644-ig tartott, amikor Krisztina királynő átvette az államfői feladatok gyakorlását.[95] Az ifjú uralkodónő azonban nem különösebben érdeklődött az államügyek iránt – ténykedése többnyire abban merült ki, hogy egyre több és több grófi és bárói címet adományozott. 1632–1654 között a nemesi családok száma Svédországban 230-ról 600 fölé emelkedett, és immár hatszor annyian rendelkeztek grófi vagy bárói címmel, mint korábban.[96] Mindehhez jelentős birtokadományozások is kapcsolódtak, értelemszerűen a kincstári vagyon rovására: Krisztina uralkodásának végén a birtokok több mint 60%-ban a nemesség, azon belül is a legértékesebb földek néhány befolyásos arisztokrata család kezén voltak.[97]

Krisztina királynő (1632–1654)
(Sébastien Bourdon festménye)

Az 1634. évi *Regeringform* értelmében az országtanács az öt országos méltóságból (egyben régensekből), valamint tizennégy tanácsosból[98] állt volna, azonban Krisztina királynő újabb és újabb fónemeseket hívott meg a tanácsba, így annak létszáma az 1650-es években már az ötvenet is meghaladta. Michael Roberts szerint nem kizárt (még ha ellent is mond a királynő kormányzással kapcsolatos érdektelenségéről kialakult képnek), hogy ennek az volt az oka, hogy Krisztina a tanácsosi címek osztogatásával akarta gyengíteni a *Riksråd* kormányzati befolyását és hatékonyságát.[99]

Időközben az európai hatalmi küzdőtéren szentesítették Svédország nagyhatalmi helyzetét, amelyet egyrészt II. Gusztáv Adolf és tábornokai hadi sikereinek, másrészt (nem kevésbé) Axel Oxenstierna diplomáciai tevékenységének köszönhetett. A harmincéves háborút lezáró 1648. évi vesztfáliai békében – amelyet jórészt a svéd diplomaták készítettek elő –, az országhoz csatolták egyebek mellett Nyugat-Pomerániát és Bréma–Werdent is.[100]

Az 1649. év elején egyértelművé vált, hogy Krisztina királynő uralkodása nem lesz hosszú életű. A mindössze 22 éves uralkodónő unokatestvérét, az Uppsalai Egyetemen tanult Károly Gusztávot javasolta az országgyűlésnek utódjaként,[101] mindenki megdöbbenésére azt is bejelentve, hogy nem áll szándékában megházasodni. A *Riksdag* így 1649 márciusában elfogadta Károly Gusztávot trónörökösként azzal a feltétellel, hogy meg kell tartania a lutheránus hitet, tiszteletben kell tartania a törvényeket és nem sértheti meg a korábbi privilégiumokat. 1650. szeptember 29-én a trónörököst királyi hercegi címmel ruházták fel.[102]

1654. június 6-án a királynő az Uppsalában tartott országgyűlés előtt bejelentette, hogy lemond a trónról (egyúttal, mint az közismert, katolikus hitre tért át és Rómába távozott).[103] Augusztus 28-án meghalt Axel Oxenstierna, akit a kancelláriakollégium élén fia váltott (az ő 1656-ban bekövetkezett halála után a király nem nevezett ki új kancellárt).[104]

Az országgyűlésben a három adófizető rend már az 1650. évi *Riksdag* alkalmával kifogásolta, hogy az adóztatás és a hadkötelezettség kizárólag a közrendűeket sújtja. Petícióban követelték, hogy a nemesek is járuljanak hozzá az ország kiadásaihoz.[105] Ekkor fordult elő először, hogy e három rend úgy foglalt állást, hogy szerintük a *Riddarhus* 3:1 arányban leszavazható (ami egyébként nem volt összhangban a *Riksdagsordning*ban 1617-ben lefektetett szabályokkal).[106] Krisztina nem állt a három rend mellé, hanem megvédte a nemeseket – cserébe viszont azt kérte az országtanácstól, hogy támogassa unokatestvére trónutódlását.[107]

Az új uralkodó (aki X. Károly Gusztáv néven lépett trónra) viszont 1655-ben már kihasználta a rendek közötti ellentétet, és javaslatot intézett előbb a tanácshoz, majd az országgyűléshez, amely szerint a nemesek vagy visszaszolgáltatják birtokait egy részét a koronának, vagy évi adó fizetését kell vállalniuk a kincstári kiadások fedezetének biztosítása érdekében. Az adófizető rendek természetesen mindkét megoldást elfogadhatónak tartották és teljes támogatásukról biztosították a királyt, míg a *Riddarhus* – féltve a nemesi privilégiumokat – inkább az első opció mellett tette le voksát.[108]

Az 1655. évi országgyűlés végül kimondta, hogy „a megtévesztéssel adományul nyert, vásárolt vagy zálog-

ként megszerzett birtokok visszakerülnek a koronához", és hasonlóan rendelkezett a „nélkülözhetetlen javak" (pl. erődök, várak, bányatelkek – ma úgy mondanánk: az állami tulajdon kizárólagos tárgyai, azaz forgalomképtelen dolgok) vonatkozásában is. Az egyéb adományozott birtokok forgalomképességét is korlátozták (az 1604. évi országgyűlés határozata szerint), és e földek egynegyedét is visszaszármaztatták a koronára.[109] A döntés csak az 1632 novembere óta eladományozott királyi birtokokat érintette, egyébként garantálta a nemesi birtokok sérthetetlenségét *(részleges* vagy *korlátozott redukció)*.

X. Károly svéd király (J. Falck metszete, 1649)

1660-ban X. Károly Gusztáv – miután térdre kényszerítette Dániát – hirtelen meghalt. Halála után az 1634. évi *Regeringsform* alapján ismét az öt legnagyobb méltóságból álló régensi testület vette át az állam irányítását (hiszen XI. Károly még alig múlt négy esztendős),[110] amelynek azonban X. Károly Gusztáv végakarata szerint ki kellett egészülnie Hedvig Eleonóra özvegy királynéval.[111] A tanács vezetője *Magnus Gabriel de la Gardie* kancellár lett, akit nemrégiben nevezett ki a volt uralkodó – ugyanakkor mágnásként korántsem a királypártiak táborát erősítette.[112]

De la Gardie az arisztokrácia érdekében politizált.[113] Elérte, hogy az országgyűlés két másik méltóságot, a volt uralkodó által szintén az utolsó pillanatban kinevezett *Adolf János* herceget, valamint az 1655. évi redukció vezető alakját, *Herman Fleming* főkincstárnokot visszahívja a gyámtanácsból. tehát megerősödött, egy tekintetben azonban az elhunyt király végakarata is érvényre juthatott: a *Riksdag* 1660 novemberében egy olyan rendelkezéssel *(Additament)* egészítette ki az 1634. évi *Regeringsform*ot, amely kifejezetten előírta, hogy a régensek tanácsában jelen kell lennie az özvegy királynénak is.[114]

Az *Additament* kimondta továbbá, hogy a főhivatalokba történő kinevezésekhez az országgyűlés jóváhagyása szükséges, és minden lényeges döntésben a beleegyezését kell kérni (azaz nem csak konzultálni kell vele). A *Riksdag*ot legalább háromévente egyszer össze kell hívni, hogy felügyeleti jogait gyakorolni tudja.[115] Egyetérthetünk Paul Douglas Lockharttal abban, hogy e szabályozással Svédország újabb lépést tett az angol típusú parlamentarizmus felé – még akkor is, ha tudjuk (amint Lockhart is említi), hogy ezek a rendelkezések elvileg csak a király kiskorúsága idejére voltak érvényesek.[116]

Magnus Gabriel De la Gardie (1622–1686)

Az 1660. évi *Additament* abban a tekintetben is figyelemre méltó volt, hogy a hivatalok betöltése kapcsán a születési elv helyett az érdemeket (és a szaktudást) preferálta, ami korábban is megjelent már a kinevezési gyakorlatban, de ekkor került először normaszerűen rögzítésre. Ismét Lockhartot idézve: ha az 1660. év eseményeit egyik oldalról a nemesség és a királyi főhatalom közti egyensúly helyreállítása jellemezte, akkor a másik oldalon nem kevésbé fontos jelenség volt a közrendűek érdekérvényesítő képességének megjelenése az előjogait féltő nemesség ellenében.[117]

A gyámkormányzati feladatokat ellátó tanács 1660–1672 között irányította Svédországot *(förmyndarregering)*.[118] Egyik első rendelkezéseként békét kötött a svédek által korábban, az 1658. évi roskildei békeszerződésben porig alázott Dániával (a svéd csapatok elhagyták Sjælland szigetét, Koppenhága megmenekült, a főváros ostrománál hősiesen helyt álló III. Frigyes pedig az 1660. évi *Rigsdag*on bevezethette a királyi abszolutizmust).

Magnus de la Gardie tiszteletben tartotta az *Additament* rendelkezéseit, és ebben az időszakban három alkalommal (1664, 1668, 1672) is összehívták az országgyűlést. Ugyanakkor az is igaz, hogy mint az arisztokrácia képviselője, nem kimondottan sürgette az 1655-ben elrendelt részleges birtokvisszavétel végrehajtását (ami lényegében 1660-tól megrekedt).[119]

Az abszolút monarchia létrejötte Svédországban, 1680–1693

1672-ben aztán XI. Károly betöltötte tizenhetedik életévét, ami Svédországban hagyományosan a király nagykorúságának korhatára volt.[120] A gyámkormányzás hosszú, tizenkét esztendős periódusa véget ért, és újra erőre kaptak az 1650 óta fennálló ellentétek a – *Riddarhus* harmadik osztálya (a köznemesség) által is támogatott – három alsóbb rend, valamint a főnemesek között.

Az első kérdés a koronázási eskü szövege kapcsán merült fel: az arisztokraták egy erősen korlátozott monarchiában gondolkodtak, amelyben a király semmit nem tehet az országtanács és a kollégiumok akarata ellenében. Az ellentábor ugyanakkor ragaszkodott ahhoz, hogy a király hatalma Istentől ered, így ilyen mér-

tékben a mozgástere nem korlátozható. A másik kérdés az államháztartás helyzetéből adódott: a nemesek újabb adók kivetését szorgalmazták (könnyen tehették, hiszen adómentességet élveztek), amit a többi rend csak akkor tartott megtárgyalásra alkalmas javaslatnak, ha az 1655-ben elhatározott *redukciót* végrehajtják.[121]

Végül az első kérdésben – köszönhetően a hatalmának fennmaradása iránt aggódó, ezért a királlyal szembeszállni nem merő De la Gardie vacillálásának – az arisztokraták alulmaradtak. A *Riksdag* négy háza által 1672 novemberében egyhangúlag elfogadott koronázási eskü szövege nem sokban különbözött a korábbi uralkodókétól, azaz lényegesen nem korlátozta a királyi hatalmat.[122]

1674-ben aztán Svédország háborús konfliktusba keveredett Poroszországgal, de Frigyes Vilmos (a „nagy választó") 1675 júniusában vereséget mért az idős *Karl Gustav Wrangel* tábornok vezette seregre. Mindez felbátorította a *Skåne* (Scania) 1658. évi elvesztése miatt elkeseredett dánokat, akik felszabadító háborút indítottak az ősi dán területnek tekintett dél-svédországi tartományért (1675–1679).[123] A háború végül is V. Keresztély szempontjából nem volt sikeres (az 1679. évi Fontainebleau-i és lundi békeszerződések a *status quo antét* szentesítették), de katonailag megrendítette Svédországot, a svéd államkincstár helyzete szempontjából pedig egyenesen katasztrofális állapotokat eredményezett.[124]

A *Riksdag* már 1675-ben bizottságot hozott létre két fontos kérdés vizsgálatára: egyrészt annak eldöntésére, hogy az 1660–1672 között regnáló gyámtanács tagjai felelősségre vonhatóak-e a kudarcért (a szóbeszéd szerint ráadásul többen közülük visszaéltek hatalmukkal, és nem megfelelően kezelték az ország vagyonát); másrészt, hogy van-e lehetőség a királyi birtokok visszavételével kapcsolatos általános felhatalmazás megadására (azaz tovább lehet-e lépni az 1655. évi országgyűlés – végre sem hajtott – rendelkezésein).[125]

Johan Göransson Gyllenstierna (1635–1680)

Ekkor XI. Károly legfontosabb bizalmasa már *Johan Gyllenstierna* (Magnus de la Gardie egyik legnagyobb ellenlábasa) volt, aki mindkét kérdésre egyértelmű igennel válaszolt, s aki igen nagy hatással volt a király politikájára és – 1680 júniusában, rövid betegség után bekövetkezett halála ellenére – Svédország további évtizedeire is.[126] Az ő elképzelése az volt, hogy 1680 őszére országgyűlést hívnak össze, és annak kell döntenie a fenti ügyekben, a bizottság jelentése alapján.[127] Amikor Gyllenstierna váratlanul meghalt, XI. Károly a *Riksråd* véleményét kérte arról, hogy legyen-e még ugyanebben az évben országgyűlés, vagy halasszák-e el azt inkább egy évvel későbbre. A tanács végül úgy foglalt állást, hogy „a *Riksdag* összehívása szükséges és elkerülhetetlen".[128] Az ülés nyitónapjaként 1680. október 1-jét tűzték ki.

Amint az várható volt, a gyűlésen ellentétbe került egymással a három alsóbb rend és a nemesség. A paraszti küldöttek – a kancellária segítségével – radikális javaslatot fogalmaztak meg, amely az 1650. évi petícióhoz visszanyúlva teljes, korlátozás nélküli redukciót, s egyben a gyámkormányzat tisztségviselőivel szembeni elszámoltatást irányzott elő.[129] A javaslattal a másik két adófizető rend is egyetértett, de természetesen éles tiltakozást váltott ki a nemesek kúriájában, a *Riddarhus*ban. Utóbbi az országtanács közbenjárását kérte arra figyelemmel, hogy privilégiumaik megsértéséről van szó.[130] A *Riksråd* egyetértett a felvetéssel, és elhatározta, hogy a rendek közötti ellentétek kiélezésével, obstrukcióval kell megakadályozni a redukcióra vonatkozó indítvány országgyűlési elfogadását.[131]

A *Riddarhus* harmadik osztálya, a köznemesség azonban szembefordult a főnemesi álláspontal, és úgy foglalt állást, hogy egy bizonyos határig támogatja a birtokok visszavételét. A második osztály is hajlott egy ilyen kompromisszumos megoldásra, sőt, a grófok és bárok osztályában is megosztottság alakult ki.[132] Az „oszd meg és uralkodj" politikája, melyet az arisztokratikus országtanács ötölt ki, épp a várttal ellentétes eredményre vezetett: a *Riddarhus* végül a redukció elfogadása mellett döntött. Michael Roberts meg is jegyzi, hogy az alsóbb nemesség és a három adófizető rend politikai szövetségének köszönhető a birtokvisszavétel (amely érdekszövetség 1650-ben még nem létezett, akkor a nemesség még egységesen lépett fel).[133]

Az országtanács – látva az arisztokrácia teljes kudarcát – alkotmányossági aggályainak adott hangot a döntéssel szemben, és tiltakozó jegyzéket nyújtott be az uralkodónak. Az eljárási szabálytalanságot elsősorban abban látta, hogy a közrendűek rákényszerítették akaratukat a nemességre, másodsorban pedig abban, hogy a *Riddarhus*on belül két osztály leszavazta a harmadikat (történetesen a grófok és bárok osztályát, azaz épp a legmagasabbat).[134] XI. Károly, akit a történetírók valamilyen okból nem tartanak különösebb tehetségnek vagy szellemi nagyságnak, az alábbi zseniális választ adta: „hogy vállalhatnám annak kockázatát, hogy a négy rend döntésével ellentétesen cselekedjek".[135]

Az országgyűlés döntése tehát végérvényesen megszületett az általános birtokvisszavételről *(reduktionsbeslut)*.[136] Ezzel összefüggésben felmerült a kérdés, hogy az 1655. évi országgyűlésen megteremtett precedens (korlátozott redukció és a megmaradó nemesi birtokok sérthetetlensége) miatt ez a döntés nem jogsértő-e, azonban alapvetően mindenki egyetértett azzal, hogy nem az, mivel a svéd alkotmányosság alapjának tekintett IV. Magnus-féle *landslag* kimondta, hogy a királyi birtokok elidegeníthetetlenek.[137] Vagyis: épp az 1655. évi sérthetetlenségi ga-

rancia volt alkotmányellenes, egyébként pedig az országgyűlés nyugodtan felülírhatja saját korábbi döntését.[138]

Ezt követően viszont maga XI. Károly fordult a *Riksdag*hoz a saját közjogi kérdéseivel. Első kérdése az volt, hogy az 1634. évi *Regeringsform* alkalmazható-e egy olyan időszakban, amikor a király nagykorú, és így maga gyakorolja az államfői hatalmat az országban. Második kérdése arra irányult, hogy a *Riksråd*nak joga van-e beavatkozni a törvényalkotási munkába, és játszhat-e egyfajta közvetítő szerepet az országgyűlés és az uralkodó között. A harmadik kérdés sem volt kevésbé irányított: van-e olyan alkotmányos szabály, amelynek értelmében a király köteles lenne a *Riksråd* tanácsát elfogadni.[139]

Nyilvánvaló volt az adott helyzetben, hogy az – amúgy is királypárti többségű – országgyűlés az uralkodó mindhárom kérdésére az elvárt választ fogja adni. Így is történt: az első kérdésre az a válasz született, hogy a nagykorú király semmilyen mértékben nincs alávetve a *Regeringsform*nak, csakis a törvényeket és a szokásjogot kell tiszteletben tartania; a második kérdésre adott állásfoglalás szerint a *Riksråd* nem rend, és nincs is semmilyen közvetítői jogköre a rendek és a király egymás közötti viszonyában; végül a harmadik kérdésre akként válaszoltak, hogy a király csak Istennek felelős, és a nagykorú királyt semmilyen tanács semmilyen javaslata nem korlátozhatja döntési jogkörében.[140] Ahogy Geoffrey Treasure fogalmaz: ezekkel a válaszokkal a *Riksdag* „úgy dobta el az alkotmányos kormányzás évszázados gyakorlatát, mint valami régi ruhát".[141]

Alkotmányjogi értelemben IV. Magnus 1350–1352. évi törvénykönyvéből sikerült levezetni azt, hogy Svédország korlátlan monarchia! Gyllenstierna ügyességét dicséri, hogy – bár 1680 nyarán bekövetkezett halála miatt személyesen már nem alakíthatta a vitát – az országgyűlésen a nemesi kúria megosztásával sikerült elérni, hogy általános adó megszavazása helyett (ami a *Riddarhus*ban biztosan elbukott volna) a megrendült államháztartás helyzetének javítására az általános redukció, s egyben a régenstanács tagjainak elszámoltatása mellett döntsenek.[142] Az adóztatással való fenyegetés egyébként *Hans Wachtmeister* admirális trükkje volt, amivel sikerült a *Riddarhus* többségét a királyi javaslat mellé állítania.[143]

Az 1680. évi *Riksdag*on felállított speciális bíróság (a *Stora Kommission*, azaz Nagy Bizottság) a gyámkormányzat idejében aktív országtanács-tagokat megfosztotta hivatalától és súlyos pénzbüntetéseket szabott ki velük szemben.[144] 1680–1682 között végrehajtották a redukciót, amelynek eredményeképpen a kincstár a korábban eladományozott birtokok 80%-át kártalanítás nélkül visszavette (amivel a mezőgazdasági művelésre alkalmas nemesi birtokok mérete a felére csökkent).[145] Az „államosítás" ugyanakkor nem érintette a 600 birodalmi tallérnál kisebb értékű földeket (ez volt a köznemesség kompromisszumos javaslata).[146]

Az 1682. évi *Riksdag* még az 1680-asnál is tovább ment a királyi hatalom megerősítésében: az uralkodót általános törvényalkotási joggal *(lagstifting)*[147] ruházta fel (az alkotmánytörténészek ehhez a döntéshez kötik az abszolút monarchia svédországi megvalósulását).[148] Ugyanezen az országgyűlésen az általános hadkötelezettség helyett királyi toborzást vezettek be, a redukciót pedig kiterjesztették – immár mindennemű alsó értékhatár nélkül – valamenynyi, 1632 előtt eladományozott koronabirtokra.[149] A király ugyanekkor megfogalmazott politikai végrendeletében kijelentette: az országtanács az ő tanácsa, és „szabad akarata eldönteni, hogy kíván konzultálni vele, vagy sem".[150]

XI. Károly – a parlament által támogatott abszolutizmus svéd modelljének megfelelően – ezt követően is előszeretettel hívott össze országgyűléseket, amelyeken fokozatosan tovább bővítette hatalmát. 1686-ban a *Riksdag* tovább egységesítette a nemzeti egyházat, amelynek fennhatóságát a királyság egészére kiterjesztette, az 1689. évi országgyűlésen elfogadott törvény *(Kassationsakt)* pedig nem kevesebbet deklarált, mint hogy „a király cselekedeteit és szándékait senki sem vonhatja kétségbe".[151] Ugyanekkor a *Riksdag* azt is kinyilvánította, hogy „háború idején a király maga is növelheti az adót".[152]

A folyamatot végül az 1693. évi stockholmi országgyűlés tetézte be, amikor november 20-án elfogadta a szuverenitás nyilatkozatát *(Suveränitetsförklaring)*, amelynek értelmében a király isteni jogon – és az isteni akarat képviselőjeként – Svédország abszolút uralkodója, aki „senkinek a Földön cselekedeteiért nem felelős, hanem hatalma és ereje van kénye szerint és mint keresztény király vezetni és irányítani országát".[153] A teljes körű döntési jog kiterjedt a háború és béke kérdésére is (egészen 1693-ig háború indításához össze kellett hívni a *Riksdag*ot).[154]

Ezzel az 1665. évi *Kongelov*ban (a dán abszolút monarchia chartális alkotmányának tekinthető „királytörvényben") leírtakhoz hasonló egyeduralmi rendszer jött létre Svédországban anélkül, hogy egységes jogi dokumentumba foglalták volna annak szabályrendszerét. Erre ugyanis nem volt szükség, mivel a svéd király primátusa – legalábbis az 1680-ban uralkodóvá váló értelmezés szerint – nyilvánvalóan következett a 14. századi alkotmányos hagyományból. A svéd abszolutizmus tehát nem jelentett a dániaihoz hasonló alapvető szakítást a korábbi kormányzati formával.[155]

XII. Károly uralkodása és az abszolutizmus vége

XI. Károly 1697 áprilisában bekövetkezett halála után utódját (egyetlen, még életben lévő fiát, az uralkodásra módszeresen felkészített, katonai kiképzésben és polgári oktatásban is részesült Károlyt) azonnal nagykorúvá nyilvánították – két évvel előbbre hozva ennek időpontját, hiszen ekkor még csak 15 éves volt.[156] Az új király a szuverenitás-nyilatkozatra hivatkozva nem volt hajlandó hitlevelet aláírni (amire 1594 óta nem volt példa Svédországban), sőt V. Keresztély dán királyhoz (1670–1699) hasonlóan ő maga tette a saját fejére a koronát (amely egyébként félrebillent, amit sokan baljós jelnek tekintettek).[157]

XII. Károly jól felfegyverzett és kiválóan képzett, 90 000 fős szárazföldi hadsereget (tizenkét lovas és huszonkét gyalogos hadosztályt),[158] valamint egy harminc-

négy sorhajóból és tizenegy fregattból álló hadiflottát örökölt édesapjától. Ez volt Svédország történetének legjobb és legerősebb hadserege (Nagy Gábor véleménye szerint „ebben a minőségében Európa legnagyobbja").[159] Mindezek ismeretében nem csoda, hogy az új király uralkodását gyakorlatilag teljes egészében a hadviselés, az 1700–1720 közötti *Nagy Északi Háború* határozta meg – bár megjegyzendő, hogy e háborúba XII. Károlyt a dán, orosz és szász államok szövetsége kényszerítette bele.[160]

XII. Károly svéd király portréja

A svéd hadsereg Dániát pillanatok alatt meghátrálásra kényszerítette, ezután pedig az oroszok ellen fordult. 1700-ban, a narvai csatában a svédek (az igen nagy túlerő ellenére) még győzni tudtak, sokkal szervezettebb hadseregüknek köszönhetően.[161] Az 1709. évi poltavai csatában viszont – miután visszautasította Nagy Péter cár békeajánlatát – XII. Károly rendkívül szerencsétlen (és a háború kimenetele szempontjából fordulópontnak tekinthető) vereséget szenvedett,[162] aminek az lett a következménye, hogy Svédország elveszítette (a vesztfáliai béke és Dánia 1658. évi legyőzése óta élvezett) északi nagyhatalmi szerepét.[163] A svéd uralkodó Benderbe menekült, vonakodó oszmán szövetségesének oltalma alá helyezve magát.

XII. Károly uralkodása alatt egyszer sem hívta össze az országgyűlést (ami szintén példátlan volt Svédország történetében, ahol a parlament még az abszolutizmus 1680. évi bevezetését követően is rendszeresen ülésezett, még ha önálló döntéseket nem is hozott). Amikor pedig tudomást szerzett arról, hogy távollétében a tanács ezt mégis megtette (a békekötés előkészítése érdekében), az ekkor már egyfajta politikai menekülti státusban Törökországban tartózkodó és a török katonai segítségben – alaptalanul – reménykedő uralkodó haladéktalanul megüzente, hogy feloszlatja.[164]

XII. Károly svéd király (1697–1718) emléktáblája Budapesten, a Váci utcában (Jarl Ottó alkotása, 1914)

A király – aki 1714-ben hagyta el Törökországot, és fél Európán keresztüllovagolva tért vissza Stralsundba[165] – 1718 decemberében Norvégiában fejlövés következtében életét vesztette. Máig tartja magát a teória, hogy nem szokványos háborús sérülés, hanem gyilkosság történt, amelyet a király hatalmát megdönteni szándékozó (XII. Károly sógorát, Frigyes hesseni herceget támogató) svéd udvari körök szerveztek meg.[166] Ezt a vélekedést támasztják alá az esemény gyanús körülményei: az uralkodót Fredriksten erődjének ostrománál a lövészárokban, saját seregének szemlézése közben érte a halálos találat.[167]

Károlynak nem volt gyermeke, így rögtön két oldalági rokon is jelentkezett a megüresedett trónra: holstein-gottorpi Károly Frigyes (XII. Károly nővérének a gyermeke), valamint az elhunyt király húga, Ulrika Eleonóra (aki 1715-ben kötött házasságot a már említett Frigyes hesseni herceggel). Ulrika Eleonórát (XII. Károly tudtán kívül) már 1713-tól meghívták a tanács üléseire, sőt, olyan javaslat is volt, hogy a király távollétében legyen ő az ország régense.[168]

Mindezek után nem meglepő, hogy XII. Károly halála után ő került ki győztesen a trónviszályból, amit az is nagyban elősegített, hogy férje tanácsára kinyilvánította, hogy fiúörökös hiányában a királyválasztás joga visszaszállt a *Riksdag*ra, majd 1719-ben össze is hívta az országgyűlést. Ezek után ki mást választhattak volna a rendek, mint a régi alkotmányos rendet felélesztő, XII. Károly után teljesen új stílusú kormányzást ígérő főhercegnőt?[169]

Ugyanezen az országgyűlésen új *Regeringsform*ot is elfogadtak, amelyet egy évvel később (1720-ban) egy újabb követett. Ulrika Eleonóra a kezdetektől egyértelművé tette, hogy nem kíván egyedül uralkodni, hanem társuralkodóként maga mellé kívánja venni házastársát, akinek javára végül le is mondott a trónról. Az eredetileg kálvinista Frigyes azonnal kijelentette, hogy ő lelke mélyén valójában mindig is lutheránus volt, egyúttal kész volt koronázási hitlevelet is aláírni. A parlament mindezt elfogadta, és 1720 márciusában felajánlotta számára a trónt.[170]

Az 1720. évi *Regeringsformmal* új korszak vette kezdetét, amelyet a „szabadság korának" *(Frihetstiden)* szoktak nevezni. Az új alkotmány újraszabályozta a király, az ismét *Riksrådnak* nevezett országtanács, a kollegiális kormányzati szervek és a parlament egymáshoz való viszonyát, és kimondta, hogy a végrehajtó hatalom a (még rendi alapon szerveződő és tagozódó) parlamentnek felelős. Az országgyűlésben az angol modellre emlékeztető kétpárti struktúra jött létre („sapkások" és „kalaposok"). A jól indult, azonban igen hamar parttalan politikai vitákba és korrupcióba fulladt parlamentáris időszak 1772-ig, az ekkor már két esztendeje uralkodó III. Gusztáv felvilágosult abszolutista államcsínyéig tartott.[171]

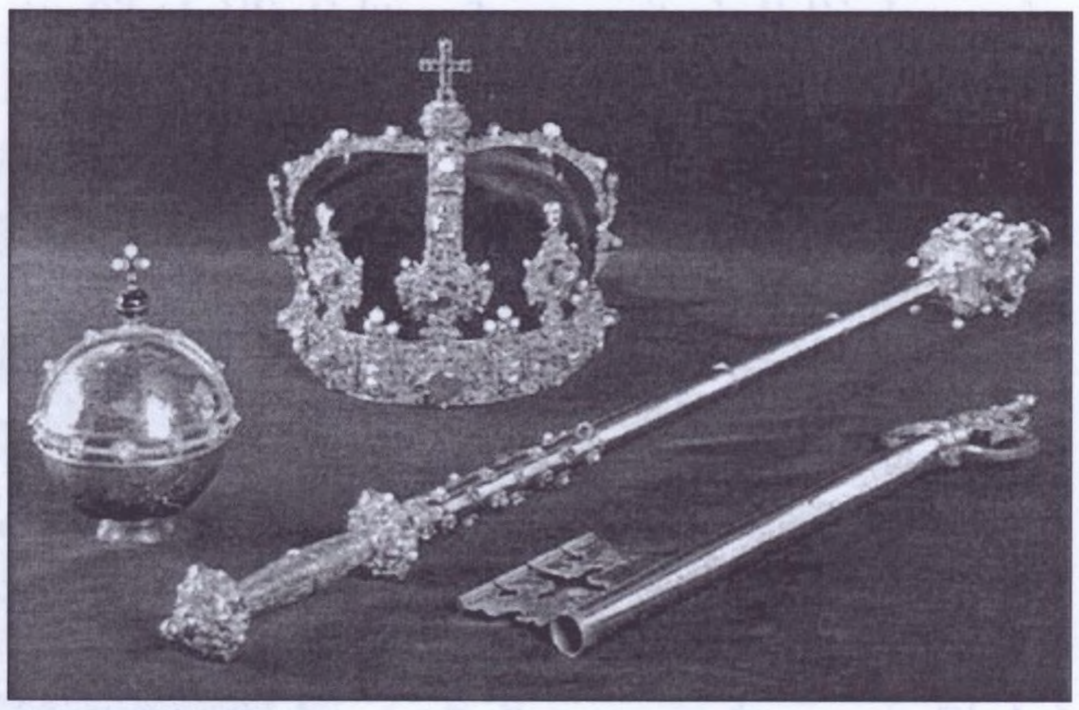

A svéd koronázási jelvények

Jegyzetek

[1] Anderson, Perry: *Az abszolutista állam* (Gondolat Kiadó, Budapest, 1989, 225. p.; a továbbiakban: Anderson, 1989).

[2] Kan, Alekszandr Szergejevics: *A skandináv országok története* (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976, 63. p.; a továbbiakban: Kan, 1976); Moberg, Vilhelm: *Népem története. Svédország a középkorban* (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984, 348. p.; a továbbiakban: Moberg, 1984); Nagy Gábor: *Det var en gång ett fattigt land* [Históriák a közép- és kora-újkori svéd királyságból] (*Gesta. Miskolci történész folyóirat*. 1–2., 2005, 49–99., 56. p.; a továbbiakban Nagy, 2005); Roberts, Michael: *The Early Vasas. A History of Sweden, 1523–1611*. (Cambridge University Press, Cambridge, 1986, 16. p.; a továbbiakban: Roberts, 1986); Svanstrom, Ragnar: *A Short History of Sweden* (Read Books, 2007, 71. p.; eredeti kiadása: Clarendon Press, Oxford, 1934; a továbbiakban: Svanstrom, 2007).

[3] Brems, Hans: *Sweden: from Great Power to Welfare State* (Journal of Economic Issues, Vol. 4., 1970, 2–3., 3. p.; a továbbiakban: Brems, 1970); Fodor Imre: *Svéd történelem magyar kapcsolatokkal a 18. századig* (Nap Kiadó, Budapest, 2001. 70. p.; a továbbiakban: Fodor, 2001); Moberg, 1984, 349–350. p.; Nagy, 2005, 56. p.; Nordstrom, Byron J.: *The History of Sweden* (Greenwood Publishing Group, Santa Barbara, 2002, 40. p.; a továbbiakban: Nordstrom, 2002); Roberts, 1986, 17. p.; Sprague, Martina: *Sweden. An Illustrated History* (Hippocrene Books, New York, 2005, 100. p.; a továbbiakban: Sprague, 2005); Svanstrom, 1934, 71–72. p.

[4] Nagy, 2005, 56. p.

[5] Fodor, 2001, 70. p.; Nagy, 2005, 57. p.; Nordstrom, 2002, 41. p.; Roberts, 1986, 19. p.; Sprague, 2005, 103. p.

[6] Roberts 1986, 65. p.

[7] Fodor 2001, 77. p.; Lockhart, Paul Douglas: *Sweden in the Seventeenth Century* (Palgrave MacMillan, New York, 2004, 6. p.; a továbbiakban: Lockhart, 2004); Roberts, 1986, 21. p.

[8] Brems, 1970, 3. p.; Fodor, 2001, 77. p.; Kan, 1976, 64. p.; Lockhart, 2004, 6. p.; Moberg 1984, 367., 376. p.; Nagy, 2005, 57. p.; Nordstrom, 2002, 41. p.; Orfield, Lester Bernhardt: *The Growth of Scandinavian Law* (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1953, 258. p.; a továbbiakban: Orfield, 1953); Roberts, 1986, 23. p.; Sprague, 2005, 106. p.; Svanstrom, 1934, 75. p.

[9] Roberts, 1986, 75. p.

[10] Lockhart, 2004, 7. p.; Mezey Barna–Szente Zoltán: *Európai alkotmány- és parlamentarizmus-történet* (Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 200., 202. p.; a továbbiakban: Mezey–Szente, 2003); Moberg, 1984, 376. p.; Nagy, 2005, 58–59. p.; Nordstrom, 2002, 41. p.; Svanstrom, 1934, 82–83. p.

[11] Nagy, 2005, 59. p.; Roberts, 1986, 78. p.

[12] Anderson, 1989, 226. p.; Lockhart, 2004, 7. p.; Nagy, 2005, 59. p.; Orfield, 1953, 273. p.

[13] Kan, 1976, 65. p.

[14] Orfield, 1953, 258. p.

[15] Fodor, 2001, 79. p.; Moberg, 1984, 376. p.

[16] Moberg, 1984, 384–387. p.

[17] Moberg, 1984, 373., 390. p.

[18] Jespersen, Knud J. V.: *Repression and Representation: Political Culture in Early Modern Scandinavia*. In: Jansson, Maija (szerk.): *Realities of Representation. State Building in Early Modern Europe and European America* (Palgrave MacMillan, New York, 2007, 143. p.; a továbbiakban: Jespersen, 2007).

[19] Roberts, 1986, 111. p.

[20] Moberg, 1984, 378. p.

[21] Anderson, 1989, 226. p.; Mezey–Szente, 2003, 201. p.; Roberts, 1986, 121. p.

[22] Anderson, 1989, 226. p.; Mezey–Szente, 2003, 203. p.

[23] Ertman, Thomas: *Birth of the Leviathan. Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe* (Cambridge University Press, Cambridge, 1997, 314. p.; a továbbiakban: Ertman, 1997).

[24] Anderson, 1989, 226. p.; Barta János, ifj.: *„Napkirályok" tündöklése. Európa a 16–18. században* (Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001, 106. p.); Ertman, 1997, 314. p.; Lockhar, 2004, 7. p.; Roberts, 1986, 121. p.

[25] Lockhart, 2004, 7. p.; Nagy, 2005, 60. p.; Roberts, 1986, 123–124. p.; Sprague, 2005, 108. p.

[26] Roberts, 1986, 123. p.

[27] Lockhart, 2004, 8. p.

[28] Lockhart, 2004, 12. p.

[29] Roberts, 1986, 140. p.

[30] Ertman, 1997, 313. p.

[31] Anderson, 1989, 227. p.; Kan, 1976, 66. p.; Lockhart, 2004, 8. p.; Nagy, 2005, 61. p.; Orfield, 1953, 258. p.; Roberts, 1986, 142. p.; Sprague, 2005, 108. p.; Svanstrom, 1934, 89. p.

[32] Jespersen, 2007, 143. p.

[33] Anderson, 1989, 235–236. p. Lásd még: Roberts, 1986, 139. p.

[34] Ertman, 1997, 314. p.; Fodor, 2001, 90–95., 99–100. p.; Kan, 1976, 70. p.; Munck, Thomas: *Seventeenth Century Europe, 1598–1700* (Palgrave, New York, 1990, 56. p.; a továbbiakban: Munck, 1990); Nagy, 2005, 61. p.; Nordstrom, 2002, 42. p.

[35] Bellquist, Erik Cyril: *The Five Hundredth Anniversary of the Swedish Riksdag* (The American Political Science Review. Vol. 29, 1935, 5., 857–865: 859. p.; a továbbiakban: Bellquist, 1935).

[36] Nagy, 2005, 64. p.; Roberts, Michael: *The Age of Liberty. Sweden, 1719–1772*. (Cambridge University Press, Cambridge, 2003, 2. p.; a továbbiakban: Roberts, 2003).

[37] Fodor, 2001, 104. p.; Nagy, 2005, 64. p.; Svanstrom, 1934, 107. p. Hasonló döntést már az 1568. évi országgyűlés is hozott az arisztokráciával szemben ellenséges XIV. Erikkel szemben. Lásd: Munck, 1990, 59. p.

[38] Fodor, 2001, 107. p.; Roberts, 1986, 460–461. p.
[39] Munck, 1990, 60. p.; Nagy, 2005, 66. p.; Roberts, 2003, 2. p.
[40] Anderson, 1989, 229. p.; Fodor, 2001, 118. p.; Lockhart, 2004, 28. p.; Nagy, 2005, 67. p.; Nordstrom, Byron J.: *Scandinavia since 1500* (University of Minnesota Press, Minneapolis, 2000, 60. p.; a továbbiakban: Nordstrom, 2000); Roberts, 1986, 463. p.; Upton, Anthony F.: *Charles XI and Swedish Absolutism* (Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 6. p.; a továbbiakban: Upton, 1998). A charta rendelkezéseinek részletes, magyar nyelvű ismertetését lásd: Nagy, 2005, 66–67. p.
[41] Fodor, 2001, 118. p.; Kan, 1976, 87. p.
[42] Munck, 1990, 60. p.; Nagy, 2005, 71. p.
[43] Nagy, 2005, 71. p.
[44] Lockhart, 2004, 29. p.
[45] Krüger, Kersten: *Die Ständischen Verfassungen in Skandinavien in der Frühen Neuzeit. Modelle einer europäischen Typologie?* In: Krüger, Kersten: *Formung der frühen Moderne: Ausgewählte Aufsätze* (LIT Verlag, Berlin–Hamburg–Münster, 2005, 187. p.; a továbbiakban: Krüger, 2005).
[46] Nagy Gábor: *„...efter sitt behag och som en kristlig konung". Az egyeduralomhoz vezető út a 17. századi svéd királyságban.* In: Miszler Tamás–Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben* (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 5. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2010, 3. p.). Lásd még: Nagy, 2005, 72–73. p.
[47] Nagy, 2005, 72–73. p.
[48] Lockhart, 2004, 31. p.; Nordstrom, 2000, 60. p.; Orfield, 1953, 258. p.
[49] Roberts, Michael: *The Swedish Imperial Experience, 1560–1718.* (Cambridge University Press, Cambridge, 1984, 78. p.; a továbbiakban: Roberts, 1984).
[50] Orfield, 1953, 258. p.
[51] Brems, 1970, 3. p.; Ertman, 1997, 313. p.; Krüger, 2005, 179–198. p.; Orfield, 1953, 260. p.
[52] Nagy, 2005, 73. p.
[53] Lockhart, 2004, 29. p.
[54] Lockhart, 2004, 29. p.
[55] Nagy, 2005, 73. p.
[56] Lockhart, 2004, 29. p.; lásd még: Anderson, 1989, 229. p.; Nordstrom, 2000, 60. p. [Megjegyzendő, hogy az utóbbi források tévedésből *landshövding*nek nevezik a kormányzókat – ezt a kifejezést azonban csak az 1634. évi *Regeringsform*ot követően alkalmazhatjuk.]
[57] Lockhart, 2004, 29. p.
[58] Ertman, 1997, 314. p.
[59] Lockhart, 2004, 30. p.; Nagy, 2005, 74. p.
[60] Lockhart, 2004, 30. p.
[61] Anderson, 1989, 239. p.; Lockhart, 2004, 30–31. p.
[62] Nagy, 2005, 72. p.
[63] Anderson, 1989, 229. p.; Nagy, 2005, 72. p.; Upton, 1998, 6. p.; Upton, Anthony F.: *The Riksdag of 1680 and the Establishment of Royal Absolutism in Sweden* (The English Historical Review, Vol. 102, 403/1987, 285. p.; a továbbiakban: Upton, 1987).
[64] Upton, 1987, 285. p.
[65] Lockhart, 2004, 31. p.
[66] Krüger, 2005, 195. p.
[67] Lockhart, 2004, 31. p.; Roberts, 2003, 5. p.
[68] Anderson, 1989, 230. p.
[69] Kan, 1976, 79. p. A király megjelent a *Riksdag* ülésén, és személyesen kérte a rendek hozzájárulását a hadműveletek megkezdéséhez. Lásd: Downing, Brian M.: *Constitutionalism, Warfare and Political Change in Early Modern Europe* (Theory and Society, 17/1988, 32. p.; a továbbiakban: Downing, 1988).
[70] Anderson, 1989, 230–231. p.; Barta, 2001, 141. p.; Kan, 1976, 80. p.
[71] Kan, 1976, 79. p.
[72] Anderson, 1989, 231. p.
[73] Bellquist, 1935, 859. p.; Nagy, 2005, 74. p.; Nordstrom, 2000, 60–61. p.
[74] Bellquist, 1935, 859. p.
[75] Lockhart, 2004, 58–59. p.
[76] Nordstrom, 2000, 61. p.; Roberts, 1984, 81. p.; Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata* (Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006, 139. p.; a továbbiakban: Sashalmi, 2006).
[77] Ertman, 1997, 314. p.; Roberts, 2003, 3. p.
[78] Lockhart, 2004, 29., 59. p.; Nagy, 2005, 75. p.
[79] Lockhart, 2004, 59. p.; Nagy, 2005, 75. p.
[80] Lockhart, 2004, 59. p.; Nagy, 2005, 75. p.; Upton 1998, 7. p.
[81] Treasure, Geoffrey: *The Making of Modern Europe, 1648–1780* (Routledge, London–New York, 2003, 503. p.; a továbbiakban: Treasure, 2003).
[82] Treasure, 2003, 503. p.
[83] Roberts, Michael: *From Oxenstierna to Charles XII. Four Studies* (Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 57–58. p.; a továbbiakban: Roberts, 2002).
[84] Nagy, 2005, 75. p.
[85] Lockhart, 2004, 60. p.; Upton, 1998, 7. p.
[86] Nagy, 2005, 75. p.; Roberts, 2002, 57–58. p.
[87] Roberts, 2002, 57–58. p.
[88] Roberts, 2002, 56. p.; Upton, 1987, 285. p.
[89] A magyar fordításban: „[...] amit most saját rokonaival töltött fel" (Anderson, 1989, 239. p.). (Az eredeti, angol nyelvű szövegben a „*packed with his own relatives*" kifejezés szerepel, lásd: Anderson, Perry: *Lineages of the Absolutist State.* Verso, London, 1979, 185. p.).
[90] Nagy, 2005, 74. p.
[91] Lockhart, 2004, 58. p.
[92] Lockhart, 2004, 58. p.; Roberts, 2002, 6–54. p. [Oxenstierna in Germany, 1633–1636. c. tanulmány]
[93] Roberts, 2002, 58. p.
[94] Ertman, 1997, 314. p.
[95] Treasure, 2003, 504. p.
[96] Anderson, 1989, 240. p.; Nordstrom, 2000, 61. p.
[97] Nagy, 2010, 5. p.; Treasure, 2003, 504. p.
[98] Nagy, 2010, 7. p.
[99] Roberts, 2002, 57. p.
[100] Fodor, 2001, 141. p.; Mezey–Szente, 2003, 202. p.; Upton, 1998, 7. p.
[101] Hahner Péter: *A régi rend alkonya* (Panem Kiadó, Budapest, 2006, 312. p.).
[102] Roberts, Michael: *Queen Christina and the General Crisis of the Seventeenth Century* (Past and Present, 22/1962, 45. p.; a továbbiakban: Roberts, 1962).
[103] Fodor, 2001, 146. p.; Orfield, 1953, 273. p.; Treasure, 2003, 505. p.
[104] Lockhart, 2004, 102. p.
[105] Lockhart, 2004, 101. p.; Nagy, 2005, 87. p.; Treasure, 2003, 504–505. p.
[106] Roberts, 1962, 42. p.; Treasure, 2003, 505. p.
[107] Roberts, 1962, 45. p.; Treasure, 2003, 505. p.
[108] Lockhart, 2004, 103. p.
[109] Nagy, 2010, 8. p.
[110] Treasure, 2003, 507. p.
[111] Lockhart, 2004, 113. p.; Nagy, 2005, 88. ő.; Nagy, 2010, 9. p.
[112] Nagy, 2010, 9. p.
[113] Anderson, 1989, 241. p.; Nordstrom, 2000, 63. p.
[114] Lockhart, 2004, 113. p.; Nagy, 2005, 88. p.
[115] Roberts, 2003, 2. p.
[116] Lockhart, 2004, 113. p.
[117] Lockhart, 2004, 114. p.
[118] Nagy, 2005, 88. p.
[119] Lockhart, 2004, 115. p.
[120] Lockhart, 2004, 117. p.; Nordstrom, 2000, 64. p.; Treasure, 2003, 508. p.
[121] Lockhart, 2004, 118. p.; Upton, 1998, 16. p.
[122] Lockhart, 2004, 119. p.
[123] Lockhart, 2004, 120. p.; Nordstrom, 2000, 64. p.
[124] Kan, 1976, 90. p.; Nagy, 2010, 12–13. p.
[125] Treasure, 2003, 509. p.; Upton, 198, 289. p.
[126] Lockhart, 2004, 126. p.; Upton, 1987, 287–288. p.

[127] Upton, 1987, 289. p.
[128] Upton, 1987, 292. p.
[129] Krüger, 2005, 188. p.; Lockhart, 2004, 127. p.; Nordstrom, 2000, 64. p.; Upton, 1987, 298. p.
[130] Upton, 1987, 298. p.
[131] Upton, 1987, 299. p.
[132] Upton, 1987, 301. p.
[133] Roberts, 1962, 50. p.
[134] Upton, 1987, 301. p.
[135] Upton, 1987, 302. p. Thomas Munck is megjegyzi, hogy XI. Károly „politikai óvatossága" okán méltán tarthat igényt az utókor elismerésére (Munck, 1990, 359. p.).
[136] Nagy, 2005, 89. p.
[137] Downing, 1988, 37. p.
[138] Upton, 1987, 303. p.
[139] Nagy, 2010, 19. p.; Sashalmi, 2006, 140. p.; Upton, 1987, 303. p.
[140] Fodor, 2001, 174. p.; Hahner, 2006, 313. p.; Nagy, 2010, 19. p.; Sashalmi, 2006, 140. p.; Upton, 1987, 305–306. p.
[141] Treasure, 2003, 509. p. [„The experience of centuries of constitutional government was thrown away like old clothes."]
[142] Upton, 1987, 308. p.
[143] Lockhart, 2004, 127–128. p. A vitát részletesen ismerteti: Nagy, 2010, 16–19. p.
[144] Lockhart, 2004, 127. p.; Nagy, 2010, 20. p.
[145] Anderson, 1989, 242. p.
[146] Lockhart, 2004, 128. p.; Nagy, 2005, 89. p.; Upton, 1987, 300. p.
[147] Hahner, 2006, 313. p.; Kan, 1976, 90. p.; Nagy, 2005, 90. p.
[148] Mezey–Szente, 2003, 200. p.; Orfield, 1953, 258. p.
[149] Lockhart, 2004, 129. p.
[150] Lockhart, 2004, 130. p.
[151] Lockhart, 2004, 131. p. A törvény a X. Károly Gusztáv végrendeletét kritizáló országtanácsi határozatról az alábbiakat mondta: „annyira szemérmetlen, hogy [...] merészel a mi legkegyelmesebb királyunk, annak cselekedete és rendelkezései ellen szólni". Idézi: Nagy, 2005, 90. p., illetve némiképp eltérő szöveggel [„szemérmetlen" helyett „öntelt"]: Nagy, 2010, 24. p.
[152] Hahner, 2006, 313. p.
[153] Az idézet forrása: Nagy, 2010, 25. p. Perry Anderson a deklarációt – nem túl sok empátiával – „émelyítő határozatnak" („*a fulsome resolution*") nevezi (Anderson, 1979, 188. p.). A magyar fordításban: „talpnyaló nyilatkozat" szerepel (Anderson, 1989, 243. p.). Lásd még: Kan, 1976, 90. p.; Upton, 1987, 307. p.
[154] Roberts, 1984, 80. p.
[155] Lockhart, 2004, 125. p.; Sashalmi, 2006, 140. p.
[156] Treasure, 2003, 512. p.
[157] Nagy, 2005, 91. p.; Roberts, 2003, 2. p.; Treasure, 2003, 513. p.
[158] Nagy, 2010, 26. p.
[159] Nagy, 2005, 91. p.; Roberts, 1984, 141. p.
[160] Nagy, 2010, 27. p.
[161] Kan, 1976, 94.; Nagy, 2005, 91. p.; Treasure, 2003, 513. p.
[162] Hahner, 2006, 313. p.; Kan, 1976, 94. p.; Miszler Tamás: *„Az utolsó felvonás". XII. Károly norvégiai hadjáratai (1716, 1718).* In: Miszler Tamás–Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben* (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 5. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2010, 31. p.).
[163] Hahner, 2006, 313. p.
[164] Nagy, 2005, 94. p.; Roberts, 2003, 5. p.
[165] Útja során Magyarországot is érintette, aminek a Budapest, V. ker. Váci utca és Irányi utca sarkán, a Váci utca 43. szám alatti házon (annak a fogadónak a helyén, ahol Károly megszállt) elhelyezett tábla is emléket állít (A szerző megj.).
[166] Treasure, 2003, 519. p.
[167] Miszler, 2010, 51. p.; Nagy, 2005, 95. p.
[168] Roberts, 2003, 6. p.
[169] Roberts, 2003, 7. p.; Treasure, 2003, 519. p.
[170] Roberts, 2003, 7. p.
[171] Miszler, 2010, 55. p. A korszakról részletesen lásd: Roberts, 2003; Treasure, 2003, 519–523. p.; valamint Metcalf, Michael F.: *Challenges to Economic Orthodoxy and Parliamentary Sovereignty in 18th Century Sweden* (Legislative Studies Quarterly. Vol. 7. 2/1982, 251–261. p.).

Nótári Tamás

Cicero államelméletének alakulása a Pro Marcello tükrében

Caesar 46. július 25-én tért vissza africai hadjáratáról Rómába, Cicero pedig ekkortájt biztonságban érezhette magát Rómában, mivel egyfelől Caesartól megfelelő biztosítékokat kapott, másfelől pedig az új igazgatásban helyet kapott barátai, A. Hirtius és L. Cornelius Balbus, valamint a kegyelmet nyert C. Cassius Longinus, M. Iunius Brutus és P. Cornelius Dolabella jóvoltából.[1] Brutus kérésére megírta az azonos című retorikatörténeti munkát, és elkezdte a *Cato maior de senectutét*.[2] Cassius, Dolabella és Hirtius hosszasan időztek mesterük tusculumi villájában, aki Caesar elé küldte őket.[3] Barátaihoz intézett leveleiben arról számol be, hogy befolyása Rómában jelentősen csökkent,[4] az általa nem kedvelt Epikurost követi,[5] lemond arról, hogy Caesar igazgatására hatást gyakoroljon,[6] és kizárólag elméleti munkájának kíván élni.[7] E munkái természetesen a köztársasági államforma magasztalását és helyreállítását célozta.[8]

Ebben a történelmi-politikai helyzetben született a Cicero szónoki életműve kései szakaszának egyik jelentős – s egyúttal az ún. *orationes Caesarianae* első – darabja, a *Pro Marcello*, amely látszólag nem más, mint védőbeszéd, ugyanakkor azonban a cicerói állam- és politikaelméleti *corpus* kiemelkedően fontos alkotóeleme. Írásunkban e beszédet a következő aspektusokból kívánjuk behatóbban vizsgálni az *oratio* történeti hátterének vázolása és a cicerói állambölcseletben elfoglalt helyének meghatározása után. (**I.**) Először a *clementia Caesaris* fogalmának megjelenését vesszük górcső alá a *Pro Marcellóban*. (**II.**) Ezután a *dictatornak* tulajdonított *sapientia* politikai erényének a *clementiával* ellentétes irányba ható szerepét elemezzük a beszédben, és ezáltal a Cicero által Caesar felé a politikai életben megfogalmazott intelmek, illetve óhajok vonatkozásában. (**III.**) Végül pedig az *oratióban* vázolt Caesar-képet vetjük össze a korabeli politika valóságával, illetve a kortársak Caesar-képével, rámutatva a Cicero által ehelyütt megfogalmazott vezetői-uralkodói erények hiányából fakadó, a római közéletre gyakorolt hatásokra.

I. A *Pro Marcellót* – ami látszólag védőbeszéd, valójában azonban a Caesar által Marcus Claudius Marcellusnak adott kegyelem felett érzett hálát kifejező, a *dictator*hoz intézett *oratio* – Cicero nagy valószínűséggel 46 szeptemberében, vagyis még a *Ludi Caesaris* előtt mondta el a szenátusban. A Caesar tiszteletére rendezett ünnepségsorozat után jelentősen megromlott a viszony kettejük között, így aligha képzelhető el, hogy a szónok a *Pro Marcellóban* megfogalmazott magasztalással illette volna a *dictator*t.[9] A szenátus a 46. április 6-án aratott thapsusi győzelem után számos kitüntetéssel – tizennégy napos ünnepséggel, a *triumphus*okhoz kirendelt hetvenkét *lictor*ral, három évre szóló *censor*i, illetve *praefectus morum*i tisztséggel és félisteni attribútumokat megjelenítő szobor felállításával – halmozta el a július végén Africából hazatérő Caesart, s ezek között szerepelt a tízéves időtartamra megszavazott *dictator*i hatalom is.[10] A hazatérést követő hetek az ünnepségsorozat előkészítésével, Caesar részéről pedig átfogó, többek között a veteránok letelepítésével foglalkozó reformcsomag kidolgozásával telt.[11] A *dictator* határozottan kiállt békepolitikája mellett, és hajdani ellenségeit és ellenfeleit, így többek között Cicerót is igyekezett megnyerni magának, lévén hogy Pharsalos után ellenségei legtöbbjének kegyelmet adott,[12] némelyeket – Ser. Sulpicius Rufust, M. Iunius Brutust,[13] Dolabellát és C. Cassius Longinust – pedig kiemelt feladatokkal bízott meg.[14] Mindezek alapján Cicero leveleiben biztató hírekkel szolgálhatott még száműzetésben élő barátainak, így például Ligariusnak,[15] Trebianusnak[16] és Nigidius Figulusnak.[17]

Noha Caesar nagyvonalúan közelített Ciceróhoz,[18] a szónok azonban közel sem lehetett biztos abban, hogy a *dictator* valóban helyre akarja-e állítani a köztársasági alkotmányos rendet.[19] Erről tanúskodik a röviddel Marcellus hazahívása előtt Paetusnak írott, meglehetősen borúlátó hangvételű levele is, amelyben kifejti, hogy Caesar, amennyiben helyre akarja állítani a *res publicát*, még abban az esetben is túlontúl sokaknak kötelezte el magát ahhoz, hogy esetleges terveit megvalósíthassa, s hogy míg a közösség Caesarnak, addig Caesar a körülményeknek van kiszolgáltatva.[20] Leveleiben a *res publica* vesztét gyászolja,[21] hiszen egész életét és működését ezen eszme megvalósításának rendelte alá, aggodalommal tekint az egyeduralomra – noha a *De re publicá*ban a *res publica* megmentését maga is egy *dictator*tól várta[22] – és a jogbiztonság hiányára,[23] tudatában van annak, hogy a kialakult helyzetért részben ő és barátai is felelősek,[24] s még csak azzal sem vigasztalhatja magát, hogy Pompeius győzelme esetén kedvezőbben alakultak volna a közállapotok.[25] Caesar a hívei és saját, száműzetésben élő barátai felé ugyanakkor igyekszik fenntartani az optimizmus látszatát,[26] s a *res publica* feltámadásába és az *aequitas* napról napra történő térnyerésébe vetett reményének hangot adni.[27] A közélet viszonyait még Cicero levelei szerint is egyedül Caesar személyisége, illetve az abba vetett bizalom ragyogja be.[28] A hajdani *pater patriae* tisztában van azzal, hogy politikai befolyása jóformán semmivé vált, s ezért – hogy a *dictator* haragját ne vonja magára – jelen van ugyan a szenátus ülésein, ám néma marad.[29]

Ebben a politikai környezetben került sor a Caesar ellenségei közül egyedüliként életben maradt egykori *consul*nak, M. Claudius Marcellusnak adott amnesztiára,[30] akiről – Caesar legelszántabb ellenlábasáról – már 46 elején megjelent, *De virtute* című munkájában maga Brutus is elismeréssel nyilatkozott.[31] Marcus Claudius Marcellus az 51-es esztendő egyik *consul*jaként – a híres jogász, Servius Sulpicius Rufus *col-*

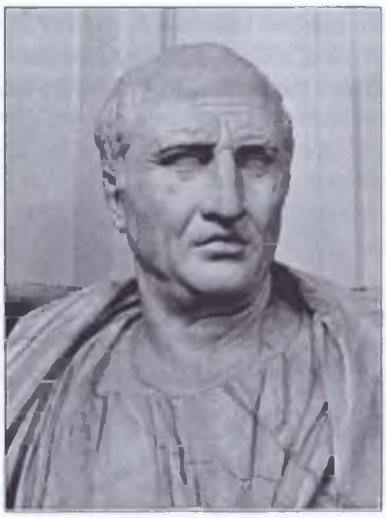

Marcus Tullius Cicero mellszobra (Musei Capitolini, Róma)

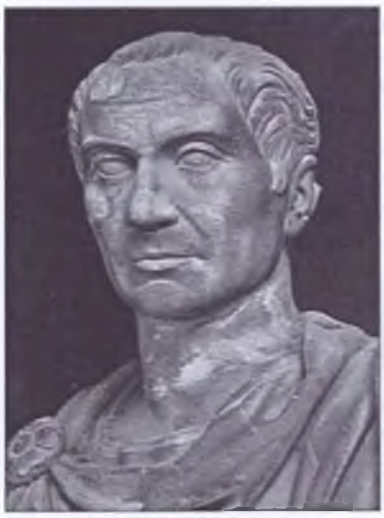

Caius Iulius Caesar

M. T. Cicero: Oratio pro M. Marcello című művének württembergi kiadása (1521)

*lega*jaként – hiábavalóan fáradozott azon, hogy Caesart visszarendeljék galliai helytartóságából, igyekezett megakadályozni, hogy Caesar távollétében pályázzék a *consulatus*ra, és több kísérletet tett a Caesar elleni vádemelésre.[32] Ugyanakkor 49-ben, igen bölcsen, a megfelelő előkészítettség hiányára hivatkozva a polgárháború megkezdése ellen foglalt állást.[33] Caesar pharsalosi győzelme után a lesbosi Mytilenébe visszavonulva szellemi tevékenységének élt,[34] azonban nem volt hajlandó a *dictator*tól kegyelmet kérni.[35] Cicero 46 augusztusában írott leveleiben igyekezett jobb belátásra bírni, mondván, hogy a caesari kegyelem elutasításával mind vagyonát, mind életét veszélybe sodorja.[36]

M. Claudius Marcellus arcképe egy római ezüstpénzen, Kr. e. 50.

Cicero számára a szenátus jogainak élharcosa, Marcellus egyet jelentett a régi *res publica* értékeivel és hagyományaival,[37] s ha ő elfogadja a Caesar nyújtotta kegyet, úgy ennek Cicero számára két hozadéka is lehetett. E tény egyfelől legitimálhatta a pharsalosi csata utáni, Caesar és Cicero közti megbékélést, amit Pompeius hívei közül sokan árulásnak tekintettek,[38] másfelől minél nagyobb számban tértek vissza a köztársasági rend befolyásos hívei Rómába, annál inkább növekedhetett az esély a hajdani államrend helyreállítására.[39] Még mielőtt Marcellus maga lépéseket tett volna, ügye szóba került egy szenátusi ülésen, amelyen – Cicero apósa, L. Piso kezdeményezésére – a testület szinte egyhangúlag a kegyelem megadása mellett foglalt állást.[40] Azon kérdésre, hogy a kezdeményezés spontán indíttatásból fakadt-e, vagy pedig a caesari propaganda színjátékának kell-e tekintenünk – amint azt Kumaniecki,[41] Grimal[42] és Kahn[43] feltételezik –, aligha adható egyértelmű válasz.[44] Ezen ülésen, ami reményt adott Cicerónak arra, hogy a szenátus visszanyerheti régi tekintélyét, és arra nézvést is reményt csillantott meg, hogy Caesar szintén hajlandó lehet a *res publica* helyreállítására[45] – amint e bizakodást tükrözi Sulpicius Rufusnak írott levele is[46] –, megtörte önkéntes némaságát, hálát mondva Caesarnak.[47] Barátja felé hangsúlyozta, hogy a *res publica* feltámasztásához az ő *studiá*jára és Caesar *voluntas*ára van szükség.[48] Mind hallgatását, mind véleménynyilvánítását Paetushoz írott levelében azzal igazolta, hogy a bölcs ember sajátja: semmi elhamarkodottat nem tenni, amivel a *potentia* birtokosait magára haragíthatja.[49]

Cicerót ugyanakkor belső kétség gyötörte, hogy némaságát feladva nem veszítette-e el azon *honestum otium*ot, amely lehetővé tette számára, hogy a közügyekre vonatkozó további állásfoglalásoktól tartózkodjék,[50] és teljes egészében – az aktuálpolitikai viszonyokra is reflektáló, s a Caesarral szembeni kritikát sem nélkülöző[51] – filozófiai munkásságának szentelje magát, amelynek keretében 46-ban a *Brutus* és a *Paradoxa Stoicorum*, valamint a *De legibus*, a *Cato maior de senectute* és az *Orator* bizonyos részei megszülettek. Marcellus már nem részesülhetett a caesari kegy előnyeiben: a hazaúton 45. május 27-én barátja, P. Magius Cilo meggyilkolta, s e gyilkosságban Caesart Cicero szerint sem terhelte felelősség.[52] A *Pro Marcello* kiadására 45 májusában került sor, kilenc hónappal elhangzása után, hiszen Caesar Hispaniában olvashatta.[53] Ezek alapján jó eséllyel feltételezhetjük, hogy az elhangzott beszédet Cicero néhány ponton átszerkeszthette, és 46 szeptembere utáni érzéseinek is hangot adhatott benne.[54]

II. Érdemes figyelmet szentelni Rochlitz gondolatmenetének, amely szerint a *Pro Marcello* egyfajta uralkodótükör, vagyis nem annyira Caesar mint történelmi személy valós vonásainak képét tárja elénk, mint inkább az adott körülmények között ideálisnak tekinthető uralkodóval szemben állított követelményeket. Ily módon tehát az *oratio* nemcsak a Marcellusnak adott kegyelemért tolmácsolt hála, hanem a korviszonyokat építő és nevelő jellegű kritika tárgyává tevő politikai programbeszéd is.[55] Az uralkodótükör mint műfaji besorolás tekintetében az ideális uralkodó leírása, a tanító-nevelő célzat és konkrét címzett esetén a közvetítés módja szolgál alapkritériumként, azonban öltheti levél, beszéd, filozófiai értekezés, történelmi regény, gyászbeszéd vagy fiktív dialógus formáját.[56] Amennyiben az uralkodót a szónok közvetlenül szólítja meg – mint például a *Pro Marcello*ban –, úgy a tanácsadásra szolgáló beszéd *(suasio, genus deliberativum)* szolgálja legjobban az uralkodótükör céljait, ám gyakorta inkább a dicsőítő, olykor *panegyricus*i elemeket tartalmazó epideiktikus beszéd *(genus demonstrativum)* formáját választja az *orator*, hogy az uralkodót ne sértse a túlzott tudálékosság látszata.[57] Bizonyos esetekben a szónok a puszta leírás eszközével él, amely azonban szellemiségében egyfajta buzdítást tartalmaz, ám nem ritkán a dicsőítést és a figyelmeztetést csupán az igemód választja el egymástól.[58]

A *Pro Marcello* – ahogy von Albrecht részletesen kimutatta – egyesíti mind a *genus deliberativum*, mind a *genus demonstrativum* elemeit.[59] A *genus deliberativum* célja a *fas, iustum, pium, aequum* és *mansuetum* fogalomkörbe tartozó, vagyis a morálisan helyes,[60] illetve a *facile, magnum, iucundum* és *sine periculo* kategóriájába, vagyis a gyakorlat szemszögéből hasznos cselekvés,[61] azaz a *honestas* és az *utilitas* jövőre nézvést termékeny összehangolása[62] a közösség érdekében.[63] A rábeszélés hatásfokát növelheti egyrészt valamely pozitív következmény kilátásba helyezése, illetve valamilyen negatív eredmény be-

következtének fenyegető volta – Quintilianus szerint ezen utóbbi jóval erősebb motiváló tényezőt jelent.[64] A *Pro Marcellóban* alkalmazott séma szintén eszerint alakul. Az eddigi caesari eredmény az átlagember mércéjével mérve több, mint elégséges, a *dictator* személyiségéhez mérve azonban még túl kevés,[65] ám ellentétes magatartása veszélyeztetheti mind kortársai, mind az utókor ítéletét, és beárnyékolhatja eddigi tetteit,[66] ezáltal a *dignitas*ára – amelynek sérelme miatt kirobbantotta a polgárháborút – érzékeny Caesart gyenge pontján szólítja meg.[67] Ezek alapján a *genus deliberativum* nem csupán tárgyszerű érvekkel igyekszik hatni a hallgatóságra, hanem megpróbálja azok érzéseit, reményeit *(spes)* és félelmeit *(metus)* is megragadni.[68] Fontos eszköz továbbá az *exemplum*, ami a felhozott érveknek nagyobb súlyt ad,[69] akárcsak az *orator*, vagyis a tanácsadó személyisége, életvitele, morális példaadása.[70]

Az epideiktikus szónoki beszéd köre,[71] amely egyrészt a magasztaló *(laudatio)*, másfelől a gyalázkodó beszédet *(vituperatio)* is magában foglalja, a római ékesszólásban inkább a bíróság előtti tanúvallomásokra és a temetési beszédekre korlátozódott.[72] Az epideiktikus beszéd fő eszközei a fokozás *(amplificatio)* és a hasonlat *(comparatio)*.[73] Ennek megfelelően a *Pro Marcellóban* Cicero kiemeli az adott tett egyedi,[74] elsőként véghezvitt,[75] zord körülmények közti megvalósítását,[76] másoknál kiválóbban[77] és saját magát is felülmúlva végrehajtott voltát,[78] valamint nagy jelentőségű következményeit,[79] átgondolt voltát[80] és annak lehetséges ellentétét.[81] A *genus deliberativum*mal szemben a *laudatio* a múltra irányul,[82] s az erények felsorolása alakulhat mind kronologikus, mind tematikus rend,[83] külső körülmények és belső adottságok rendszerezése szerint.[84]

Cicero a görög uralkodótükrök kiváló ismerőjeként – a *Pro Marcellótól* eltekintve – több munkájában, többek között Quintushoz írott egyik levelében, a *De imperio Cnaei Pompeiben* és a *De re publicában* adott valamiféle fejedelem-, illetve uralkodótükröt. A Quintushoz írott levélben annak asiai *proconsulatus*a idején helytartói tükröt állított össze, amely a hagyományos uralkodói erényeket sorolja fel, amely közvetlen kapcsolatot mutat a hatalomgyakorlás és a bölcsesség platóni ideájával,[85] és fivére figyelmébe ajánlja Xenophón *Kyrou paideia* című művét, amit Scipio Aemilianus Africanus is mindig magánál hordott.[86] A *De imperio Cnaei Pompeiben* Pompeiust ideális hadvezérré stilizálja,[87] és *laudatiójában* az erényeket kronologikus rendben a hadvezér gyermek-, ifjú- és férfikorát veszi sorra,[88] és taglalja az egyes hadvezéri érdemeket *(scientia rei militaris,*[89] *virtutes imperatoriae,*[90] *auctoritas,*[91] *felicitas*[92]*)*.[93] A *De re publicában* az ideális államforma mellett az ideális államférfi típusát keresi. Ennek megfelelően a görög *basileus*nak és a római *princeps*nek a morális tökéletesség mellett teljes körű politikai és katonai ismeretekkel kell bírnia, ugyanakkor lényegi különbség köztük, hogy míg a görög uralkodók korlátlan hatalmának a *caritas*, vagyis a *philanthrópia* szab határt, addig a római államférfit a *consilium* hivatott vezetni.[94] Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a *De re publicában* leírt ideális államférfit Cicero jelentős részben saját magáról, karrierjéről és értékrendjéről mintázta.[95]

Ebből a szempontból külön figyelmet érdemelnek Cicero Caesarnak 49 és 45 között írott levelei, amelyekben kísérletet tett arra, hogy tanácsaival valamiféle befolyást gyakoroljon a győztes hadvezérre.[96] 49 márciusában írott levelében Caesar egyedülálló *sapientiáját* magasztalta, amely – a levélíró valós vagy közvetíteni vágyott nézete szerint – *otium*ra, *pax*ra és az államban uralkodó *concordiára* irányult.[97] Mivel kortársainak nagy része mindezt elvtelen hízelgésnek minősítette, magyarázkodásra kényszerült, miszerint Caesarnak nem hízelegni akart, hanem tanáccsal és figyelmeztetéssel kívánta ellátni a győztes hadvezért.[98] 45 tavaszán Cicero félszeg kísérletet tett arra, hogy – Aristotelés, Theopompos és Antisthenés példáját követve[99] – az immáron egyeduralomra jutott Caesart terjedelmes levélben figyelmeztesse kötelezettségeire, azonban kénytelen azon meggyőződésre jutni, hogy valódi mondandójának a politikai viszonyok miatt nem adhat hangot.[100] Amikor végre sikerült megírnia levelét, amelyben kritikai véleményét is kénytelen volt hízelgésnek álcázni,[101] megkönnyebbülten vehette tudomásul, hogy írását Caesar bizalmasai, Oppius és Balbus mint „cenzorok" nem engedték a *dictator* elé kerülni.[102]

A kutatás kimutatta a *Pro Marcello* és a görög uralkodótükrök mint előképek szoros kapcsolatát[103] – kiváltképp, mivel a *Pro Marcello* születésének ideje, nevezetesen Caesar *dictator*rá emelkedése különösen kedvezett egy uralkodótükör-jellegű mű létrejöttének –, és ráirányította a figyelmet az *oratio* sztoikus és peripatetikus toposzaira.[104] A *Pro Marcellót* két fő részre oszthatjuk; mindkettő a két uralkodótükör-típus egyikével rokonítható, egy harmadik, rövid rész pedig a *peroratio*, a Caesarhoz intézett köszönetnyilvánítás.[105]

Az első rész elsősorban epideiktikus elemeket tartalmaz.[106] A *prooemium* a kivételesen nagy jelentőségű tárgy toposzával kezdődik,[107] nevezetesen a Caesar jellemét mintázó, kiemelkedő múltbéli tettek, amelyek rögtön az *oratio* elején az uralkodói erények felsorolására – *mansuetudo, clementia, in summa potestate modus, sapientia* – felsorolására indítják a szónokot,[108] amivel nemcsak a jelen helyzetet kívánja leírni, hanem az ideális állapot felvázolásával annak megvalósítására is akarja sarkallni a beszéd címzettjét.[109] Tárgyilagos *narratiójának* beharangozása után Cicero Caesar tetteinek patetikus magasztalásával folytatja beszédét, amelyek minden eddig létezett emberi mértéket felülmúltak,[110] ugyanakkor kiemeli, hogy a belső nagyságon alapuló, az embertársak iránt tanúsított megbocsátó mértéktartás a legmagasztosabb érték,[111] amely az embert képes valamiféle isteni erénnyel felruházni.[112] A politikai-államférfiúi tevékenységet Cicero egyebütt is hajlamos az isteni szférába emelni,[113] és nem zárható ki, hogy éppen ezen isteni jelleg adományozása, illetve elismerése jelentett fontos állomást – a *Pro Ligario* vonatkozó passzusa mellett[114] – a római császárkultusz felé.[115] E gondolati sorba tartozik a *fortuna* és a *virtus* szembeállításának toposza, vagyis azon tetteké, amelyeket a hadvezér mások segítségével, és azoké, amelyeket kizárólag önmagára támaszkodva visz végbe, s minden kétséget kizáróan az utóbbiak a magasabb rendűek.[116] A *fortuna* hangsúlyozása azonban egyúttal egyfajta burkolt kritika is, hiszen

Caesar *commentarius*ainak hadvezéri képét árnyalja.[117] Ha a hatalomgyakorló képes önnön szenvedélyei felett is győzelmet aratni, úgy biztos lehet a közösség részéről felé irányuló *benevolentiá*ban,[118] amelyre a jó uralkodónak – szintén az uralkodótükrök toposza – törekednie kell,[119] hiszen csupán ez biztosíthatja uralma tartósságát.[120] A morálisan helyes cselekvésről szóló eszmefuttatást a múlandó, földi dolgok és az örökkévaló, múlhatatlan dicsőség szembeállítása zárja.[121] Azon kijelentés, miszerint Caesar minden győztest felülmúlt igazságosság tekintetében, vagyis magát a győzelmet is legyőzte, két további toposzt vezet be: egyfelől a legyőzött ellenfelek iránt könyörületes, másfelől a legyőzhetetlen uralkodó képét – nem véletlenül állítanak majd 45-ben Caesarnak *„Deo Invicto"* felirattal szobrot.[122] A beszéd epideiktikus része a Caesar érdekében történt isteni beavatkozás említésével zárul.[123]

Római denarius Caesar korából – Clementia istennő ábrázolásával

A beszéd második része már a *genus deliberativum* körébe sorolható, és a jövőben Caesarra váró feladatokat számlálja elő.[124] Az első rész fokozásai, hasonlatai és ellentétei helyébe a fiktív dialógus és a szónoki kérdések sora lép. Cicero első helyen Caesar biztonságának kérdésével foglalkozik, kiváltképp, mivel a közelmúltban a *dictator* felvetette a szenátusban az ellene szőtt állítólagos merénylet tervét. A szónok itt az uralkodótükrök azon szokásos toposzához nyúl, amely szerint egyfelől az uralkodó biztonsága az alattvalók biztonságán alapul,[125] másfelől a jóságos uralkodónak nincsen mitől tartania alattvalói részéről, hiszen éppen azok nyújtják számára a legbiztosabb oltalmat.[126] Miután tehát Caesar aggodalmait eloszlatta, a közjó érdekében teendő intézkedések egész sorát tárja a *dictator* elé,[127] hiszen – szintén a szokványos toposzok egyikével élve – ő lehet az egyetlen, aki jó orvosként képes a polgárháború ütötte sebeket meggyógyítani.[128] Ezzel Cicero Caesart kiemelt felelősségére emlékezteti, s egyúttal bírálja is azon kijelentését, miszerint földi hivatását immáron beteljesítette,[129] hiszen még adósa a polgárháborúba taszított *res publicá*nak a legfontosabbal: a helyreállítás, az újjáépítés munkájával[130] – e nélkül ugyanis háborús sikerei is kétes színben tűnnek majd fel az utókor szemében.[131] Mindezzel azonban nemcsak az államnak tartozik, hanem önnön, az emberi határokon túlnövő természetének is.[132] E ponton az antik uralkodótükrök jól ismert toposzával, a halál utáni hírnévvel igyekszik cselekvésre sarkallni a *dictator*t.[133] Miután megismételte a római nép megosztottságának és belső bizonytalanságának tényét, Caesart mint egyetlen, az egységet megteremteni képes személyt – ismét egy jól ismert toposzt alkalmazva[134] – részesíti elismerésben,[135] és általános felhívást intéz mind Caesarhoz, mind a közösséghez az egység és az együttműködés megteremtésére.[136] Újból, kiemelten hangsúlyos ponton él a közösségnek az uralkodótól s ugyanakkor a köz ügyeit felelősen *(bonitate, aequitate)* irányító uralkodó személyének és biztonságának a közösségtől függésének toposzával.[137] Majd pátosszal telt ígéretet tesz Caesarnak – hiszen a számára felállítandó testőrség kérdése éppen ekkortájt került szóba a szenátusban[138] – arra az esetre, ha eddigi magatartásához hű marad, és következetesen érvényesíti eddig is képviselt elveit: tulajdon testükkel védelmezik majd életét és biztonságát.[139]

Érdemes némi figyelmet szentelni e záró gondolatmenetnek, amivel Cicero sajátos logikai csapdába kényszeríti Caesart. Kiindulópontként azon alap szolgál, miszerint a zsarnok halált érdemel. Ezt két premisszára bontja: egyrészt az erényes uralkodót nem szabad/kell megölni, tehát nem kell félnie, másrészt Caesar a közelmúltban erényről tett tanúbizonyságot. A premisszákból levont következtetés: Caesarnak, amíg erényesen gyakorolja hatalmát, nem kell életéért rettegnie. Mindezt tovább bontva: egyfelől ha Caesar továbbra is teret enged *clementiá*jának, akkor nem kell félnie; másfelől ha a *clementia* gyakorlása során önkényuralkodóként viselkedik az egykoron vele egyenrangúakkal szemben, akkor zsarnokként megérdemli a halált.[140] Ezen érvelési módot a *De inventione*ben Cicero *complexió*nak nevezi, és azon alternatíva-típust érti alatta, amelyből a megkérdezett bármelyiket választja is, erkölcsileg tisztán nem jöhet ki a szituációból – vagyis egyfajta „huszonkettes csapdája" helyzetet teremt a megszólított számára.[141] Ugyanezen taktikát alkalmazta sikerrel a *Pro Caelió*ban, miszerint ha a Clodia által felhozott vád igaz, akkor Caelius szeretője volt, vagyis erkölcstelen nőszemély, és ezzel elvesztette hitelét mint tanú – ha azonban eláll a vádtól, akkor visszanyeri *matroná*hoz illő méltóságát, ám a perben alulmarad.

Azon ígéret, miszerint Caesart a római előkelők saját testükkel fogják védelmezni, ha az elvárásokhoz alkalmazkodva jár el, egyúttal burkolt fenyegetés is. Az egyéb – olykor ironikusan, olykor hízelgésként megfogalmazott – fenyegetések természetesen hasonlóképp burkoltak: a Caesar dicsőségének egyedüli, vagyis *socius* nélküli volta[142] és a hazának leróni tartozott adósságának említése.[143] Vajon hogyan tudja Caesar leróni tartozását azon hazának, amelynek törvényeit megsértette?[144] Ha Caesar nem venné tudomásul helyzetéből fakadó morális kötelezettségeit, ha nem cselekednék ezeknek megfelelően, illetve ha valóban azon általa tett kijelentés vezérelné, hogy már nem támaszt elvárásokat az élettel szemben,[145] tehát vele szemben sem lehet elvárásokat támasztani, akkor – amint ezt a *De officiis*ben utóbb Cicero megfogalmazta[146] – saját magát rekeszti ki az emberi közösségből, s mint magát a közösségen felül és kívül helyező, félelmet gerjesztő és félelemben élő zsarnok, halált érdemel.[147]

III. Az antikvitás inkább kritikát, semmint dicséretet látott a *Pro Marcellóban*, ám e meggyőződést korántsem osztotta mindenki, hanem az *oratióban* inkább Caesar *clementiájának* magasztalását fedezték fel, illetve egyfajta buzdítást annak változatlan gyakorlására.[148] A modern szakirodalom egyik része is ebben látja a *Pro Marcello* jelentőségét,[149] s némelyek Cicerót is már-már a caesari *dictatura* ideológusának színében tüntetik fel.[150] Mások a *clementia Caesaris* cicerói magasztalását a szónok részéről kétes értékű dicséretként, mi több, elmarasztaló kritikaként értékelik.[151] Abban azonban szinte egységes nézeten vannak a kutatók, hogy a *clementiát* emelik ki mint a beszéd elemi fontosságú kulcsfogalmát.[152]

Érdemes ugyanakkor behatóbban megfontolni azon gondolatmenetet, miszerint a *Pro Marcello* nem elsősorban a caesari *clementia*, hanem a caesari *sapientia* himnusza, s hogy a korábbi irodalom a *clementia* elsődlegességét inkább a *Pro Ligario* és a *Pro rege Deiotaro* alapján vetítette vissza a *Pro Marcellóba*. Ezek szerint itt még nem a polgártársaira felülről letekintő, részükre kegyet osztó *Caesar clemens*, hanem a *res publica* feltámasztásán munkálkodó, a különféle politikai koncepciókat szerves egységbe olvasztani képes *Caesar sapiens* képe bontakozik ki.[153] Kérdésként merül fel, hogy a *Pro Marcellóban* a *clementia* inkább a kegyelem, vagy pedig a *temperantia animi* értelemben jelenik-e meg. Tekintve, hogy a *poena* vagy az *ignoscere* kifejezések nem fordulnak elő a beszédben, a *clementia* nagy valószínűséggel nem a *megbocsátás* értelmet takarja, hiszen Cicero mind magát, mind barátait felmenti a Caesar-hívek – de nem maga Caesar[154] – által beléjük sulykolni igyekezett bűn, illetve bűntudat alól.[155] Pompeius híveinek magatartását az *officium*, az *error* és a *fatum* motiválta,[156] de semmiképpen sem a *scelus*, ezért méltán és joggal *(merito atque optimo iure)*, mintegy objektív igény alapján kell bekövetkeznie Marcellusnak – akitől számos érdem, a *nobilitas, a probitas*, az *optimarum artium studium* és az *innocentia* nem vitatható el – Rómába történő hazahívására.[157]

A *clementia* a beszéd számos pontján a *temperantia animi* szinonimájaként jelenik meg[158] mintegy az *iracundia* ellentéteként.[159] A győzelem joga tehát nem hatalmazza fel a győztest arra, hogy a legyőzött Pompeius-hívekkel úgy bánjék, mintha külső ellenségek *(hostes)*, leigázott népek lennének.[160] A *clementia* tehát nem más, mint Caesar önuralma, a lemondás azon lehetőségről, hogy legyőzött, ám csupán tévedésből, nem pedig elvetemültségből a másik oldalon álló, tehát nem „bűnös" ellenfelein bosszút álljon.[161] A caesari *clementia* – a *mansuetudo*, a *modus* és a *sapientia* erényeivel rokonítva[162] – éles ellentétben áll a polgárháború szörnyű tapasztalataival, illetve a Pompeius-hívek győzelmük esetére előre bejelentett kegyetlenségével,[163] bár nem zárható ki, hogy e kijelentésében Cicerót a győztes felé tanúsítandó hízelgés szándéka vezette.[164] Különleges hangsúlyt nyer, hogy Caesar a legyőzöttek javait nem kobozta el, mi több, azokat visszaadta nekik,[165] s hogy az amnesztiát nem kötötte megalázó feltételekhez és eljárásokhoz.[166] Az állam megmentése szintén szervesen kötődik a caesari *sapientiához* és *clementiához*, hiszen ezen erényekkel egyenesen az istenek ruházták fel a *dictatort* a *res publica* helyreállítását lehetővé teendő.[167]

Caesar *clementiájának* jelzői a beszéd legelején – vagyis azon a ponton, amely a hallgatóság figyelmét hivatott felkelteni – az *inusitata* és az *inaudita* melléknévi igenevek,[168] azonban ezek tartalma csupán látszólag ellentmondásmentesen pozitív: a *szokatlan* és *hallatlan* jelzők Cicerónál minden más, hasonlóan hangsúlyos helyen negatív értelemben tűnnek fel, vagyis a hagyományos értékektől való elszakadást, az azokkal szembeni erőszakot jelezve.[169] Nem lehetetlen tehát, hogy a jelzőhasználat burkolt kritikát tartalmaz azon helyzettel szemben, hogy Caesar számára egyáltalán lehetővé vált a polgárok mintegy alattvalók felé gyakorlandó kegyelem aktusa.[170] Ezzel szemben a *lenitas* és a *iustitia* erényét, vagyis azon értékeket, amelyek nem állnak ellentétben a köztársasági alapokkal, Cicero bátran és fenntartás nélkül magasztalhatja, illetve emelheti ki, hogy Caesar a korábbi polgárháborúk győzteseit messze felülmúlta *aequitas* és *misericordia* tekintetében.[171] Szintén nem tagadja meg Caesartól a *magnitudo animi*,[172] a *mansuetudo*[173] és a *bonitas*,[174] de mindenekelőtt a *temperantia* erényét.[175] A caesari *beneficiumok* sora[176] – amit majd a *dictator* halála után Cicero elvitat tőle[177] – jól illeszkedik a köztársasági társadalmi kapcsolatok rendjébe,[178] vagyis nem emeli Caesart a római polgárok fölé. A caesari *liberalitas* – a *sapientia* mellett a legfőbb erények egyike[179] – hangsúlyozásával Cicero a *dictator* énképére reflektál, lévén hogy a *liberalitas* mindig is sajátja volt, míg a *lenitas*, az *aequitas*, a *misericordia* és a *clementia* csak a polgárháború után, egyeduralmi helyzetének megszilárdulását követően váltak relevánssá. Ugyanakkor kénytelen-kelletlen elismeréssel kell adóznia a caesari *clementia* előtt is, amely lassanként az állami kultusz rangjára emelkedett, hiszen 45-ben a szenátus határozatot hozott a Clementia Caesaris templomának felállítására.[180] A *clementia* tehát valamiképpen relativálódik, hiszen egyrészt nem *kegyelem*, hanem *önuralom* értelemben kerül definiálásra, másfelől az *inusitata* és *inaudita* jelzőkkel valamiféle különös és újszerű, vagyis a római gondolkodástól idegen jelleget kap, harmadrészt pedig a *sapientia* erényének árnyékába tolódik.[181]

A kegyelemgyakorlás aktusát Cicero hangsúlyozottan Caesar *sapientiájának*, politikai éleslátásának, nem pedig *clementiájának* tudja be, s a *sapientia*, illetve a *sapienter* kifejezés négyszer fordul elő a beszédben egyéb értékfogalmakkal együttesen említve,[182] illetve ötször önállóan,[183] vagyis összesen kilencszer, szemben az összesen négyszer használt *clementia* és *clementer* fogalmakkal, ami az utóbbi fogalom alárendelt voltát egyértelműen bizonyítja.[184] A *sapientia* jelzői a neutrális, illetve pozitív *incredibilis*[185] és *singularis*,[186] valamint az egyértelműen elismerő *paene divina*,[187] maga a *sapientia* erénye pedig a *liberalitas* mellett a skálán a legmagasabb helyet foglalja el.[188] Marcellus hazahívása nem a *clementia*, hanem a *sapientia* és a *iudicium* eredménye.[189] Cicero ezzel a Caesar saját írásaiban is jelentékeny elemként megjelenő intellektusára helyez hangsúlyt,[190] ugyanakkor, minthogy *sapientia-* és *consilium*-fogalmuk nem áll teljes átfedésben, bizonyos vonásokkal módosítja Caesar portréját. Egyfelől

a *dictator* katonai sikereiben háttérbe szorítja a *consilium* szerepét a *fortuna*, a *casus*, mi több, a *temeritas* javára,[191] másfelől pedig kiterjeszti intellektusának érvényesülési körét államférfiúi ténykedésére, amivel nem Caesar önképének kíván hízelegni, hanem mintegy kényszeríteni akarja egyfajta ideáltípus megvalósítására a köz érdekében, ahogy ezt már korábban is tette[192] – ugyanakkor elsőként stilizálta Caesart *sapiens*szé.[193]

A *sapientia* és a *consilium* azon motívumok, amelyeknek Cicero szerint Caesar jövőbeli politikáját vezérelniük kell, amint ezt a beszédben hosszasan taglalja.[194] Érdemes megemlíteni, hogy míg a *clementia* csupán az *oratio* első,[195] a polgárháborúval foglalkozó, múltra irányuló részében fordul elő, addig a *sapientia* a második, a jövő politikája felé forduló részben is.[196] A caesari *sapientia* eljövendő és elvárt megnyilvánulási terepe a *res publica* helyreállítása,[197] hiszen valódi dicsőség a *dictator*ra is csak ebből háramolhatik,[198] és rámutat, hogy Caesar még e dicsőségtől igencsak messze jár.[199] E ponton részint a kritika, részint az irónia fegyverével igyekszik Caesart a köz érdekében végrehajtandó tettekre sarkallni, hiszen önnön *dignitas*át már megóvta ugyan a polgárháború kirobbantásával,[200] ám éppen ezért nincsen joga innentől fogva visszavonulni a közügyektől,[201] hiszen még nem rótta le az államnak és saját nagyságának tartozott adósságát.[202] A *Caesar clemens* képnek a filozófusi magasságokba emelt *Caesar sapiens* képbe történő átfordításával Cicero a kegyet gyakorló egyeduralkodó eszméjének helyébe a szenátorok közül mint *primus inter pares* kiemelkedő, nagyobb felelősséggel felruházott államférfi ideáját állítja.[203] Minthogy Caesar *dignitas*a immáron helyreállt, így a *dictator*nak *sapientiá*ját Marcellus és nemzetsége, Cicero, a szenátorok és a *res publica dignitas*ának és *auctoritas*ának szolgálatába kell állítania.[204]

IV. Érdemes behatóbban megvizsgálni, hogy a Cicero által az ún. *orationes Caesarianae*ben alkotott Caesar-kép mennyire reflektál, illetve felel meg a kortársak által vázolt, a Caesar által műveiben saját magáról alkotott, valamint a cicerói életmű egyéb helyein megjelenő képpel és jellemvonásokkal, elsősorban a *clementia* és a *sapientia* fogalmával.[205]

A *clementiá*t Cicero görög hatásra *temperantia animi*ként definiálja,[206] tehát az értelem reakciója az indulatra,[207] és bizonyos szemszögből a római nép kollektív erénye,[208] és a *humanitas* és a *mansuetudo*,[209] illetve a *placabilitas*, a *facilitas* és az *altitudo amini* fogalmához áll közel.[210] A közéletben többek között a tartományi helytartók magatartásmintái közt van helye, akiknek kötelességük, hogy önmegtartóztatást tanúsítsanak a nekik alávetettek életével és vagyonával szemben.[211] Ezen értelem átvezet a *clementia* fogalmának *kegyelem* jelentéséhez, ami nem más, mint az elkövetett jogtalanság miatt jogosan kiszabható büntetés mellőzése.[212] Kollektív szinten a római nép ebben az értelemben gyakorolhat *clementiá*t legyőzött ellenségeivel szemben,[213] lévén hogy minden, a *ius fetiale* szabályai szerint megüzent háborút jogos bosszúnak tekintettek más népekkel szemben. E tekintetben tehát a *clementia* előfeltétele az alá- és fölérendeltségi viszony, hiszen a kegyelem gyakorlója hatalommal bír a megkegyelmezett felett.[214] A *De oratore*ben Cicero is rámutat arra, hogy milyen elszánt gyűlöletet képes kiváltani, ha az egykor velünk egyenrangúak hirtelen fölénk emelkednek, és a kegyosztogató szerepében tetszelegnek.[215] Ennek megfelelően a *clementia* eredetileg a családon belüli és az államközi viszonyok része, a római belpolitika és közélet terrénumától azonban idegen, hiszen nem egyenrangú felek közti viszonyt előfeltételez, jogon kívüli fogalom, és értéktartalma ellenére valamiféle önkényjelleget hordoz.[216]

A *clementia* a római külpolitikában elsősorban a legyőzött népek iránt tanúsított erény, amely mintegy a *populus Romanus* kollektív jellemvonásaként jelenik meg az alávetettek igazgatásában.[217] Igazából csak Caesar polgárháborús győzelmei révén válik politikai tekintetben a *clementia* egyéni jellemvonássá.[218] A *De bello Gallico*ban már nem a *clementia populi Romani*, hanem a *clementia Caesaris* és ennek megnyilvánulási formái *(ignosere, conservare)* és szinonimái *(mansuetudo, misericordia, liberalis)* jelennek meg.[219] A *clementia* mint hangsúlyos – olykor birtokos névmással megerősítve kifejezett – jellemvonás több helyen felbukkan, ám mindannyiszor a legyőzött gallok szájába adva, a hadvezér magasztalásaként.[220] Hasonlóképpen jár el Caesar halála után a mű nyolcadik könyvének írója, Hirtius is.[221] Ugyanakkor a *clementia*, akárcsak ellentéte, a *crudelitas* valamilyen konkrét okból, tudatos döntés következményeként nyilvánul meg: az előbbi szövetségesek megnyerése és az ellenállás letörése,[222] az utóbbi elrettentés céljából.[223]

Belpolitikai lépéseinek motivációit vázolva Cicero már a polgárháború előtt sem tagadja meg Caesartól a *clementia* erényét, illetve az erre való törekvést, amint ezt a 63-ban tartott *Pro Rabirio perduellionis*ban is megfogalmazza – mintegy a vádló, Labienus szemére vetve a néppárti politika gyakorta hangoztatott értékeivel *(lenitas legum, libertas, mansuetudo, lenis ac popularis, clemens ac popularis)* ellentétes lépéseit.[224] E szellemben igyekezett Caesar már a 60-as években a sullai proszkripciók haszonélvezőit felelősségre vonatni.[225] A *clementiá*ra hivatkozva próbálta Caesar – akinek az összeesküvéshez fűződő viszonyára sohasem derült igazából fény – a szenátusban tartott beszédében a Catilina-hívek életét megmenteni,[226] Cicero emiatt kényszerült a *clementia* fogalmát az adott helyzetben úgy értelmezni, hogy annak az áldozatok, nem pedig az elkövetők felé kell megnyilvánulnia.[227]

Caesar a polgárháború kezdetén már zászlajára tűzi a *clementia* politikai programját, ami néppárti múltjához kapcsolja,[228] s e tekintetben környezetétől – elsősorban Oppiustól és Balbustól – meg is kapja a visszaigazolást.[229] Ugyanakkor írásaiban gondosan kerüli a *clementia* fogalmának belpolitikai értelemben történő használatát – ehelyett inkább a *lenitas*,[230] a már a gallok esetében is említett[231] és Cicero által majd a *Pro Ligario*ban hangsúlyozott *misericordia*,[232] a mások által hol elismeréssel,[233] hol kritikával[234] emlegetett *liberalitas*,[235] az *aequitas*[236] és a *beneficium* kifejezésekkel él[237] –, mivel jól tudja, hogy a polgártársai felé megnyilvánuló *kegyelem* nehezen volna összeegyeztethető a köztársasági értékrenddel.[238] A cae-

sari *liberalitas*tól Cicero sem tagad meg minden elismerést,[239] annál is kevésbé, hiszen számos pénzügyi tranzakcióra, Cicerónak folyósított kölcsönre került sor köztük.[240] A későbbiekben a politikai ellenfeleknek – többek között neki magának[241] – adott kegyelem miatt magasztalja Cicero több alkalommal Caesar *liberalitas*át,[242] meggyilkolása után azonban puszta számításnak minősíti azt.[243] A caesari *aequitas*t Cicero elsősorban a Servius Sulpicius Rufusnak,[244] Trebatius Testának,[245] Marcellusnak[246] és Deiotarus királynak[247] adott kegyelem kapcsán emeli ki.[248]

Magatartása a polgárháború során – saját ábrázolásában – szintén eszerint alakul.[249] Caesar hangsúlyozza, hogy a *crudelitas* eleve idegen tőle,[250] ugyanakkor nagy valószínűséggel a józan belátás is a *clementia* érvényesítése mellett szól, hogy ezzel minél többek rokonszenvét biztosítsa magának.[251] A *clementia* hangoztatásának propagandisztikus voltát – amint ezt a korabeli érmék ikonográfiája is alátámasztja[252] – bizonyítja, hogy a polgárháború utóharcaiban, így például Hispaniában immáron nem törekszik a *crudelias* kiküszöbölésére.[253] Természetesen mindazok számára, akik ismerték Caesar indulatosságát[254] és kegyetlenségét,[255] a *clementia* propagandája nem tűnhetett hitelesnek[256] – nem véletlenül használja olykor leplezetlen iróniával Cicero is az *insidiosa clementia*[257] és a *simulatio mansuetudinis*[258] fordulatokat, amit saját tapasztalatai is igazoltak.[259] Ugyanakkor a római közélet számos szereplője, köztük Cicero is – nem lévén más választásuk – engedte magát meggyőzni a caesari *clementia* által, noha tisztában volt annak ingatag voltával.[260] Megint mások – így természetesen Pompeius,[261] Marcellus[262] és Cato[263] – elutasították a caesari *clementiá*t, illetve elvitatták tőle annak gyakorlási jogát.[264]

*Dictaturá*ja idején Caesar változatlanul folytatta a *clementia*-propagandát, leginkább azért, hogy ellenfeleit politikailag lekötelezetté téve hatástalanítsa.[265] E fogás sokaknál tetszésre talált, hiszen örülhettek, hogy nem egy Sulla-féle kegyetlen *dictaturá*ba torkollott a polgárháború,[266] ami a száműzötteket is reménnyel tölthette el,[267] és nagy valószínűséggel számos alkotás született Caesar *clementiá*jának magasztalására.[268] A szenátus által 45-ben megszavazott Clementia Caesaris-templom[269] ugyanakkor nagy valószínűséggel sohasem épült fel. Egyesek szerint a Caesar iránti gyűlöletet éppen *clementiá*jának önkényuralkodói fitogtatása tette egyre ádázabbá.[270] Caesar *clementia*-propagandájáról meg kell állapítani, hogy végeredményben kudarcot vallott – nem véletlenül találjuk a kegyelemben részesülő Brutust és Ligariust is a *dictator* gyilkosai közt –, hiszen egyeduralkodói keggyel elvette a köztársaság korának egyenlőségéhez szokott szenátoroktól a szabadság lehetőségét. Cicero teljességgel legitimnek ítéli Caesar megölését – azzal együtt, hogy a tervbe és a kivitelezésbe nem avatták be,[271] noha Antonius azzal vádolta, hogy ő bujtotta fel a gyilkosokat[272] –, amihez az ideológiai alapot többek között az ő munkái fektették le, s a *clementia Caesaris*t csupán a gőg megnyilvánulásának és a politikai számítás kifejeződésének bélyegzi.[273]

A *sapientia* – a *clementia, a lenitas,* a *mansuetudo* és a *misericordia* etikai kategóriáival szemben – elsősorban intellektuális tulajdonság, erős társadalmi és morális vonzattal.[274] A *sapientia* egyfajta ítélőképesség, a megfelelő döntés meghozatalának és a következmények előre látásának képessége, amely beszűkíti a *fortuna* lehetőségeit.[275] Megmutatkozhat a *temperantia* és a *clementia* alakjában is, ellentéte a *temeritas*.[276] Cicero számára a *iustitia* a *sapientia* elengedhetetlen velejárója,[277] a *sapientia* pedig egyúttal a szaktudásjellegű *prudentia*[278] összessége.[279] A *consilium*mal a *sapientia* ugyan mutat némi átfedést, ám az előbbi mindig egy konkrét szituációra vonatkozó, gyakorlattal és tanulással képességgé fejlesztett készséget jelöl.

A *sapientia* erénye a római irodalom legkorábbi időszakától kezdve az államférfi egyik legfontosabb attribútumaként jelenik meg, amit már a bizonyos személyek nevéhez ragasztott Sophus és Sapiens *cognomen*ek és *praedicatum*ok jeleznek 3. század kezdetétől. A jogtudós Pomponius szerint a Sophus *cognomen*t elsőként P. Sempronius Sophus (304-ben *consul*, 300-ban *pontifex maximus,* 296-ban *praetor urbanus*),[280] a Sapiens *cognomen*t pedig elsőként P. Atilius *iuris consultus,* Cato maior kortársa viselte.[281] A Sapiens nevet utóbb megkapta Laelius[282] és az idősebb Cato is.[283] Az idősebb Plinius *Naturalis historiá*jában olvasható a Q. Caecilius Metellus által 221-ben apja, L. Caecilius Metellus halálakor tartott *laudatio funebris*, amelyben apját mint kiváló harcost, nagyszerű szónokot, nagy bátorságú hadvezért, számos erénnyel és kimagasló adottságokkal megáldott férfiút magasztalja.[284] A *sapientia* államférfiúi erényét itt is megtalálhatjuk, mint a tíz legfontosabb *virtus* egyikét.[285] L. Cornelius Scipio Barbatus (*consul* 298-ban) sírfeliratán a *sapientia* a *fortitudo* államférfihoz méltó erényéhez társul.[286] Ennius *Annales*ének a második pun háború kirobbanásáról szóló *fragmentum*a a szónoki és a katonai tevékenységének ellentétpárját állítja elénk.[287] A katona és a szónok alakja két teljességgel különböző szférát képvisel, az államférfiúi képességet megtestesítő *orator* fő jellemzője a *bonus*, eszközei a *sapientia* és a *ius*, vele szemben áll a *horridus miles*, akinek eszköztárában a *vis* és a *ferrum* áll a fő helyen, mindkét figura túlnő önmagán szimbolikája által, hiszen a vitás kérdések rendezésének két lehetséges archetípusát állítja elénk a béke és a háború eljárási rendjét reprezentálva.[288]

E hagyományhoz kapcsolódva Cicero a *sapientiá*t a római állam vezető személyiségei – Romulus,[289] Numa Pompilius,[290] általában a hajdani királyok,[291] Cato maior,[292] Pompeius,[293] Lepidus,[294] Dolabella,[295] Pansa,[296] Sevius Sulpicius Rufus[297] és önmaga[298] – jellemző tulajdonságaként hangsúlyozza, valamint a szenátusnak[299] és általában a *maiores*nek[300] szintén elvitathatatlan *sapientiá*t tulajdonít.[301] A *De re publicá*ban a *sapientia* és a *iustitia* kiemelt fontosságot kapnak,[302] hiszen Cicero ezektől teszi függővé a *salus*, az *aequabilitas* és az *otium* megvalósulását;[303] fivéréhez, Quintushoz írott helytartótükör-jellegű levelében a *potestas* és a *sapientia* összekapcsolására hívja fel a figyelmet.[304]

Egyszer már a *Pro Marcello* előtt, a polgárháború előestéjén is megpróbált Cicero Caesar *sapientiá*jára hivatkozni, nevezetesen Corfiniumba írott, terjesztésre szánt[305] levelében, amelyet még a kiegyezésre törekvő[306] Caesarnak címzett.[307] A Caesar *sapientiá*jára történő hivatkozást,

amit nem magánjellegű kijelentésnek szánt, Cicero részletesebben kifejti Atticusnak, hogy azt a közjó érdekében, a *salus patriae*, az *otium*, a *pax* és a *concordia civium* értékeinek[308] megőrzése céljából tette – annál is inkább meg akarhatta mindezt magyarázni Atticusnak, mivel Pompeius párthívei közül ezt szégyentelen hízelgésnek minősítették.[309] A 46 elején írott *Brutus* egyik passzusa[310] szintén értelmezhető a caesari *sapientiá*ra való utalásként.[311] E két, a *Pro Marcellót* megelőző írását kivéve, amelyekkel mindkét esetben határozott politikai célja volt, Cicero sehol sem kapcsolta Caesarhoz – akire mindig is a *popularis levitas*t tartotta jellemzőnek,[312] és akinek személyisége mindig is egyfajta ambivalens vonzást és taszítást váltott ki belőle[313] – a *sapientia* erényét: nagy valószínűséggel Cicero számára Caesar mindannak az ellentétét képviselte, amit egy felelős és bölcs államférfiról elképzelt.[314] Meg kell jegyezni, hogy maga Caesar sem követelte soha a maga számára a köztársasági értékrenddel túlságosan is összekapcsolt *sapientia* erényét, intellektuális képességeit inkább a *ratio* és a *consilium* fogalmakkal írta le,[315] és a kortársak sem a *sapiens*, sokkal inkább a *prudens*, *acutus*, *vigilans* jelzőkkel illették személyisége ezen elemeit.[316] A ciceroi levél mindezek alapján mint a *pax* és a *concordia* érdekében megfogalmazott, Caesarral szembeni kívánalmat, államférfiúi bölcsességet és belátást említi a *sapientiá*t.[317]

***

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a 46-ban elhangzott *Pro Marcello* középpontjában a caesari erények közül éppen az áll, amit sem Caesar, sem Cicero, sem a kortársak egyebütt jóformán sohasem tulajdonítottak Caesarnak: a *sapientia*. A többi, mindhárom Caesar előtti beszédben hangsúlyozott közéleti, Caesarhoz kapcsolt erények egy része *(mansuetudo, liberalitas, lenitas, misericordia, aequitas, humanitas)* összhangban áll a köztársasági értékrenddel, a másik oldalon elhelyezkedő *clementiá*val azonban eltérő a helyzet. A *temperantia animi* és a *kegyelem* jelentés idegenek a római belpolitika terminológiájától, lévén hogy alá-fölérendeltségi viszonyt tételeznek fel és az önkényes döntés lehetőségét hordozzák, így a mellérendeltségi viszonyokon alapuló rendszerrel nem egyeztethetők össze. Cicero a *Pro Marcello*ban – amely látszólag Caesar valós vonásait hivatott kidomborítani, valójában azonban a vele szemben megfogalmazott kívánalmak katalógusa – tudatosan helyezi a hangsúlyt a *sapientia* erényére, amellyel szemben a *clementia* alárendelt szerepet játszik csupán, és akkor is a *temperantia animi* értelemben jelenik meg. Ezzel a szónok a köztársasági államszemléletnek akarná valamiképpen közelíteni Caesar felfogását, mintegy kötelezővé téve számára a hajdani keretek helyreállítását és tiszteletben tartását. A szöveg behatóbb elemzésével arra a meggyőződésre juthatunk, hogy az *oratio* inkább követelményeket állít, mintsem magasztalást fogalmaz meg Caesar államférfiúi működése kapcsán. Ugyanakkor nem nélkülözi azon optimizmust, miszerint a polgárháború elmúltával lehetőség nyílik arra, hogy Caesar a köztársaság intézményrendszerét, amit éppen a polgárháború kirobbantásával rombolt szét, helyreállítsa, s hogy ennek során csupán *primus inter pares*ként a szenátorok közül kiemelkedve, de ezen határt nem túllépve ad majd módot a közös munkálkodásra. A beszéd ugyanakkor tartalmaz egyfajta burkolt fenyegetést is. A Caesar felé megfogalmazott ígéret, miszerint Róma előkelői testükkel fogják védelmezni, tehát nincs miért féltenie életét – igencsak relatív. Figyelmen kívül hagyott figyelmeztetés Caesar számára, hogy amennyiben figyelmen kívül hagyná a természet törvényeit, kívül- és felülhelyezné az emberi közösségen, ha akár *clementiá*ját önkényuralkodóként gyakorolná, akkor valóban volna mitől tartania, hiszen a zsarnokölés a közösség természetes reakciója, nem más, mint a megsértett állam- és világrend helyreállítására tett kísérlet – ami 44. március *Idus*án köztudottan be is következett.

Jegyzetek

[1] Dyer, R. R.: *Rhetoric and Intention in Cicero's Pro Marcello* (Journal of Roman Studies, 80, 1990, 17–30. p.).
[2] Cic. *Att.* 12, 5, 2.
[3] Cic. *fam.* 9, 18, 1.
[4] Cic. *fam.* 6, 12, 1. *fortuna ipsa debilitatae gratiae nostae.*
[5] Cic. *fam.* 9, 20, 1.
[6] Cic. *fam.* 6, 12, 2.
[7] Cic. *fam.* 7, 28, 2.
[8] Cic. *Brut.* 21. 22. 328. skk. Vö. Dyer: i. m. 17. p.
[9] Schmidt, O. E.: *Der Briefwechsel des M. Tullius Cicero* (Leipzig, 1893. 252. p. skk.); Rochlitz, S.: *Das Bild Caesars in Ciceros 'Orationes Caesarianae'. Untersuchungen zur 'clementia' und 'sapientia Caesaris'* (Studien zur klassischen Philologie 78. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1993, 74. p.).
[10] Dio Cass. 43, 14. 3–7; 43, 19, 3. Ehhez lásd Meyer, E.: *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius: Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.* (Stuttgart–Berlin, [3]1922, 384. p.); Gelzer, M.: *Caesar, der Politiker und Staatsmann* (Wiesbaden, [6]1960, 257. p.).
[11] Dio Cass. 43, 25. sk.; Suet. *Iul.* 40–44; Gelzer: *Caesar.* i. m., 261. p. skk.; Meyer: i. m. 410. p. skk.
[12] Dio Cass. 41, 62. sk.; 42, 13. 32. sk.
[13] Plut. *Brut.* 5. skk.
[14] Rochlitz: i. m., 74[5]. p.
[15] Cic. *fam.* 6, 13, 2.
[16] Cic. *fam.* 6, 10.
[17] Cic. *fam.* 4, 13.
[18] Cic. *fam.* 4, 13, 2.
[19] Cic. *fam.* 12, 18, 2; 4, 4, 2.
[20] Cic. *fam.* 9, 17, 2. sk. *Qui si cupiat esse rem publicam qualem fortasse et ille vult et omnes optare debemus, quid faciat tamen non habet, ita se cum multis conligavit... Hoc tamen scito, non modo me, qui consiliis non intersum, sed ne ipsum quidem principem scire quid futurum sit; nos enim illi servimus, ipse temporibus.*
[21] Cic. *fam.* 4, 3, 2. 4.
[22] Cic. *rep.* 6, 12.
[23] Cic. *fam.* 9, 16, 3.
[24] Cic. *fam.* 7, 28, 3; 9, 6, 2.
[25] Cic. *fam.* 4, 9, 2. *Omnia enim delata ad unum sunt. Is utitur consilio ne suorum quidem suo.*
[26] Strasburger, H.: *Caesar im Urteil seiner Zeitgenossen* (Darmstadt, [2]1968, 58. p.).
[27] Cic. *fam.* 6, 10b, 2; 12, 17, 1; 13, 68, 2.

[28] Cic. *fam.* 7, 28, 3; 9, 6, 2; 9, 13, 3.
[29] Cic. *fam.* 4, 4, 3–4; 4, 9, 2; *Marc.* 1.
[30] Cic. *Phil.* 13, 29; Geizer, M.: *Cicero. Ein biographischer Versuch* (Wiesbaden, [2]1983, 278. p., skk.).
[31] Meyer: *i. m.* 383.
[32] Cic. *Att.* 5, 2, 3; *fam.* 12, 15, 2; Sall. *hist.* 1, 9; Dio Cass. 40, 59; Plut. *Caes.* 29; Suet. *Iul.* 28.
[33] Caes. *civ.* 1, 2; Cic. *fam.* 4, 7, 2.
[34] Cic. *Brut.* 249. sk.
[35] Cic. *fam.* 4, 11, 2.
[36] Cic. *fam.* 4, 7. 8. 9.
[37] Cic. *Marc.* 3; Rochlitz: i. m., 77. p.
[38] Cic. *Marc.* 13; *fam.* 7, 3, 6; O. Seel, O.: *Cicero. Wort, Staat, Welt* (Stuttgart, [3]1967, 340. p.).
[39] Cic. *fam.* 4, 8, 2; 4, 9, 1. 3; 6, 6, 11; Büchner, K.: *Cicero. Bestand und Wandel seiner geistigen Welt* (Heidelberg, 1964, 353. p.); Gelzer: *Cicero*, i. m., 278. p.; Seel: i. m., 338. p.
[40] Cic. *Marc.* 3. 13. 33; *fam.* 4, 4, 3.
[41] Kumaniecki, K.: *Der Prozeß des Ligarius* (Hermes, 95, 1967, 434–457. p.; 440. p. sk.)
[42] Grimal, P.: *Cicero. Philosoph, Politiker, Rhetor* (München, 1988, 425. p.).
[43] Kahn, A. D.: *The Education of Julius Caesar. A Biography, a Reconstruction* (New York, 1986, 408. p. sk.).
[44] Rochlitz: i. m., 78. p.
[45] Cic. *Marc.* 2; Meyer: i. m., 406. p. sk.; Gelzer: *Cicero*, i. m., 281. p.; Gelzer: *Caesar*, i. m., 293. p.
[46] Cic. *fam.* 4, 9, 2.
[47] Cic. *fam.* 4, 4, 3. sk. *Ita mihi pulcher hic dies visus est ut speciem aliquam viderer videre quasi reviviscentis rei publicae ... itaque pluribus verbis egi Caesari gratias, meque metuo ne etiam in ceteris rebus honesto otio privaim, quod erat unum solaciumin malum. Sed tamen, quoniam effugi offensionem, qui fortasse arbitraretur me hanc rem publicam non putare si perpetuo tacerem, modice hoc faciam aut etiam intra modum, ut et illius voluntati et meis studiis serviam.*
[48] Dyer: i. m., 19. p.
[49] Cic. *fam.* 9, 16, 5. *Reliquum est ne quid stulte, ne quid temere dicam aut faciam contra potentis; id quoque puto esse sapientis.*
[50] Cic. *fam.* 4, 9, 2.
[51] Erre vonatkozóan lásd Strasburger, H.: *Ciceros philosophisches Spätwerk als Aufruf gegen die Herrschaft Caesars* (Spudasmata 45. Hildesheim, 1990).
[52] Cic. *Att.* 13, 10, 3; *fam.* 4, 12.
[53] Cic. *Att.* 13, 12, 2.
[54] Dyer: i. m., 19. p.
[55] Rochlitz: i. m., 79. p. skk.; Dyer: i. m., 20. p.
[56] Az uralkodótükör műfajának történetéhez lásd Hadot, P.: *Fürstenspiegel* (*RAC* 8, 1972, 555–632. p.).
[57] Vö. Cic. *part. or.* 90–92; *Q. fr.* 1, 1, 8; Quint. *inst.* 3, 8, 39; Sen. *clem.* 1, 1; Plin. *epist.* 3, 18, 3.
[58] Cic. *de orat.* 2, 333.
[59] Ehhez lásd Albrecht, M. v.: *Ciceros Rede für Marcellus. Epidektische und nicht-epideiktische Elemente.* In: P. Neukam (Hrsg.): *Die Antike in literarischen Zeugnissen* (München, 1988, 7–16. p.).
[60] Quint. *inst.* 3, 8, 22.
[61] Cic. *de orat.* 2, 334. skk.
[62] Cic. *inv.* 2, 156.
[63] Cic. *inv.* 1, 7; *part. or.* 95; *de orat.* 2, 333–340; Quint. *inst.* 3, 8, 14.
[64] Quint. *inst.* 3, 8, 40.
[65] Cic. *Marc.* 26. sk.
[66] Cic. *Marc.* 26. 30.
[67] Rochlitz: i. m., 81[19]
[68] Cic. *part. or.* 9, 6; *de orat.* 2, 337; Quint. *inst.* 3, 8, 12; Isid. *etym.* 2, 4, 4.
[69] Cic. *part. or.* 90. 96; *de orat.* 2, 335; *Auct. ad Her.* 3, 9; Quint. *inst.* 3, 8, 66.
[70] Cic. *de orat.* 2, 333; Quint. *inst.* 3, 8, 48.
[71] *Auct. ad Her.* 3, 10–15; Cic. *inv.* 2, 177. sk.; *de orat.* 2, 44. skk.; 2, 341–349; *part. or.* 70–82; *Or.* 37–42; 63–65; 91–96; Quint. *inst.* 3, 7.
[72] Cic. *de orat.* 2, 341; Quint. *inst.* 3, 7, 6–22. Vö. Rochlitz: i. m., 82. p.
[73] *Auct. ad Her.* 3, 15; Cic. *de orat.* 2, 347. skk.
[74] Cic. *Marc.* 7. 11. sk.
[75] Cic. *Marc.* 12.
[76] Cic. *Marc.* 9.
[77] Cic. *Marc.* 5.
[78] Cic. *Marc.* 4–6. 8. sk.; 11. sk.; 19.
[79] Cic. *Marc.* 13.
[80] Cic. *Marc.* 7.
[81] Cic. *Marc.* 16–18.
[82] Cic. *part. or.* 71; *de orat.* 2, 46. 345.
[83] Cic. *part. or.* 75; Quint. *inst.* 3, 7, 15.
[84] Cic. *de orat.* 2, 342; *inv.* 2, 177; *part. or.* 74; *Auct. ad Her.* 3, 10. skk.
[85] Cic. *Q. fr.* 1, 1, 29.
[86] Cic. *Q. fr.* 1, 1, 23.
[87] Cic. *imp. Cn. Pomp.* 27–48.
[88] Cic. *imp. Cn. Pomp.* 28.
[89] Cic. *imp. Cn. Pomp.* 28.
[90] Cic. *imp. Cn. Pomp.* 29–42.
[91] Cic. *imp. Cn. Pomp.* 43–46.
[92] Cic. *imp. Cn. Pomp.* 47. sk.
[93] Ehhez lásd Classen, C. J.: *Virtutes Romanorum: Römische Tradition und griechischer Einfluß* (Gymnasium, 95, 1988, 289–302. p.).
[94] Cic. *rep.* 1, 55.
[95] Vö. Cic. *rep.* 1, 1–13; *Att.* 7, 3, 2; Gelzer: *Cicero*, i. m., 231. p. skk.
[96] Rochlitz: i. m., 90.
[97] Cic. *Att.* 9, 11A, 1.
[98] Cic. *Att.* 8, 9, 1.
[99] Cic. *Att.* 12, 38a, 2; 12, 40, 2; 13, 28, 2; 13, 31, 2.
[100] Cic. *Att.* 13, 28, 2.
[101] Cic. *Att.* 13, 31, 3; 13, 7, 1. Vö. Cic. *fin.* 3, 75; Strasburger: *Ciceros philosophisches Spätwerk*... i. m., 56. p.
[102] Cic. *Att.* 13, 27, 1; 12, 51, 2; Quint. *inst.* 3, 8, 41. Vö. Rochlitz: i. m., 91.
[103] Vö. Ziegler, K.: *Panegyrikos*. RE XVIII., 1949, 559–581. p.; 579. p.
[104] Büchner: i. m., 359. p.; Michel, A.: *Rhétorique et philosophie chez Cicéron. Essai sur les fondaments philosophiques de l'art de persuader* (Paris, 1960, 375. p.); Lepore, E.: *Il princeps ciceroniano* (Roma, 1954, 360. p.).
[105] Cic. *Marc.* 33. sk.
[106] Cic. *Marc.* 1–19.
[107] Vö. Cic. *part. or.* 73; *de orat.* 2, 347. *Sumendae autem res erunt aut magnitudine praestabiles aut novitate primae aut genere singulo speciales.*
[108] Cic. *Marc.* 1.
[109] Rochlitz: i. m., 95.
[110] Cic. *Marc.* 5.
[111] Cic. *Marc.* 6–12. Vö. Cic. *off.* 1, 74.
[112] Cic. *Marc.* 1. 8.
[113] Cic. *red. in sen.* 8. 30; *Q. fr.* 1, 1, 7. 19. 31. 33; *Att.* 14, 14, 3; 14, 17A, 1; *imp. Cn. Pomp.* 10. 33. 36. 42; *Mil.* 21; *Sest.* 143; *rep.* 6, 13. skk.
[114] Cic. *Lig.* 38.
[115] Büchner: i. m., 355.
[116] Cic. *de orat.* 2, 45.
[117] Rochlitz: i. m., 96.
[118] Cic. *Marc.* 9.
[119] Cic. *Q. fr.* 1, 1, 22; *off.* 2, 77; *leg.* 1, 35.
[120] Cic. *off.* 2, 23; 3, 84.
[121] Vö. Cic. *off.* 3, 88; *rep.* 6, 8; *Deiot.* 37; Plin. *paneg.* 54, 7; 55, 6. 9. sk.
[122] Cic. *Att.* 12, 45, 3; 13, 28, 3; Dio Cass. 43, 45, 3.
[123] Cic. *Marc.* 18. Vö. Cic. *part. or.* 73; *de orat.* 2, 347; *imp. Cn. Pomp.* 48; *Mil.* 83. skk.
[124] Cic. *Marc.* 20–32.
[125] Cic. *Marc.* 21. sk. Vö. Cic. *Phil.* 12, 25.
[126] Cic. *Marc.* 21. Vö. Cic. *off.* 2, 23; *Phil.* 2, 112; Sall. *epist.* 1, 3, 3.

[127] Cic. *Marc.* 23.
[128] Cic. *Marc.* 18. 22. 29. 32. Vö. Sall. *epist.* 1, 6, 4; Cic. *Q. fr.* 1, 1, 31; *rep.* 1, 54. 64; 5, 8; *Lig.* 30. Sen. *clem.* 1, 17, 1.
[129] Cic. *Marc.* 25.
[130] Cic. *Marc.* 25.
[131] Cic. *Marc.* 25–29.
[132] Cic. *Marc.* 27.
[133] Vö. Quint. *inst.* 3, 17; Cic. *Q. fr.* 1, 1, 43.
[134] Vö. Cic. *Q. fr.* 1, 1, 25; Sall. *epist.* 1, 5, 1. 3; 1, 6, 5; 2, 7, 2.
[135] Cic. *Marc.* 31–33.
[136] Cic. *Marc.* 32.
[137] Cic. *Marc.* 31.
[138] Plut. *Caes.* 57, 2; *Cic.* 40, 4.
[139] Cic. *Marc.* 32. Vö. Cic. *Mil.* 32; Sen. *clem.* 1, 3, 3.
[140] Dyer: i. m. 23. p.
[141] Vö. Cic. *inv.* 1, 45. *Complexio est, in qua, utrumque concesseris, reprehenditur, ad hunc modum: 'Si improbus est, cur uteris? Si probus, cur accusas?'*
[142] Cic. *Marc.* 7.
[143] Cic. *Marc.* 27.
[144] Dyer: i. m., 28. p.
[145] Cic. *Marc.* 21–22.
[146] Cic. *off.* 3, 32.
[147] Dyer: i. m., 26. p.
[148] Rochlitz: i. m., 103. p.
[149] Dahlmann, H.: *Clementia Caesaris.* In: H. Oppermann (Hrsg.): *Römertum* (Darmstadt, 1970, 188–202., 197. p.); Dahlmann, H.: *Cicero, Caesar und der Untergang der libera res publica* (Gymnasium, 75, 1968, 337–357., 342. p.); Klass, J.: *Cicero und Caesar* (Berlin, 1939, 182. p. skk.); Schanz, M. v. – Honsius, C.: *Geschichte der römischen Literatur. I.* (München, 1959, 438. p.); Fuhrmann, M.: *Die Alleinherrschaft und das Problem der Gerechtigkeit* (Gymnasium, 70, 1963, 481–514., 509. p. sk.).
[150] Ewert, G.: *Ciceros Rede Pro M. Marcello als bedeutsames zeithistorisches Dokument* (Wochenzeitschrift Rostock, 18, 1969, 403–448., 416., 447. p.).
[151] Giebel, M.: *Marcus Tullius Cicero* (Reinbek bei Hamburg, 1977, 99. p.); Grimal: i. m., 427. p.
[152] Laurand, L.: *Cicéron* (Paris, 1939, 63. p.); Meier, C.: *Die Ohnmacht des allmächtigen Diktators Caesar. Drei biographische Skizzen* (Frankfurt am Main, 1980, 210. p.); Büchner: i. m., 363. p.
[153] Rochlitz: i. m., 104. p.
[154] Cic. *fam.* 6, 6, 10; *Lig.* 18.
[155] Cic. *Marc.* 13. *...etsi aliqua culpa tenemut eroris humani, ab scelere certe liberati sumus.* Vö. Cic. *Att.* 9, 5, 1.
[156] Cic. *Marc.* 13. 14. 18. 20. 29. 31.
[157] Cic. *Marc.* 4. Vö. Rochlitz: i. m., 105. p.
[158] Cic. *Marc.* 8. *animum vincere, iracundiam cohibere, victo temperare*; 9. *cum aliquid clementer ... factum, in iracundia praesertim quae est inimica consilio, et in victoria quae natura insolens et superba est...*
[159] Cic. *Marc.* 15. 31.
[160] Cic. *Marc.* 12. 13.
[161] Rochlitz: i. m., 105. p.
[162] Cic. *Marc.* 1.
[163] Cic. *Marc.* 16. 17.
[164] Cic. *fam.* 4, 4, 4.
[165] Cic. *Marc.* 12; *fam.* 4, 13, 2; 9, 10, 3; 15, 17, 2; *Att.* 12, 2, 3; 13, 33, 2; *Phil.* 2, 64; 8, 9.
[166] Cic. *Marc.* 8. 34; *Lig.* 7; *Att.* 11, 6, 3; *fam.* 6, 6, 10.
[167] Cic. *Marc.* 18.
[168] Vö. Cic. *de orat.* 2, 347.
[169] Vö. Cic. *Mil.* 1; *Lig.* 1; *Deiot.* 1; *Phil.* 11, 2; *Arch.* 3; *Att.* 3, 24, 2.
[170] Dyer: i. m., 20. p. skk.
[171] Cic. *Marc.* 12.
[172] Cic. *Marc.* 19.
[173] Cic. *Marc.* 9.
[174] Cic. *Marc.* 31.
[175] Cic. *Marc.* 8.
[176] Cic. *Marc.* 19.
[177] Cic. *Phil.* 2, 5.
[178] Cic. *off.* 1, 56; 2, 65. skk.
[179] Cic. *Marc.* 16. 19.
[180] Rochlitz: i. m., 55. p.
[181] Rochlitz: i. m., 110. p.
[182] Cic. *Marc.* 1. *(mansuetudo, clementia, modus, sapientia)*; 9. *(clementer, mansuete, iuste, moderate, sapienter)*; 18. *(clementia, sapientia)*; 19. *(beneficia, liberalitas, sapientia)*:
[183] Cic. *Marc.* 7. 19. 25. (háromszor)
[184] Rochlitz: i. m., 111. p.
[185] Cic. *Marc.* 1.
[186] Cic. *Marc.* 9.
[187] Cic. *Marc.* 1.
[188] Cic. *Marc.* 19.
[189] Cic. *Marc.* 7.
[190] Vö. Caes. *civ.* 1, 72, 1; 1, 74, 7; 3, 41, 4; 3, 66, 4; 3, 73, 1; 3, 78, 3; *Gall.* 1, 40, 1; 6, 5, 6; 7, 7, 3; 7, 43, 5; 7, 72, 7.
[191] Cic. *Marc.* 7.
[192] Cic. *Att.* 9, 11A, 1.
[193] Rochlitz: i. m., 112. p.
[194] Cic. *Marc.* 23–32.
[195] Cic. *Marc.* 1–19.
[196] Cic. *Marc.* 20–32.
[197] Cic. *Marc.* 23. skk.
[198] Cic. *Marc.* 26.
[199] Cic. *Marc.* 25.
[200] Vö. Caes. *civ.* 1, 9.
[201] Vö. Cic. *fin.* 3, 64.
[202] Cic. *Marc.* 27.
[203] Cic. *Marc.* 32; Meier, C.: *Caesar* (Berlin, 1982, 521. p.).
[204] Cic. *Marc.* 2. 3. 8. 10. 13. 24.
[205] Ehhez bővebben lásd Collins, J. H.: *Caesar as Political Propagandist.* In: H. Temporini (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, I. 1.* (Berlin–New York, 1972, 922–966. p.).
[206] Cic. *inv.* 2, 164. *clementia, per quam animum tenere in odium alicuius concitati comitate retinetur*
[207] Sen. *clem.* 1, 20, 3.
[208] Cic. *Tull.* 49.
[209] Cic. *rep.* 2, 27.
[210] Cic. *Q. fr.* 1, 88; 1, 1, 25; *Att.* 6, 2, 5.
[211] Vö. Cic. *Att.* 5, 16, 3; 5, 21, 5; 6, 2, 5; 7, 2, 7; *fam.* 2, 18, 1; 13, 55, 2; *Q. fr.* 1, 1, 25.
[212] Vö. Sen. *clem.* 2, 3, 1. *Clementia est temperantia animi in potestate ulciscendi vel lenitas adversus inferiorem in constituendis poenis.* Vö. Plaut. *Mil.* 1252; Cic. *Lig.* 30; Sen. *clem.* 1, 2, 2; 1, 24, 1; 1, 9, 6; 1, 10, 1; 1, 10, 4.
[213] Cic. *off.* 1, 34; Liv. 30, 16, 9.
[214] Vö. Cic. *fam.* 5, 4, 2.
[215] Cic. *de orat.* 2, 209.
[216] Dyer: i. m., 18. p. skk.; Rochlitz: i. m., 18. p. skk.
[217] Cic. *leg. agr.* 1, 19; *Q. fr.* 1, 1; *fam.* 2, 18, 1; 5, 1, 2; 13, 55, 2; 15, 4, 1; 15, 5, 2; *Att.* 5, 16, 3; 5, 18, 2; 5, 19, 5; 5, 20, 2; 5, 21, 5; 6, 1, 13; 6, 2, 5; 7, 2, 7; *imp. Cn. Pomp.* 41; *off.* 1, 34; 2, 26; Sall. *Iug.* 33, 4; Polyb. 18, 37, 2. sk.; Liv. 33, 12, 7; Gell. 6, 3, 52. Vö. Bux, E.: *Clementia Romana: Ihr Wesen und ihre Beteutung für die Politik des römisches Reiches* (WJA 3, 1948, 201–231. p.); Fuhrmann: i. m., 508. p.; Gelzer: *Cicero.* i. m., 232. p.; Strasburger: *Caesar im Urteil...* i. m., 25. p.
[218] Vö. Coulter, C. C.: *Caesar's clemency* (Classical Journal, 26, 1930/31, 513–524. p.); Leggewie, O.: *Clementia Caesaris* (Gymnasium, 65, 1958, 17–36. p.); Lossau, M.: *Suetons clementia Caesaris* (Hermes, 103, 1975, 496–502. p.).
[219] Vö. Caes. *Gall.* 2, 14, 5; 2, 31, 4. *mansuetudo*; 4, 27, 5; 7, 12, 3. *ignoscere*; 2, 12, 5; 2, 32, 1; 7, 41, 1. *conservare*; 2, 28, 3. *misericordia*; 2, 5, 1; 4, 18, 3; 4, 21, 6. *liberalis*
[220] Caes. *Gall.* 2, 14, 5; 2, 31, 4; 2, 32.
[221] Caes. *Gall.* 8, 3. 21. 38. 44.

222 Caes. *Gall.* 2, 31, 4; 7, 89.
223 Caes. *Gall.* 8, 39. 44.
224 Cic. *Rab. perd.* 10–17.
225 Plut. *Caes.* 7; *Cato min.* 23; *Cic.* 21; App. *civ.* 6. Vö. Strasburger, H.: *Caesars Eintritt in die Geschichte* (München, 1938, 120. p. skk.); Gelzer: *Caesar*, i. m., 52. p. sk.
226 Cic. *fam.* 5, 2, 8; Plut. *Cic.* 23, 1. skk.; Dio Cass. 37, 38, 1. sk.; Suet. *Iul.* 55, 3.
227 Cic. *Cat.* 4, 11. skk.
228 Vö. Cic. *Att.* 10, 4, 8.
229 Cic. *Att.* 9, 7C, 1; 8, 15A, 3; 9, 5, 3; 9, 7B, 1; *fam.* 8, 15, 1.
230 Caes. *civ.* 1, 5, 5; 1, 74, 7; 3, 98, 2.
231 Caes. *Gall.* 2, 28, 3.
232 Caes. *civ.* 1, 84, 5; 1, 85, 3; 2, 13, 2; *Bell. Afr.* 8, 5.
233 Sall. *Cat.* 54; Dio Cass. 44, 39, 1.
234 Cic. *off.* 1, 43; *Phil.* 2, 116; Plut. *Caes.* 5, 8; Suet. *Iul.* 26, 3.
235 Vö. Kloft, H.: *Liberalitas principis. Herkunft und Bedeutung: Studie zur Prinzipatsideologie* (Köln–Wien, 1970, 58. p.).
236 Caes. *civ.* 1, 32, 7. 9.
237 Rochlitz: i. m., 50. p.
238 Collins 960.
239 Cic. *Att.* 2, 18, 1.
240 Cic. *fam.* 1, 9, 12. Vö. Strasburger: *Ciceros philosophisches Spätwerk...* i. m., 19. p. sk.
241 Cic. *fam.* 14, 23.
242 Cic. *fam.* 9, 13, 4; 6, 14, 2; *Marc.* 16. 19; *Lig.* 6, 23, 31; *Att.* 9, 11A, 3.
243 Rochlitz: i. m., 62. p. skk.
244 Cic. *fam.* 4, 4, 3.
245 Cic. *fam.* 6, 10b, 2.
246 Cic. *Marc.* 12. 32.
247 Cic. *Deiot.* 7.
248 Rochlitz: i. m., 65. p.
249 Caes. *civ.* 1, 13, 5; 1, 18, 4; 1, 23, 3; 2, 13, 3; 2, 22, 6; 3, 11, 4; 3, 27, 2; 3, 98; *Bell. Afr.* 86, 2; 88, 6; 92, 4.
250 Cic. *Att.* 9, 16.
251 Raaflaub, K.: *Dignitatis contentio. Studien zur Motivation und politischen Taktik im Bürgerkrieg zwischen Caesar und Pompeius* (München, 1974, 302. p.); Wistrand, E.: *Caesar and Contemporary Society* (Göteborg, 1978, 44. p. skk.).
252 Ehhez lásd Sydenham, E. A.: *The Coinage of the Roman Republic* (London, 1952, 158. p. skk., 1008. p. skk.)
253 Vö. Plut. *Caes.* 53; Oros. 6, 16, 5.
254 Vö. Cic. *fam.* 8, 16; 6, 13, 3; *Att.* 2, 19, 3; 10, 4, 8; 10, 9A, 1; Suet. *Iul.* 20, 3. sk.; 22, 2; Dio Cass. 37, 27, 3; 37, 28, 4.
255 Cic. *Att.* 10, 8, 6; Plut. *Caes.* 35.
256 Cic. *Att.* 10, 4, 8; Dio Cass. 38, 11; 43, 12, 3.
257 Cic. *Att.* 8, 16, 2.
258 Cic. *Att.* 10, 8, 6.
259 Vö. Cic. *Att.* 7, 7, 7; 8, 9, 4; 9, 18, 1.
260 Vö. Cic. *Att.* 8, 13; 8, 16, 1; 9, 5, 3; 9, 11A; 9, 16, 1; 11, 20, 1.
261 Caes. *civ.* 3, 18, 4.
262 Cic. *fam.* 4, 7, 3; 4, 9, 4.
263 Plut. *Cato min.* 64, 7. sk.; 66, 2.
264 Rochlitz: i. m., 52. skk.
265 Cic. *fam.* 6, 6, 10; 11, 28, 2; Suet. *Iul.* 75; Dio Cass. 43, 15–18; 43, 49, 1; 43, 43, 50.
266 Cic. *fam.* 15, 19, 4.
267 Cic. *fam.* 4, 13; 6, 1, 2; 6, 6, 8; 6, 10B, 2; 13, 66, 2.
268 Rochlitz: i. m., 55. p.
269 Vö. App. *civ.* 2, 106; Dio Cass. 44, 6, 4; Plut. *Caes.* 57, 4.
270 Plut. *Caes.* 57.
271 Dyer: i. m., 23. p.
272 Cic. *Phil.* 2, 28.
273 Rochlitz: i. m., 56. p.
274 Rochlitz: i. m., 34. p. Vö. Klima, U.: *Untersuchungen zu dem Begriff sapientia: Von der republikanischen Zeit bis Tacitus* (Bonn, 1971, 27., 52. p. skk., 66. skk.); Hoyemer, H.: *Zur Bedeutungsgeschichte von sapientia* (AnCl 25, 1956, 303. p.).
275 Cic. *Phil.* 11, 7; *Tusc.* 3, 30; *nat.* 3, 88; Sen. *clem.* 2, 6, 1.
276 Cic. *Marc.* 8.
277 Cic. *off.* 1, 63; 2, 83; *rep.* 1, 42; 2, 43.
278 Vö. Cic. *rep.* 2, 45. 61; *de orat.* 1, 44. 60.
279 Klima: i. m., 30.p. skk.
280 Pomp. D. 1, 2, 2, 37.
281 Pomp. D. 1, 2, 2, 38.
282 Cic. *Lael.* 6.
283 Cic. *Lael.* 5; *Cato* 5. 51; *off.* 3, 16; *Tusc.* 1, 30; *div. in Caecil.* 66; Plut. *Ti. Gracch.* 8.
284 Plin. *nat.* 7, 140. *Voluisse primarium bellatorem esse, optimum oratorem, fortissimum imperatorem, auspicio suo maximas res geri, maximo honore uti, summa sapientia esse, summum senatorem haberi, pecuniam magnam bono modo invenire, multos liberos relinquere et clarissimum in civitate esse.*
285 Vö. Klima: i. m., 56. p. skk.; Kierdorf, W.: *Laudatio funebris. Interpretationen und Untersuchungen zur Entwicklung der römischen Leichenrede* (Meisenheim, 1980, 10. p. skk.); Classen: i. m., 293. p. sk.
286 CIL I. 7. Vö. Klima: i. m., 61. p. skk.; Rochlitz: i. m., 68. p.; Homeyer: i. m., 303. p.
287 Enn. *ann.* 8, 269–274 *Pellitur e medio sapientia, vi geritur res, / spernitur orator bonus, horridus miles amatur, / haut doctis dictis certantes nec maledictis / miscent inter sese inimicitiam agitantes, / non ex iure manum consertum, sed magis ferro / rem repetunt regnumque petunt, vadunt solida vi.*
288 Vö. Nótári T.: *Jog, vallás és retorika* (Szeged, 2006, 50. p. skk.)
289 Cic. *rep.* 2, 11.
290 Cic. *rep.* 2, 24; *Tusc.* 4, 3.
291 Cic. *rep.* 2, 24. 31. 43.
292 Cic. *off.* 3, 16; *Cato* 4; *Lael.* 5.
293 Cic. *Mil.* 2. 21.
294 Cic. *Phil.* 5, 39. sk.
295 Cic. *Att.* 14, 17A, 7.
296 Cic. *Phil.* 7, 7; 10, 6. 17; 11, 23; 12, 1.
297 Cic. *Phil.* 9, 1. 8.
298 Cic. *Phil.* 6, 9.
299 Cic. *Phil.* 13, 6; 14, 30; *rep.* 2, 59; *Mil.* 62.
300 Cic. *rep.* 2, 4. 30; *Mil.* 83; *Tusc.* 1, 2; *inv.* 1, 68.
301 Rochlitz: i. m., 69. p.
302 Cic. *rep.* 1, 3. 12. 33. 42; 2, 24. 31, 51, 59; 3, 6; 6, 1.
303 Cic. *rep.* 2, 43.
304 Cic. *Q. fr.* 1, 1, 29.
305 Vö. Cic. *Att.* 8, 9, 1.
306 Vö. Caes. *civ.* 1, 26, 5.
307 Cic. *Att.* 9, 11A, 1. *De 'gratia' et de 'ope' quid significares mecum ipse quaerebam, spe tamen deducebar ad eam cogitationem ut te pro tua admirabili ac singulari sapientia de otio, de pace, de concordia civium agi velle arbitrarer, et ad eam rationem existimabam satis aptam esse et naturam et personam meam.*
308 Vö. Cic. *prov. cons.* 39; *Att.* 16, 16C, 12.
309 Cic. *Att.* 8, 9, 1. *Cum autem ad eam hortarer eum praesertim hominem, non videbar ullo modo facilius moturus quam si id quod eum hortarer convenire eius sapientiae dicerem. Eam si 'admirabliem' dixi, quoniam eum ad salutem patriae hortabar non sum veritus ne viderer adsentari.*
310 Cic. *Brut.* 256. *Verum quidem si audire volumus, omissis illis divinis consiliis, quibus saepe constituta est imperatorum sapientia salus civitatis aut belli aut domi, multo magnus orator praestat minutis imperatoribus.*
311 Klima: i. m., 25. p.; Rochlitz: i. m., 71. p.
312 Cic. *Phil.* 5, 49.
313 Vö. Cic. *Att.* 8, 9a, 2.
314 Rochlitz: i. m., 72. p.
315 Vö. Caes. *civ.* 1, 72, 2; 1, 74, 4; 3, 41, 4; 3, 66, 4; 3, 73, 1; 3, 78, 3; *Gall.* 1, 40, 1; 6, 5, 6; 7, 7, 3; 7, 43, 5; 7, 72, 2.
316 Vö. Cic. *Att.* 8, 9a, 2; 8, 13, 1; 9, 10, 9; 14, 1, 1; *fam.* 4, 6, 3; 13, 16; *Phil.* 2, 116; 5, 49; *off.* 1, 26; Sall. *Cat.* 54; Dio Cass. 44, 38.
317 Klima: i. m., 91. p.; Rochlitz: i. m., 73. p.

MŰHELY

Szabó Szilárd

Az Ausztria és Magyarország közötti közjogi viszony elemei

A Habsburg-dinasztia országai közötti közjogi viszony nem 1867-ben jött létre és nem is a Pragmatica Sanctio teremtette meg 1723-ban. Magyarország azóta állt közjogi kapcsolatban Ausztriával (ill. az osztrák örökös tartományokkal), amióta a két ország ugyanazon uralkodó dinasztia uralma alatt állt. A közjogi kapcsolat tulajdonképpen a több országot és tartományt birtokló Habsburg- (illetve Habsburg-Lotharingiai-) dinasztia és Magyarország közötti kapcsolatból alakult ki.[1] Így a közös ügyek sem a Pragmatica Sanctióból származtak, hanem már a dinasztia és Magyarország közötti kapcsolat fennállása óta léteztek.[2]

Logikus és érthető volt a Habsburgok azon szándéka, hogy a dinasztia által megszerzett és birtokolt területeket ne engedjék szétesni, vagyis lehetőleg egy fizikai személy töltse be az összes, a dinasztia uralma alatt álló ország trónját. Ez a törekvés a török megszállás alól éppen felszabadult Magyarország érdekeivel is találkozott. Így a magyar országgyűlés törvénybe iktatta a Habsburg-dinasztiára vonatkozó elsőszülöttségi elvet (primogenitúra – 1687:2. és 3. törvény). Az 1723:1. törvény 3–4. és az 1723:2. törvény 5–7. §-a ezt az elvet a dinasztia más országaiban hatályos trónöröklési rend előírásai szerint kiterjesztette *I. Lipót* nőági maradékaira, vagyis *III. Károly*, *I. József* és I. Lipót leányai ágára.[3] Tehát a *magyar Pragmatica Sanctio* (1723:1., 2. és 3. törvény) által biztosított leányági trónöröklési jog nem terjedt ki a Habsburg-dinasztia valamennyi leszármazottjára.[4] Az 1723:2. törvény 7. §-a mondta ki, hogy a Habsburg-dinasztia által birtokolt országokat ugyanazon fizikai személy feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen birtokolja. Ezt az 1790/91:10. törvény is megerősítette.[5] De kimondta azt is, hogy Magyarország nincs alávetve semmilyen más államnak, nem része semmilyen birodalomnak, hanem szabad és független, saját alkotmánnyal rendelkező ország.

A magyar közjog által jogforrásként el nem ismert, 1860. október 20-án kibocsátott Októberi Diploma és az 1861. február 26-án kibocsátott Februári Pátens a trónöröklési rendet egységesnek ismerte el az *„osztrák birodalom”* minden országában.[6] Közvetett módon tehát a magyar trónöröklési törvényeket is elismerte, csak nem tett különbséget az uralkodó VI. Károly német-római császárként 1713. április 19-én nyilvánosságra hozott ünnepélyes nyilatkozata és III. Károly magyar királyként szentesített 1723:1., 2. és 3. törvénye között.[7] Viszont Ferenc József 1865. december 14-i trónbeszéde már kifejezetten úgy hivatkozott a Pragmatica Sanctióra, mint Magyarország közjogi önállóságát biztosító alaptörvényre.[8] Magyar részről a Pragmatica Sanctio az 1790/91:10. törvénnyel együtt a magyar alkotmány biztosítéka volt, a dinasztia részéről pedig egy olyan alaptörvény, amely biztosította Magyarország kapcsolatát a dinasztia többi országához.

Akárhogy is vélekedtek tehát a Pragmatica Sanctio egységes vagy önálló jellegéről, Magyarország és az örökös tartományok kölcsönös védelmi kötelezettsége levezethető volt belőle.[9] Ezért megfelelő alapnak bizonyult a közjogi viszony rendezéséhez. Az 1867:12. törvény hangsúlyozottan a magyar Pragmatica Sanctiót tekintette a kiegyezés alapjának, míg a vonatkozó 1867. december 21-i RGBl. 146. számú osztrák törvény egyáltalán nem hivatkozott a trónöröklési rendre mint a közjogi viszonyt meghatározó jogintézményre.[10] Jellinek szerint a kiegyezéssel az osztrák örökös tartományok elismerték azt, hogy a magyar korona országaival való kapcsolatuk kizárólagos alapja a Pragmatica Sanctio.[11]

Tehát amíg Magyarországon az 1867:12. törvény a közös ügyek tekintetében deklaratív hatályú, mivel azt állapította meg, hogy a közös ügyek az 1723:1. és 2. törvényekből származnak, mintegy elismerve a már létező közös ügyeket, addig Ausztriában a közös ügyeket az 1867. december 21-i RGBl. 146. számú törvény állapította meg. A két törvény között a tartalmi eltérések mellett ez a lényeges különbség.[12] *Expressis verbis* az 1723:1,. 2. és 3. törvények sem tartalmaztak a dinasztia által birtokolt országok közötti közös ügyekre vonatkozó rendelkezéseket.[13] Nem találunk semmilyen felsorolást vagy a közös ügyek megállapítására vonatkozó kifejezett rendelkezést.[14]

Annyira nem, hogy maga az 1867:12. törvény is feladatának tartotta a *„közös érdekű viszonyok”* pontos és határozott megállapítását.[15] Az 1867:12. törvény bevezető

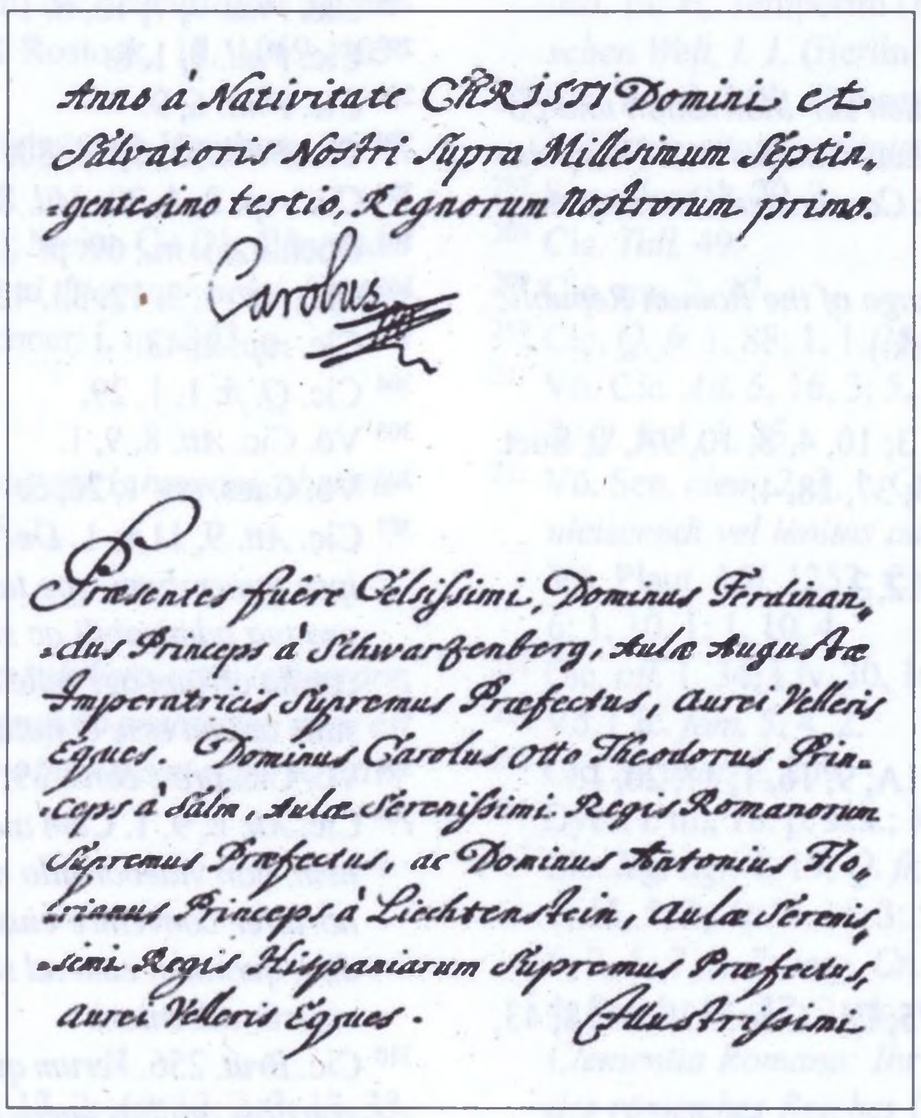
Anno à Nativitate CHRISTI Domini et Salvatoris Nostri Supra Millesimum Septingentesimo tertio, Regnorum Nostrorum primo.

Carolus

Præsentes fuêre Celsissimi, Dominus Ferdinandus Princeps à Schwarzenberg, Aulæ Augustæ Imperatricis Supremus Præfectus, aurei Velleris Eques. Dominus Carolus Otto Theodorus Princeps à Salm, Aulæ Serenissimi Regis Romanorum Supremus Præfectus, ac Dominus Antonius Florianus Princeps à Liechtenstein, Aulæ Serenissimi Regis Hispaniarum Supremus Præfectus, aurei Velleris Eques. Illustrissimi

Az 1703. évi osztrák „pactum mutuae successionis”: I. József és III. Károly kölcsönös örökösödési megállapodásának záradéka

része és az említett rendelkezései (1–3. §, 6–7. §) értelmezték úgy a Pragmatica Sanctio egyes határozatait (tartalmilag az 1723:1. törvény bevezető részét, illetve a 2. törvény 7. §-át, bár pontos szakaszmegjelölés nincs), hogy abból levezethetők voltak a közös ügyek. Ilyen értelemben az 1867:12. törvényt az 1723. évi trónöröklési törvények magyarázatának, értelmezésének lehet tekinteni.[16]

Az osztrák törvény a közös ügyek tekintetében konstitutív hatályú, nem hivatkozik semmilyen más jogforrásra, vagyis nem származtatja a közös ügyeket valamely más jogszabályból. Így az osztrák közjog, amikor az Ausztria és Magyarország közötti viszony alapját kívánta meghatározni, legfeljebb az 1867. december 21-i RGBl. 146. számú törvényre hivatkozhatott.[17] Az osztrák törvény elsősorban a közös ügyek pontos, jól körülírt meghatározására, a magyar viszont a *tractatus diaetalis* hagyományait követve, a király és az ország jogainak elhatárolására törekedett.[18]

Az 1867:12. törvény 2. §-a szerint a közös ügyek alapja a Pragmatica Sanctióból folyó közös és együttes védelem. A magyar közjog szerint ezért csak olyan ügy tekinthető közösnek, ami *„a két állam közös biztosságának együttes erővel való fenntartását”* szolgálja.[19] A magyar közjog tehát szűken értelmezte a közös ügyeket: csak azokat az ügyeket sorolták közéjük, amelyek Ausztriát és Magyarországot közösen érdekelték. A magyar törvény tehát a közös ügyeket kizárólagosan, azaz taxatíve állapította meg.[20] A Pragmatica Sanctióból folyó közös védelem egyik eszközének a törvény a közös külügyet tekintette. A törvény a külügyek azon részét tekintette közösnek, *„melyek az Ő Felsége uralkodása alatt álló összes országokat együtt illetik”* (1867:12. törvény, 8. §). Az osztrák törvény viszont a külpolitika egészét közös ügynek minősítette: *„Die auswärtigen Angelegenheiten mit Einschluß der diplomatischen und commerziellen Vertretung dem Auslande gegenüber, sowie die in Betreff der internationalen Verträge etwa nothwendigen Verfügungen”* (21. 12. 1867. RGBl. 146. §. 1.).

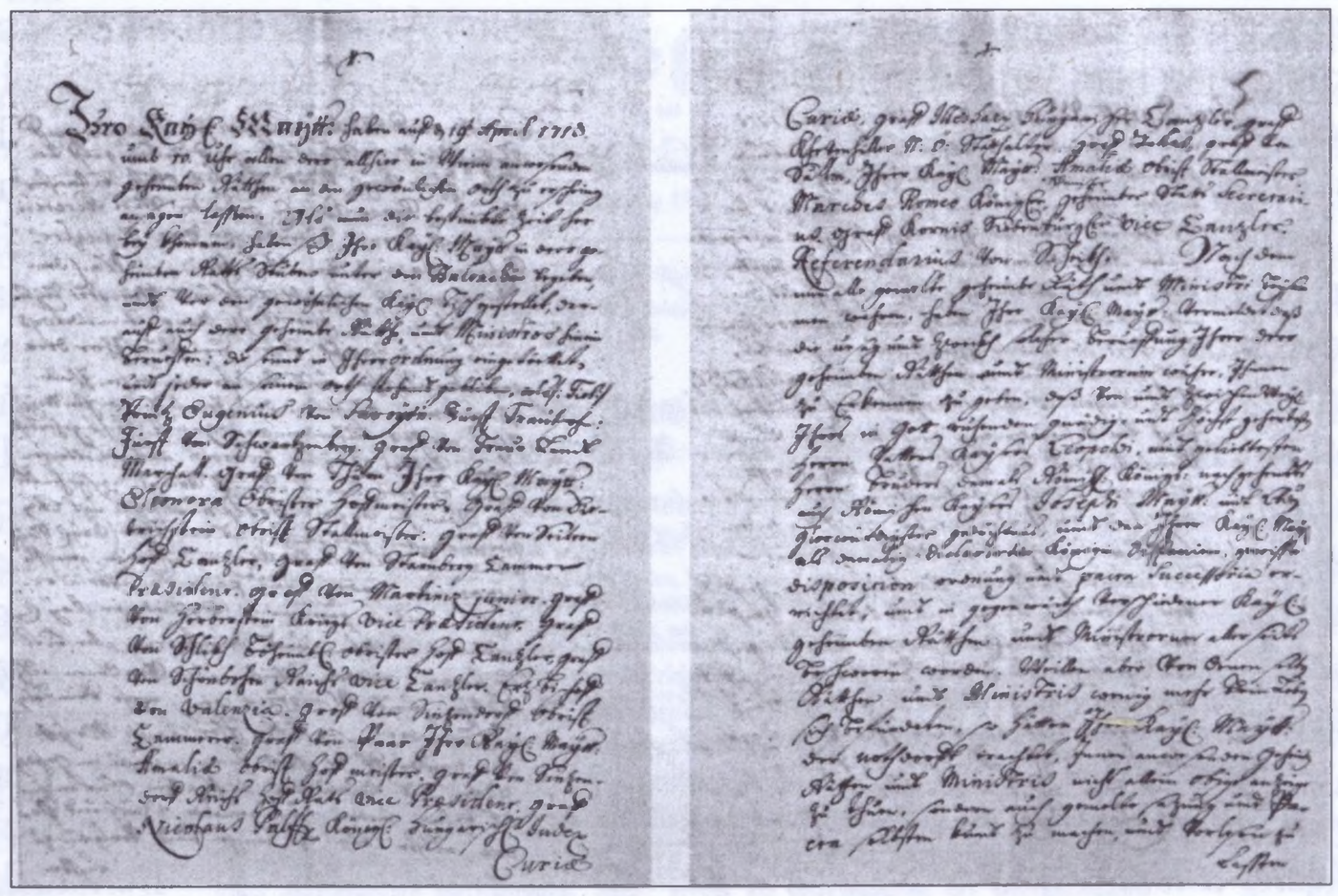

Az 1713. évi osztrák Pragmatica Sanctio első két oldala

A magyar törvény tehát a külügyek közösségét csak a közös védelemhez szükséges mértékben ismerte el *(„védelmi külügy”)*.[21] Az így meghatározott közös külügyek tartalmát azonban nem állapította meg, helyette megszabta a közös külügyminiszter teendőit: *„a birodalom diplomaticai és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányában és a nemzetközi szerződések tekintetében fölmerülhető intézkedések”*. Vagyis, amit az osztrák törvény a külügyekhez mint közös ügyhöz sorolt, azt a magyar törvény a közös külügyminiszter teendőiként határozta meg.

A 8. § a kereskedelmi képviseletet is a közös külügyminiszter feladatai közé sorolta, bár az egyáltalán nem vezethető le a Pragmatica Sanctióból. A magyar közjog úgy értelmezte a 8. § vonatkozó rendelkezését, hogy az különbséget tett a közös külügy tartalma és a közös külügyminiszter hatásköre között. E szerint a közös külügyminiszter hatáskörébe nem csak a közös külügy intézése tartozik, hanem a külön magyar és osztrák külügy intézése is, mivel a két államnak nincs külön külügyi szervezete.[22] Ez az értelmezés azonban ellentétben állt a magyar törvény 27. és az osztrák törvény 5. §-val, nevezetesen, hogy a közös miniszterek nem avatkozhatnak be a két ország kormányzati ügyeibe.[23] Ráadásul az osztrák törvény minden külügyet közösnek minősített, tehát külön osztrák külügyeket nem is ismert.

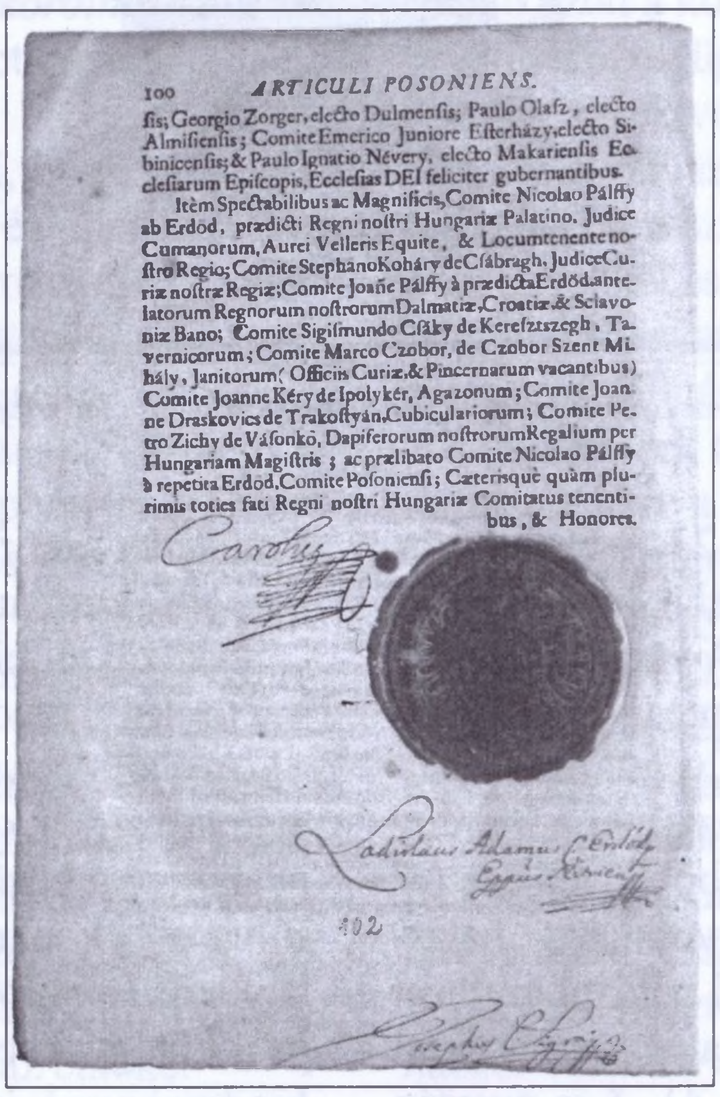

100 ARTICULI POSONIENS.

sis; Georgio Zorger, electo Dulmensis; Paulo Olasz, electo Almisiensis; Comite Emerico Juniore Esterházy, electo Sibinicensis; & Paulo Ignatio Névery, electo Makariensis Ecclesiarum Episcopis, Ecclesias DEI feliciter gubernantibus.

Itèm Spectabilibus ac Magnificis, Comite Nicolao Pálffy ab Erdöd, prædicti Regni nostri Hungariæ Palatino, Judice Cumanorum, Aurei Velleris Equite, & Locumtenente nostro Regio; Comite Stephano Koháry de Csábragh, Judice Curiæ nostræ Regiæ; Comite Joane Pálffy à prædicta Erdöd, antelatorum Regnorum nostrorum Dalmatiæ, Croatiæ, & Sclavoniæ Bano; Comite Sigismundo Csáky de Keresztszegh, Tavernicorum; Comite Marco Czobor, de Czobor Szent Mihály, Janitorum (Officiis Curiæ, & Pincernarum vacantibus) Comite Joanne Kéry de Ipolykér, Agazonum; Comite Joanne Draskovics de Trakostyán, Cubiculariorum; Comite Petro Zichy de Vásonkö, Dapiferorum nostrorum Regalium per Hungariam Magistris; ac prælibato Comite Nicolao Pálffy à repetita Erdöd, Comite Posoniensi; Cæterisque quàm plurimis toties fati Regni nostri Hungariæ Comitatus tenentibus, & Honores.

Az 1723. évi magyar Pragmatica Sanctio utolsó oldala

Az osztrák törvény a külügyek tekintetében semmilyen befolyásolást vagy beleszólást nem tett lehetővé az osztrák kormány számára, ellenben a magyar törvény 8. §-a biztosította a magyar és az osztrák kormány befolyását is a közös külügyek intézésére, mivel előírta, hogy a közös külügyminiszter a közös külpolitikát a két fél kormányával egyetértésben és beleegyezése mellett folytassa. Ez lehetővé tette, hogy a miniszterelnökök a két törvényhozás előtt felelősséget vállaljanak a külpolitikáért. *„A mindenkori miniszterelnökök felelősséget vállaltak és vállalhattak a külpolitikából azért, amit a külügyminiszter minisztertanácsi és delegációs expozéjában a kormány vagy a teljes nyilvánosság elé tárt.”*[24] Semmilyen jogsza-

bály nem zárta ki ugyanis azt, hogy Ausztria és Magyarország külön intézményei ne foglalkozhatnának közös ügyekkel. A képviselők felszólalhattak és interpellálhattak a közös külügyeket érintő kérdésekben.[25]

Mivel az 1867:12. törvény csak a Pragmatica Sanctióból folyó közös és együttes védelemhez szükséges külpolitikát tette közössé, ezért a magyar közjogi felfogás szerint a közös külügyhöz nem tartozó külügyekben Magyarország teljesen önállóan léphetett fel, vagyis Magyarország rendelkezett nemzetközi jogalanyisággal.[26] Ezt nem befolyásolta, hogy ilyen esetekben is a közös külügyminiszter képviselte Magyarországot a nemzetközi kapcsolatokban.[27] Ilyenkor ugyanis a nemzetközi szerződés tartalmának meghatározása nem a közös külügyminiszter, hanem a két kormány hatásköre volt. *Plósz Sándor* szerint *„A nemzetközi szerződések körüli intézkedésekben nem különböztet a törvény szerződések között, de ha oly ügyet illet ez a szerződés, mely nem közös, ott az akaratelhatározás az iránt, hogy szerződés köttessék-é s hogyan, a mienk."*[28] A nem közös külügyekben tehát akár az is előfordulhatott, hogy adott ügyről Ausztria és Magyarország eltérően rendelkezett.[29]

Az 1867:12. törvény a közös ügyeket az 1723:1. és 2. törvényekből származtatta. De a közös ügyek kezelési módját nem lehetett levezetni a Pragmatica Sanctio alapján. Azt az 1867:12. törvénynek kellett meghatározni.[30] Ezt maga a törvény is elismerte a 23. §-ban. A törvény megalkotásának éppen az volt a célja, hogy megoldást találjon a közös ügyek kezelésére. A magyar törvény sem a közös miniszterek számát, sem pontos hatáskörüket nem állapította meg szabatosan.[31] Hogy végül három közös miniszter intézte a közös ügyeket, azt nem a törvény szabta meg, hanem a közös ügyek számából következett.[32] Részletesebben kizárólag a közös külügyminiszter hatásköréről szólt. Közös hadügyminiszterről például említést sem tesz, a közös hadügyekkel kapcsolatos kormányzati teendőket az uralkodóhoz telepítette. A 41. § is pusztán annak kapcsán említi a közös pénzügyminisztert, hogy a magyar hatóságok által beszedett pénzösszegekből a közös célokra fordítandó részt neki kell havonta átutalni. Az osztrák törvény egyetlen közös miniszterről sem tesz említést, így hatáskörükre vonatkozóan sem tartalmazhatott rendelkezéseket.

A közös miniszterek jogállására vonatkozóan, törvényi szabályozás hiányában, a magyar közjog azt az álláspontot képviselte, hogy ők *„a két állam organumai, kik a két állam akaratának végrehajtására, illetve a két állam által a hatáskörükbe áttett kormányzati teendők végzésére hivatottak"*.[33] A külügyminiszterrel kapcsolatban Thallóczy Lajos kifejtette: *„ami viszont a külpolitika irányát illeti, azt sem a közös miniszterek határozták meg, hiszen arra mindkét ország miniszterelnöke befolyást gyakorolt"*.[34] Apponyi Albert szerint a közös szervek csupán a cselekvés eszközei. Az akaratképzés helye, vagyis ahol az állami akarat elhatározódik, az a két állam.[35] Vagyis a magyar közjog a közös minisztereket pusztán a két állam akarata végrehajtó szerveinek tekintette.[36]

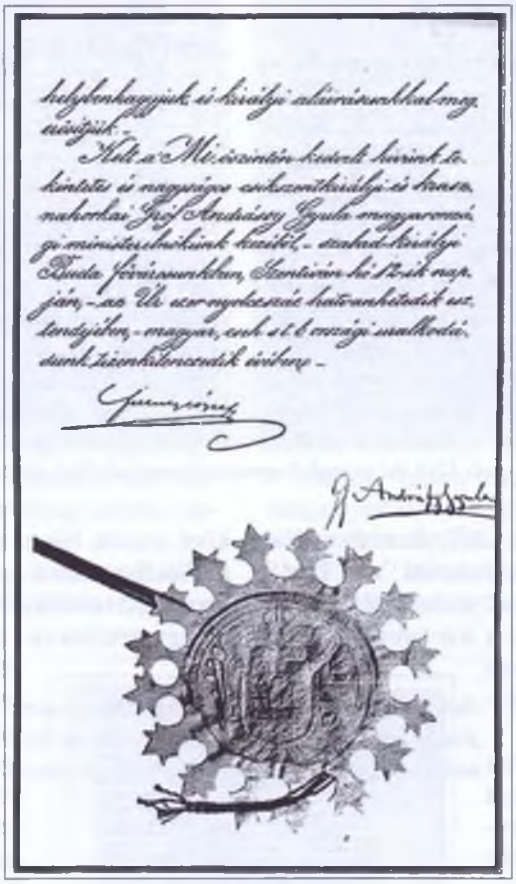

Az 1867-es kiegyezési törvénycikkek utolsó lapja

Osztrák részről Dantscher von Kollesberg elutasította ezt az álláspontot. Szerinte a *„közös birodalmi szervek"* semmilyen jogviszonyban sincsenek az *„Einzelstaaten"* szerveivel, Ausztriának és Magyarországnak nem szervei és azok jogszabályainak nincsenek alárendelve.[37] Bernatzik szerint a közös miniszterek két szövetkezett hatalom meghatalmazottai voltak.[38] A magyar álláspontot fogadta el *Franz von Juraschek*, aki szerint a közös miniszterek egyszerre miniszterei Ausztriának és Magyarországnak, vagyis jogilag a két állam végrehajtó szerveinek tekinthetők.[39] Olechowski-Hrdlicka, *Konstanty Grzybowski* nézetét elfogadva, azt hangsúlyozza, hogy a közös miniszterek egy olyan, a két országtól különálló, harmadik jogalany szervei voltak, amelyek azonban nem álltak Ausztria és Magyarország felett.[40] Wilhelm Brauneder szerint a közös minisztertanács a *„Gesamtmonarchie"* kormánya volt.[41]

A közös miniszterek hatáskörére vonatkozó egyértelmű törvényi rendelkezés híján nem lehet kijelenteni, hogy a közös kül- és védelmi politika tartalmát a két ország kormánya vagy a közös miniszterek állapították meg. Ezt a gyakorlat, a közös és országos miniszterelnökök politikai súlya és a konkrét politikai helyzet alapján lehet megállapítani. *Horváth Jenő* szerint a magyar kormány szerepe a külügyekben másodlagos volt: *„A magyar kormány kezdeményezésének külpolitikai kérdésekben a dualizmus ideje alatt semmi nyomát nem találjuk"*.[42] Hasonlóan vélekedik Somogyi Éva is: *„A külpolitikát a Habsburg Monarchiában a külügyminiszter csinálta, s koncepcióját rendszerint a minisztertanácstól távol, ballhausplatzi magányában, vagy informális tanácskozásokon, katonai konferenciákon alakította ki, Bécsben, stájer fürdőhelyen, alpesi vadászaton"*.[43] A történettudomány álláspontja tehát ellentmondani látszik a közös miniszterekkel kapcsolatos magyar felfogásnak.[44]

A magyar törvény 27. és az osztrák törvény 5. §-a rendelkezett egy közös minisztertanács felállításáról. A 27. § szerint *„Egy közös ministeriumot kell felállítani azon tárgyakra nézve, melyek, mint valósággal közösek, se a magyar korona országainak, se Ő Felsége többi országainak külön kormányzata alá nem tartoznak. E ministerium a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön kormányzata ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat."* Az osztrák törvény 5. §-a így rendelkezett: *„Die Verwaltung der gemeinsamen Angelegenheiten wird durch ein gemeinsames verantwortliches Ministerium besorgt, welchem jedoch nicht gestattet ist, nebst den gemeinsamen Angelegenheiten auch die besonderen Regierungsgeschäfte einer der beiden Reichstheile zu führen."* Itt is megfigyelhető az osztrák és a magyar törvény rendelkezései közötti különbség: a magyar törvény értelmében a közös minisztérium a két fél külön kormányzati ügyeire *befolyást sem gyakorolhat*, míg az osztrák törvény csak az *ügyek vitelét* tiltotta meg, logikailag tehát a befolyásolást nem zárta ki.[45]

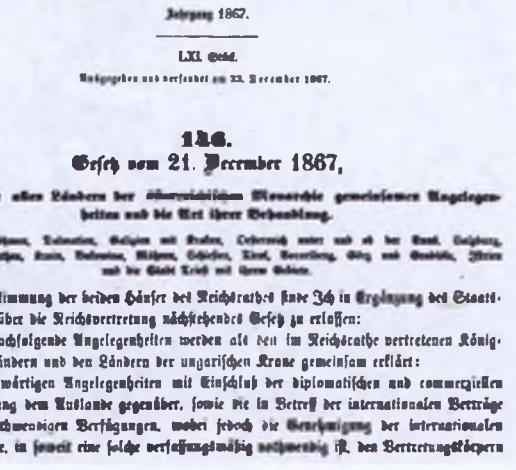
Reichs-Gesetz-Blatt
für das
Kaiserthum Oesterreich.
Jahrgang 1867.
LXI. Stück.
Ausgegeben und versendet am 23. December 1867.
126.
Gesetz vom 21. December 1867,
betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung.
Mit Zustimmung der beiden Häuser des Reichsrathes finde Ich in Ergänzung des Staatsgrundgesetzes über die Reichsvertretung nächstfolgendes Gesetz zu erlassen:
§. 1. Nachfolgende Angelegenheiten werden als den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern und den Ländern der ungarischen Krone gemeinsam erklärt:
a) Die auswärtigen Angelegenheiten mit Einschluß der diplomatischen und commerziellen Vertretung dem Auslande gegenüber, sowie die in Betreff der internationalen Verträge etwa nothwendigen Verfügungen, wobei jedoch die Genehmigung der internationalen Verträge, in soweit eine solche verfassungsmäßig nothwendig ist, den Vertretungskörpern

Az osztrák ún. delegációs törvény a Reichs-Gesetz-Blatt 1967. december 21-i számában

Egyik törvény sem rendelkezett arról, hogy kik a közös minisztertanács tagjai, hatáskörét és illetékességét mindkét törvény negatív formában határozta meg.[46] Nem volt szabályozva, hogy a közös minisztertanács adhat-e ki rendeletet. Nem történt rendelkezés arról sem, hogy van-e elnöke, vezetője a közös minisztertanácsnak.[47] A magyar törvény 39. és 40. §-a csak annyit állapított meg, hogy a közös minisztérium nyújtja be a közös költségvetést a delegációk elé. Ugyanezt tartalmazta az osztrák törvény 14. §-a. Ferdinandy szerint a közös minisztertanács szervezete nem olyan, mint egy kormányé, mivel nincs miniszterelnöke. A gyakorlat alakította ki, hogy az uralkodó távollétében a közös külügyminiszter elnökölt a közös minisztertanács ülésein. Mivel semmilyen jogszabály nem rendelkezett a közös külügyminiszter közös minisztertanácson betöltött szerepéről, legfeljebb annyit mondhatunk, hogy elnökölt rajta, de nem volt az elnöke.[48]

A hiányos szabályozás következtében alakulhatott ki vita a magyar közjogban, majd később a történetírásban is: kormánynak lehet-e tekinteni a közös minisztériumot, vagy sem? A *„minisztérium"* kifejezés a 19. században egyaránt jelentett kormányt és a mai értelemben vett minisztériumot is.[49] A magyar közjogi felfogás mindenesetre elutasította, hogy a közös minisztertanács a két ország kormánya felett álló intézmény lett volna. *„A ministerium megalkotásával Magyarország állami főhatalmának azon illetékességi körét, mely a közös ügyeket foglalja magában, nem idegenitette el, csupán bizonytalan időre Ausztriával együtt egy közös organumra ruházta, de azok intézésére befolyását továbbra is fenntartotta."* Így a közös minisztérium hatásköre nem jelent egy közös, a két ország főhatalmától független hatáskört, hanem Ausztria és Magyarország külön főhatalmának közös szerve.[50] Ferdinandy úgy vélte, a közös minisztertanács csak arra szolgál, hogy a magyar király és osztrák császár egy kormányzati aktussal intézhesse el azon ügyeket, melyek mindkét államra tartoznak.[51]

A történetírás sem volt képes egyértelműen meghatározni a közös minisztertanács szerepét és jelentőségét. Diószegi István elfogadta az osztrák közjogi álláspontot, miszerint a közös minisztertanács a Monarchia kormánya volt.[52] Somogyi Éva és Péter László írásaiból inkább a közös kormány létének tagadása olvasható ki.[53] Ha megnézzük, hogy 1867 és 1906 között milyen arányban foglalkozott a közös minisztertanács a kiegyezési törvény szerinti közös ügyekkel, azt látjuk, hogy általában nem ezek az ügyek voltak a napirenden.[54] Márpedig aligha lehet egy olyan szervet kormánynak tekinteni, amely alig foglalkozott a szuverenitás legfontosabb attribútumaival: a külügyekkel és a hadügyekkel.

Mivel Magyarország elutasította egy közös törvényhozó szerv felállítását, így másképp kellett megoldani a közös miniszterek tevékenységének ellenőrzését. Erre a célra hozták létre a delegációk intézményét.[55] A kora újkori, így a magyar rendi országgyűlések történetében sem volt ismeretlen, hogy konkrét feladatok elvégzésére bizottságokat küldtek ki.[56] Semmiképp sem tekinthetők tehát forradalmi újdonságnak, vagy az országgyűlés intézményétől idegen, szokatlan megoldásnak.[57]

A delegációk nem voltak közös szervek, hanem a Reichsrat és a magyar Országgyűlés által a közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottságok.[58] Osztrák szerzők vitatták ezt a nézetet. Bidermann, Dantscher és *Harold Steinacker* véleménye szerint a delegációk az osztrák–magyar parlamentet testesítették meg.[59] Dantscher a delegációkat a kibővített birodalmi törvényhozás képviselőinek, közös népképviseleti szerveknek tartotta.[60] Más osztrák szerzők – tulajdonképpen a magyar törvény rendelkezéseit elfogadva – a delegációkat a parlamenti bizottságok egy különleges fajtájaként jellemezték.[61] Jellinek szintén elutasította egy közös osztrák–magyar törvényhozás létezését.[62]

A közös osztrák–magyar parlamentre vonatkozó elképzeléseket sem az osztrák, sem a magyar törvénnyel nem lehet alátámasztani. Semmilyen jogszabályt nem

Az első magyar delegáció tagjainak csoportképe (1868)

lehet felmutatni, ami alapján bizonyítható lenne, hogy a két törvényhozás a közös ügyek tárgyalásakor átalakulna birodalmi parlamentté. Ezzel szemben a magyar törvény 28. §-a kifejezetten elutasította a közös törvényhozás gondolatát. A magyar törvény 37. §-a értelmében a bizottságok hatáskörébe csak olyan ügy tartozhatott, amelyet az 1867:12. törvény kifejezetten a bizottságok hatáskörébe rendelt. Így a magyar törvény által közös ügyeknek minősített tárgyakon kívül a delegációk semmilyen más üggyel nem foglalkozhattak. A 40. § külön kiemelte a közös költségvetés megállapítását, amit a bizottságok legfontosabb éves feladatának minősített. Az osztrák törvény 6. §-a elrendelte, hogy a magyar és osztrák törvényhozó szervek a közös ügyek körébe eső törvényhozó jogaikat a delegációk révén gyakorolják.[63] A 13. § értelmében *„minden közös ügyeket érintő kérdés"* a delegációk hatáskörébe tartozott. A magyar rendelkezéshez hasonlóan minden más ügyet kizárt a delegációk hatásköréből.[64]

A két törvénynek a delegációk hatáskörére vonatkozó rendelkezései mégis jelentősen eltértek egymástól. A lényeges eltérés – nézetem szerint – nem abban áll, hogy az osztrák delegáció törvényhozó jogkörrel rendelkezett, a magyar pedig nem. A magyar törvény 43. §-a szerint is a delegáció határozatai, *„a mennyiben fejedelmi jóváhagyás alá tartoznak, Ő Felségének fölterjesztendők, s ha Ő Felsége által megerősíttetnek, kötelező erővel bírandnak"*.[65] Sokkal jelentősebb különbség, hogy a magyar törvény csak azokat az ügyeket sorolta a delegációk hatáskörébe, amiket a Pragmatica Sanctio alapján az 1867:12. törvény minősített közös ügyeknek, míg az osztrák törvény csak annyit mondott, hogy minden közös ügyet érintő kérdés a delegációk hatáskörébe tartozik. Mivel az osztrák törvény nem a Pragmatica Sanctióból vezette le a közös ügyeket, és így nem zárta ki annak lehetőségét, hogy újabb közös ügyek keletkezzenek, ezért ha újabb közös ügy keletkezne, az automatikusan a delegációk hatáskörébe tartozna. Vagyis ha bővítenék a közös ügyeket, ezzel *ipso iure* kibővülne a delegációk hatásköre is.[66]

A közös ügyek intézési módja mellett az 1867:12. törvény 52–68. §-ai meghatározták a közös érdekű, közös elvek szerint kezelendő ügyeket és azok kezelési módját is. A magyar törvény szerint a közös érdekű, közös elvek szerint intézendő ügyek abban különböztek a közös ügyektől, hogy ezek közössége nem a Pragmatica Sanctióból eredt, hanem politikai célszerűségből fakadt.[67] A közös érdekű ügyek intézése nem tartozott a közös szervek hatáskörébe, hanem a *„két fél"* egymás közötti rendszeres megállapodásainak kellett szabályoznia azokat. A megállapodás elmaradása esetére Magyarország fenntartotta magának az önálló döntés jogát.[68] A magyar közjog szerint az 1867:12. törvény nem taxatíve határozta meg a közös érdekű ügyeket, vagyis az ott felsorolt ügyek mellett a törvényalkotó akár más ügyeket is ilyennek minősíthetett.[69] Erre jó példa az 1878:25. törvény az osztrák–magyar jegybank felállításáról (Ausztriában az 1878. június 27-i RGBl. 66. törvény hirdette ki).[70]

Az osztrák törvény tartalma a közös érdekű ügyek vonatkozásában is eltért a magyar szabályozástól. A közös és közös érdekű ügyek között abban állapította meg a különbséget, hogy utóbbiakat nem a közös szervek intézték.[71] Abból adódóan, hogy az osztrák törvény nem a Pragmatica Sanctio alapján határozta meg a közös ügyeket, az osztrák közjog tulajdonképpen ezeket az ügyeket is közöseknek tekintette.[72] Csupán abban különböztek a

valódi (*„eigentliche"*) közös ügyekhez képest, hogy a *„quasi"* közös ügyek intézésére nem hoztak létre közös szerveket, hanem mindkét törvényhozás külön, de azonos tartalmú törvényekben szabályozta azokat (*„paktierte Gesetze"*).[73]

A magyar közjog a közös ügyek vizsgálata mellett legalább olyan súlyt fektetett arra is, hogy mi az, ami *nem* számít közös ügynek. Így határozottan elutasították az uralkodó közösségét, vagyis hogy létezne egy *„osztrák–magyar uralkodó"*. Az 1867:12. törvény 7. §-a szerint a Pragmatica Sanctio úgy rendelkezett, hogy Magyarország koronája ugyanazt a személyt illeti, aki a többi Habsburg országot is birtokolja.[74] Az uralkodó nem közös, csak személye azonos:[75] Deák Ferenc szerint *„a személy tehát nem kettő, hanem egy; a hatalom kétféle, vagy ha tetszik kettős ugyanazon egy személyben; és a fejedelemnek nem véletlen esetből származott, nem csak egy esetre szorított, hanem az ország és uralkodóház közötti ünnepélyes szerződés által megállapított ugyanazonossága az a kapocs, mely a különben egymáshoz nem tartozó országokat összetartja"*.[76]

I. Ferenc József kardvágása a pesti koronázási dombon magyar királlyá koronázásakor (Ferenc Kollarz metszete, 1867)

Horváth János szerint *„az uralkodó személye önmagában kettős uralkodói személyiséget egyesít, ő egy személyben Ausztriában császár, Magyarországon király, de e tekintetben úgy hatalomköre, mint akaratnyilvánításának jogi módozata a két államban teljesen különböző, de a személyben azonos uralkodónak valamely közösnek elismert ügyben történő akaratnyilvánítása jogilag kettős államakaratot rejt magában, azaz az osztrák és magyar államokét, csupán ezen két akaratnyilvánítás anyagi azonosságából ered az egységes akarat látszata"*.[77] Külön jogi aktussal kerül a trónörökös az osztrák és a magyar trónra. Magyarország esetében a koronázás elmaradhatatlan közjogi aktus, Ausztriában csak egy uralkodói manifesztum adja tudtul az uralkodó trónra lépését.[78]

Az osztrák álláspont nem volt egyértelmű: a magyar közjogi felfogást fogadta el Stanislaus Ritter von Starczynski és Rudolf von Herrnritt.[79] Friedrich Tezner szerint viszont a magyar királyi cím része az osztrák császári címnek.[80] Állítását arra alapozta, hogy az *I. Ferenc* által 1804. augusztus 1-én felvett osztrák császári cím kiterjedt Magyarországra is.[81] Hasonló álláspontot képviselt Dantscher von Kollesberg,[82] Gustav Turba és Josef Ulbrich, a jogtörténészek közül pedig *Rudolf Hoke* és Wilhelm Brauneder.[83] A magyar közjog tényekkel igyekezett cáfolni Tezner nézeteit. Deák idézi a császári címet felvevő pátenst, amely kimondta, hogy minden Habsburg-uralom alatt lévő ország megtartja addigi alkotmányát.[84] Magyarországon egyébként sem a pátenst hirdették ki, hanem külön királyi leirat intézkedett a császári cím felvételének értesítéséről, ami szintén kinyilvánította Magyarország jogainak, törvényeinek és alkotmányának épségben tartását. Apponyi Albert pedig az 1807. évi országgyűlésnek a császári cím felvételére vonatkozó határozatát elemezve utasította el Tezner nézetét.[85]

A kiegyezés után az uralkodó titulatúráját az 1868. november 14-i Legfelsőbb Elhatározás szabályozta. E szerint az uralkodó megnevezése *„Kaiser von Österreich, König von Böhmen usw.* und *Apostolischer König von Ungarn"*.[86] Magyarul *„Ausztria császára, Csehország királya stb. és Magyarország apostoli királya"*.[87] Az uralkodó elnevezésére vonatkozó rendelkezés 1918-ig hatályban maradt. Nincs tehát nyoma annak, hogy létezett volna osztrák–magyar császári cím vagy bármilyen más hasonló titulus.

Jegyzetek

[1] Deák Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz* (Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1865, 22. p.). *„Ez a törvény* (az 1687. évi II.) *újból egyértelműen tanúsítja, hogy Magyarország nem valamiféle Habsburg-birodalommal, hanem kifejezetten és kizárólag a Habsburg-házzal, még pontosabban saját Habsburg-házbéli királyával és annak családjával mint dinasztiával állt közjogi viszonyban."* Lásd: Kovács István: *Deák „Adalék"-a és a magyar közjog. Utószó és jegyzetek Deák Ferenc „Adalék a magyar közjoghoz" című könyvéhez* (KJK, Budapest, 1987, oldalszám nélkül).

[2] Polner Ödön: *Közös ügyek.* Különlenyomat a *Jogi lexikon* IV. kötetéből (Singer és Wolfner, Budapest, 1901, 30. p.); Beksics Gusztáv: *A dualizmus* (Athenacum, Budapest, 1892, 81. p.). Ellenkezőleg: Márffy-Mantuano Rezső: *Külügyeink közössége Ausztriával* (Benkő Gyula Könyvkereskedése, Budapest, 1908, 10. és 64. p.).

[3] *Corpus Iuris Hungarici – Magyar Törvénytár,* 1900, 566–569. p.; *Magyar Jogi Lexikon.* Szerk. Márkus Dezső, VI. kötet (Pallas, Budapest, 1907, 691–692. p.). Az 1723:1. törvény 3. §-a azt az elsőszülöttségi elvet kívánta átvenni, amit III. Károly egyéb országaiban megállapított. Ez a rendelkezés pontatlan és félreérthető, mivel III. Károly csak a II. Ferdinánd 1621. évi végrendeletében megállapított öröklési rendet tartotta fenn.

[4] Az osztrák Pragmatica Sanctio az 1703. szeptember 12-i, I. Lipót és fiai, József és Károly közötti *„pactum mutuae successionis"*, illetve III. Károly 1713. április 12-én kelt ünnepélyes nyilatkozata,

amit 19-én a Geheimer Rat ülésén nyilvánosságra hozott. Ezeket az osztrák örökös tartományok becikkelyezték. Lásd: Brauneder, Wilhelm: *Österreichische Verfassungsgeschichte* (Manz–Wien, 2005, 73. és 75. p.). Az 1703. évi szerződés szövegét lásd: Polner Ödön: *A pragmatica sanctio és a házi törvények* (különnyomat a *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, XXV. Kötet, 3. füzetéből, 1902, 50–51. p.). Az 1713. évi nyilatkozat szövege: *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung*. Band 5. *Zeitalter des Absolutismus 1648–1789*. Herausgegeben von Helmut Neuhaus (Reclam, Stuttgart, 1997, 172–174. p.). Az örökös tartományokban becikkelyezett trónöröklési rendet 1719-től, Mária Jozefa renunciációjától (trónról való lemondásától) nevezték Pragmatica Sanctiónak. Lásd: Olechowski-Hrdlicka, Karin: *Die gemeinsamen Angelegenheiten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie* (Peter Lang, Frankfurt am Main, 2001, 34. p.). *Stricti iuris* a magyar királyi ház így csak e három uralkodó leszármazottaira terjed ki, ilyen értelemben tehát az uralkodó dinasztia sem azonos az osztrák örökös tartományok uralkodó házával.

5 *„Az 1723: I. tc. és II. czikkelyek által a magyar királyságban és a hozzá kapcsolt részekben megállapitott örökösödése ugyanazt a fejedelmet illeti, a kit a megállapitott trónöröklési rend szerint a Németországban és azon kivül fekvő, elválaszthatatlanul és fölosztha-tatlanul birtoklandó többi ország és tartományokban illet".*

6 Az 1861. február 26-i RGBl. 20. számú törvény: http://alex.onb.ac.at

7 Olechowski-Hrdlicka, 2001, 30. p.

8 *A Kiegyezés*. Szerk. Cieger András (Osiris Kiadó, Budapest, 2004, 37. p.).

9 *„A Pragmatica Sanctiót valamennyi fél, a dinasztia, az örökös tartományok és a magyar korona országai egyaránt elfogadták, valamennyiüket közös szállal kötötte össze"*. Hanák Péter: *Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása*. In: *A Kiegyezés*, 2004, 489. p.

10 1867:12. törvény bevezetése, 1–3. §, 6–7. §. *A Kiegyezés*, 2004, 133. p.

11 Jellinek, Georg: *Die Lehre von den Staatenverbindungen* (Alfred Hölder, Wien, 1882, 251. p.).

12 Polner, 1901, 4–5. p.

13 Kmety Károly: *A magyar közjog tankönyve* (Grill, Budapest, 1911, 490. p.). *„Volt tehát a magyar közjognak egy sarkalatos törvénye, amelynek egyes kifejezéseit és fogalmazását is, érdemi rendelkezését és érvényességét is többféleképpen lehetett magyarázni."* (Hanák, 2004, 489. p.)

14 *„Még nehezebb e törvényeket egyértelműen interpretálni, és belőlük a Habsburg Birodalom többi részéhez, az örökös tartományokhoz való viszony közjogi rendezését kiolvasni. Annál kevésbé lehetséges ez, mert ilyen rendezésre 1722–1723-ban nem is került sor."* (Hanák, 2004, 488. p.) A 18. századi magyar rendi országgyűlésekről és a törvényhozásról. Lásd: Szijártó M. István: *A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792* (Osiris, Budapest, 2005, 92–97. p.).

15 1867:12. törvény bevezetése. *A Kiegyezés*, 2004, 133. p.

16 Ferdinandy, Gejza: *Magyarország közjogi viszonya Ausztriához és annak történelmi fejlődése* (Pallas, Budapest, 1892, 116–117. p.); Péter László: *Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben*. In: *A Kiegyezés*, 2004, 570. p.

17 Polner, 1901, 47. p. A közös ügyek forrását keresve általában az osztrák trónöröklési rendre (Hellbling, Ernst C.: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte*, Springer, Wien–New York, 1974, 396. p.) vagy azt figyelmen kívül hagyva, közvetlenül az 1867. évi törvényekre hivatkoztak: Ulbrich, Josef, *Das österreichische Staatsrecht* (Mohr, Tübingen, 1909, 101. p.). A magyar trónöröklési törvényekre is hivatkozik Starczynski, Stanislaus Ritter von: *Gemeinsame Angelegenheiten, Österreichisches Staatswörterbuch*. II. Band. Herausgegeben von Ernst Mischler –Josef Ulbrich (Hölder, Wien, 1905, 352. p.); Herrmritt, Rudolf von: *Handbuch des österreichischen Verfassungsrechtes* (Mohr, Tübingen, 1909, 61. és 225. p.); Olechowski-Hrdlicka, 2001, 29–30. p.

18 Péter, 2004, 570–571. p.

19 Polner, 1901, 5–6. p. Kmety, 1911, 497–498. és 502–503. p.

20 Dantscher von Kollesberg – Theodor Ritter: *Oesterreich und die bosnischen Bahnen. Eine staatsrechtliche Erörterung* (Manz, Wien, 1901, 8. p.).

21 Beksics, 1892, 113. p.; Polner, 1901, 53–54. p.; Nagy Ernő: *Magyarország közjoga (Államjog)* (Athenaeum, Budapest, 1907, 426. p);. Márffy-Mantuano, 1908, 97. p.; Apponyi, Albert Graf: *Die rechtliche Natur der Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn* (Carl Fromme, Wien und Leipzig, 1911, 48. p.); Kmety, 1911, 503. p. Eötvényi Nagy szerint a magyar törvény csak a külügyek vitelét, a külügyi képviseletet tette közössé. Eötvényi Nagy Olivér: *Osztrák közjog* (Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest, 1913, 221. p.). Nézete azonban a magyar törvény alapján nem igazolható.

22 Ferdinandy, 1892, 119. p.; Polner, 1901, 56. p.; Márffy-Mantuano, 1908, 81. p. Az osztrák szerzők közül ugyanígy Starczynski, 1905, 354. p.

23 Polner, 1901, 57. p. Kmety szerint a 27. § a gyakorlatban nem érvényesült (Kmety, 1911, 514. p.)

24 Somogyi Éva: *A közös minisztertanács működése (1896–1907)* (Századok, 138., 1985, 5–6. szám, 1131. p.).

25 Olechowski-Hrdlicka, 2001, 225. p.

26 Polner, 1901, 61. p.; Ferdinandy Gejza: *Magyarország közjoga* (Politzer Zsigmond és fia, Budapest, 1902, 570–571. p.); Kmety, 1911, 504. p. Mivel Tezner szerint a két államnak csak a közös ügyek terén nincs önálló intézkedési joga, így ezt az elvet közvetve ő is elismerte. Balogh Arthur: *Az 1867: XII. t.-cz. felfogásának kérdéséhez* (Athenaeum, 1. szám, 1913, 39. p.). Ellentétesen: Jellinek, 1882, 241. p.

27 Márffy-Mantuano, 1908, 102. p.; Weller Mónika: *Az Osztrák–Magyar Monarchia kialakulásával és fennállásával kapcsolatos egyes nemzetközi jogi kérdésekről* (Állam- és Jogtudomány, XXXVIII/1–2., 1996–1997, 99. p.).

28 Márffy-Mantuano, 1908, 98. p.

29 Olechowski-Hrdlicka, 2001, 221. p.

30 Polner, 1901, 7. p.; Kmety, 1911, 513. p.

31 Polner, 1901, 101. p.

32 Olechowski-Hrdlicka, 2001, 445. p.

33 Polner, 1901, 101. p.; Nagy, 1907, 467. p.; Jellinek, 1882, 242. p.

34 Somogyi, 1985, 1105. p.

35 Apponyi, 1911, 56. p.; Redslob, Robert: *Abhängige Länder* (Veit, Leipzig, 1914, 213–215. p.).

36 Ferdinandy, 1892, 228. p.; Andrássy Gyula: *Az 1867-iki Kiegyezésről* (Franklin, Budapest, 1896, 166. p.).

37 Dantscher, 1901, 25. p.

38 *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*. Herausgegeben von Edmund Bernatzik (Manz, Wien, 1911, 451. p.); Olechowski-Hrdlicka, 2001, 478. p.

39 Hasonlóan: Ulbrich, Joseph: *Die rechtliche Natur der oesterreichisch-ungarischen Monarchie* (Dominicus, Prag, 1879, 60. p.); Jellinek, 1882, 242. p.; Olechowski-Hrdlicka, 2001, 479. p.

40 Olechowski-Hrdlicka, 2001, 104. és 448. p.

41 Brauneder, 2005, 186. p.

42 Horváth Jenő: *Magyar diplomácia. A magyar állam külpolitikai összeköttetései a bécsi végzésektől a kettős monarchia felbomlásáig 1815–1918*. (Pfeifer Ferdinánd, Budapest, 1928, 89. p.)

43 Somogyi Éva: *A „közös ügyek" 1867–1914*. (História – MTA TTI, Budapest, 1995, 12. p.)

44 A magyar közjog is tisztában volt azzal, hogy a gyakorlat némiképp máshogy fest. Ferdinandy a magyar országgyűlés befolyásáról megjegyezte: *„de ezen befolyást sem lehet azért valami sokra becsülni, mert egyrészről annak közvetett volta, másrészről az Ausztriában érvényesülő hasonló befolyás végeredményében a magyar országgyűlés befolyását tetemesen csökkenti"*. A magyar miniszterelnök közös külügyekre gyakorolt befolyásáról pedig megjegyzi: *„a közös külügyminiszternek a nemzetközi életben előkelő szerepe a magyar miniszterelnöki állás politikai súlyát könnyen háttérbe szorithatja s a közös külügyminiszter politikai iránya visszahathat a magyar minisztérium politikájára a helyett, hogy ez utóbbi befolyásolná a külügyi politikát"*. (Ferdinandy, 1902, 702. p.)

45 Eötvényi Nagy, 1913, 230. p.

46 Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (A közös minisztertanács 1867–1906)* (História Alapítvány, MTA TTI, 1996, 56. p.). *„Die Bestimmungen über das gemeinsame Ministerium selbst waren dürftig."* (Olechowski-Hrdlicka, 2001, 445. p.)

47 *„Staatsrechtlich war ein Vorsitz nicht vorgesehen"*. (Matsch, Erwin: *Der auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720–1920.* (Hermann Böhlaus Nachf., Wien–Köln–Graz, 1986, 23. p.)

48 Ferdinandy, 1902, 700. p.

49 Lásd az 1848:3. törvényt a felelős magyar *minisztérium* felállításáról.

50 Ferdinandy, 1892, 227. és 251. p.

51 Ferdinandy, 1902, 794. p.

52 Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös minisztertanácsa 1883–1895* (Jogtörténeti Szemle, 3., 1992, 4. szám, 16. p.).

53 *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907.* Bearbeitet von Éva Somogyi unter Mitarbeit von Inge Sieghart (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, IX–X. p., 1996, 62–67. p.); Péter László: *Verfassungsentwicklung in Ungarn.* In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Band VII. 1. Teilband, 534. p.

54 Somogyi, 1996, 70–72. p.

55 Az 1867:12. törvény 29–51. illetve az osztrák törvény 6–17. és 19–35. §-ai rendelkeztek a delegációkról. Mivel az osztrák törvény nagyrészt a delegációkra vonatkozó szabályozást tartalmazta, szokás az 1867. december 21-i RGBl. 146. számú osztrák törvényt *„delegációs"* törvénynek is nevezni. Lásd: Olechowski-Hrdlicka, 2001, 176. p.

56 Szijártó, 2005, 86. p.

57 Péter, 2004, 563. p.

58 Andrássy, 1896, 164. p.; Kmety, 1911, 517. p.; Ruszoly József: *Európa alkotmánytörténete* (Püski, Budapest, 2005, 395. p.). Téves Ferdinandy Gejza és Balogh Arthur véleménye, akik a delegációkat közös szerveknek minősítették: Ferdinandy, 1892, 118. és 148. p.; Balogh Arthur: *Magyar közjog* (Stampfel Károly kiadása, Pozsony–Budapest, 1903, 58. p.). Állításaikat egyébként semmivel sem támasztották alá.

59 Olechowski-Hrdlicka, 2001, 423. p. *Ludwig Gumplowicz* viszont a magyar felfogásnak megegyező nézetet vallott: Gumplowicz, Ludwig: *Das österreichische Staatsrecht* (Manz–Wien, 1907, 127. p.).

60 Dantscher von Kollesberg – Theodor Ritter: *Der monarchische Bundesstaat Oesterreich-Ungarn und der Berliner Vertrag nebst der Bosnischen Vorlage (*Alfred Hölder, Wien, 1880, 282. és 301. p.).

61 Olechowski-Hrdlicka, 2001, 424–425. p.

62 Jellinek, 1882, 245–246. p.

63 21. 12. 1867. RGBl. 146. §. 6. *„Das den Vertretungskörpern beider Reichshälften (dem Reichsrathe und dem ungarischen Reichstage) zustehende Gesetzgebungsrecht wird von denselben, in soweit es sich um die gemeinsamen Angelegenheiten handelt, mittelst zu entsendender Delegationen ausgeübt."*

64 21. 12. 1867. RGBl. 146. §. 13. *„Der Wirkungskreis der Delegationen umfaßt alle Gegenstände, welche die gemeinsamen Angelegenheiten betreffen. Andere Gegenstände sind von der Wirksamkeit der Delegationen ausgeschlossen."*

65 Az 1790/91:12. törvény értelmében Magyarországon törvényt csak a törvényesen megkoronázott király és az Országgyűlés alkothatott.

66 Eöttevényi Nagy, 1913, 227. p.; Olechowski-Hrdlicka, 2001, 226. és 414. p.

67 Ferdinandy, 1892, 157. p.; Polner, 1901, 148. p.

68 1867:12. törvény 58–60. §, illetve 68. §.

69 Ferdinandy, 1892, 158. p.; Polner, 1901, 167. p.

70 Polner, 1901, 167–168. p.

71 21. 12. 1867. RGBl. 146 §. 2. *„Außerdem sollen nachfolgende Angelegenheiten zwar nicht gemeinsam verwaltet, jedoch nach gleichen von Zeit zu Zeit zu vereinbarenden Grundsätzen behandelt werden"*.

72 *„dualistischen Angelegenheiten"*, *„einigermaßen oder quasi gemeinsamen Angelegenheiten"*. Lásd: Herrnritt, 1909, 238. p.; Hellbling, 1974, 397. p.; Brauneder, 2005, 181. p.; Starczynski, 1905, 355. p.

73 21. 12. 1867. RGBl. 146. §. 36. (részlet) *„Die Vereinbarung in Betreff jener Gegenstände, welche zwar nicht als gemeinsame behandelt, jedoch nach gemeinsamen Grundsätzen geregelt werden sollen, erfolgt entweder dadurch, daß die verantwortlichen Ministerien im gemeinschaftlichen Einvernehmen einen Gesetzentwurf ausarbeiten und den betreffenden Vertretungskörpern beider Theile zur Beschlußfassung vorlegen und die übereinstimmenden Bestimmungen beider Vertretungen dem Kaiser zur Sanction vorgelegt werden"*. (Starczynski, 1905, 353. p.; Hellbling, 1974, 397. p. Hasonlóan Péter, 2004, 571–572. p.) A közös érdekű ügyekről legújabban: Balogh Judit: *Közös érdekű ügyek a dualizmus rendszerében* (Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. szám, 2–7. p.)

74 *„A pragmatica sanctio szerint közös ugyan az uralkodó, a mennyiben Magyarország koronája is ugyanazon fejedelmet illeti, a ki a többi országokban is uralkodik"*.

75 Ferdinandy, 1892, 221. és 251. p.; Ferdinandy, 1902, 790. p.; Nagy, 1907, 460–463. p.; Kmety, 1911, 500–501. p.

76 Deák, 1865, 21. p.

77 Horváth János: *Az 1867. évi kiegyezés. Történelmi, közjogi és politikai tanulmány* (Dobrowsky és Franke, Budapest, 1895, 179–180. p.)

78 Ferdinandy, 1892, 218–219. p.

79 Starczynski, 1905, 352. p.; Herrnritt, 1909, 229. p.

80 Tezner szerint *„der König von Ungarn ist ein Teil des Kaisers von Österreich"*. (Apponyi, 1911, 20. p.)

81 Tezner, Friedrich: *Österreichisches Staatsrecht in Einzeldarstellungen für den praktischen Gebrauch. Der Kaiser.* (Manz–Wien, 1909, 63. p.); Olechowski-Hrdlicka, 2001, 484. p.

82 Jellinek, 1882, 237. p.

83 Olechowski-Hrdlicka, 2001, 484. p.; Brauneder, 2005, 79–80. p.; Brauneder, Wilhelm: *Az osztrák császári cím* (Jogtörténeti Szemle, 2007. 3. szám, 9–15. p.)

84 *„Dass unsere sämmliche Königreiche, Fürstenthümer und Provinzen ihre bisherigen Titel, Verfassungen, Vorrechte und Verhältnisse fernerhin unverändert beibehalten sollen"*. (Deák, 1865, 162. p.). Hasonlóan: Jellinek, 1882, 237. p.

85 Az országgyűlés határozata szerint *„hunc titulum nos immediate nec concernere"*, vagyis Magyarországot ez a fejlemény nem érinti (Apponyi, 1911, 21. p., hasonlóan Ruszoly, 2005, 379. p.)

86 Olechowski-Hrdlicka, 2001, 504. p.

87 *A Kiegyezés,* 2004, 181. p.

KÖNYVEKRŐL

Jogállam vagy konzervatív monarchia? Tanulmánykötet az Osztrák–Magyar Monarchia közjogi jellegéről

Die Habsburgermonarchie auf dem Wege zum Rechtsstaat?
Rechtshistorisches Symposium.
Österreichische Akademie der Wissenschaften Kommission für Rechtsgeschichte Österreichs, Ungarischen Akademie der Wissenschaften Rechtsgeschichtliche Forschungsgruppe
Hrsg.: Gábor Máthé, Werner Ogris
Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest–Wien, 2010, 328 p.
ISBN 978 963 9722 77 4

A *Jogtörténeti szemle* 2008. évi 3. számában már olvashattunk a 2008. május 5–6-án tartott bécsi nemzetközi konferenciáról. A kétnapos szimpózium színhelye a Domus Universitatis Színházterme volt, amely tiszteletet parancsoló és inspiráló környezetnek bizonyult közös múltunk vitás kérdéseinek megvitatására. A résztvevők a kétközpontú monarchia utódállamainak vezető jogtörténészei voltak, akik arra a kérdésre kerestek választ, hogy jogállami karakterű volt-e az Osztrák–Magyar Monarchia, vagy elindult-e legalább ezen az úton. A rendezvény, amelyet az Osztrák Tudományos Akadémia Jogtörténeti Bizottsága és az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoportja szervezett, – Werner Ogris értékelése (*Nova und Varia. Zeitschrift des Juristenverbandes.* 2008, 2. sz., 87–88. p.) szerint is – az utóbbi évek egyik legjobban sikerült szakmai tanácskozása volt. Magyar részről Máthé Gábor és Mezey Barna kollégákat illeti dicséret a tanácskozás ötletéért és a magyar tudományos eredmények hatékony képviseletéért.

Időközben megjelent a konferenciakötet is, amelyet Máthé Gábor és Werner Ogris szerkesztett, és a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó adott ki formás kivitelben. A tanulmányok többsége azt feszegeti, hogy jogállami karakterű volt-e a nagyhatalmak érdekeinek megfelelően, stabilizáló szándékkal megalakított 1867-es közép-európai monarchia. Wilhelm Brauneder híres, Kajtár István által magyarra is lefordított tankönyve a ciszlajtán államra nézve egyértelmű választ ad, hiszen az 1867-től 1918-ig terjedő osztrák időszakot jogállami periódusnak tekinti. A tudományos vita talán izgalmasabb lehetett volna, ha ez a felfogás osztrák részről is megfogalmazódik. Azt viszont kifejezetten előnyösnek tarthatjuk, hogy a diskurzus és a (nyomtatásban megjelent) mű nem a szokásos perszonálunió–reálunió kérdését járta körül, és nélkülözte a jogtörténeten túli kérdésfelvetéseket is.

A tanulmányok sorát *Werner Ogris* dolgozata (*Der Rechtsstaat – eine Einführung.* 15–32. p.) nyitja. A szerző foglalkozik a „jogállam" kifejezés keletkezéstörténetével, amelyből kiderül, hogy Robert Mohl és Otto Bähr alapműveinek megjelenése előtt a fogalom már része volt a korabeli jogi kategóriakészletnek, hiszen *Adam Müller* már 1809-ben *(Elemente der Staaskunst)* használta. Ogris professzor a jogállami követelmények közé a törvényhozás alkotmányos meghatározottságát, a végrehajtás törvényi alárendeltségét, a független bírói hatalmat, a hatalommegosztást, a visszamenőleges hatály lehetőség szerinti tilalmát, a súlyosítási tilalmat, a jogi normák érthető fogalmazásának és nyilvánossá tételének követelményét sorolja. Napjainkból vett példák nyomán utalt arra, hogy a jogállamot nem csupán az alkotmányos konstrukció teljes összeomlása fenyegeti, hanem a követelmény- és intézményrendszer lopakodó aláaknázása, fokról-fokra történő kiüresítése, és az alapvető jogok hanyag semmibe vétele is veszélyezteti.

Stefan Malfér bécsi jogász tanulmányának címében (*Das Oktoberdiplom – ein Schritt zum Rechtsstaat?* 95–120. p.) azt a kérdést vetette fel, hogy jogosan tekinthetjük-e az Októberi Diplomát a politikai kibontakozás és jogállamiság felé tett lépésnek. A szerző rámutat, hogy a diploma nem egy dokumentum, hanem húsz különböző szintű jogi norma (manifesztum, császári leirat) összessége, amelyek tartalmi és jogforrási egységet képeznek. Álláspontja szerint az októberi rendelkezések az uralkodó részéről kínált alkotmányos jogállamiság dokumentumai voltak. A szerző szerint politikailag is jelentős alkotmányjogi direktíváknak tekinthetőek, hiszen a birodalom politikai stabilitását és a pénzügyi konszolidációt kívánták elősegíteni. Közvetve Malfér is kárhoztatja a korabeli magyar politikát, amely elutasította ezt a törekvést. Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik *Thomas Olechowsky* tanulmánya (*Grundrechte und ihr Schutz in der Habsburgermonarchie.* 264–291. p.), amelyben a szerző a sajtószabadság jogilag meghatározott terjedelméről és gyakorlati érvényesüléséről írt. Megállapította, hogy a Monarchiában nem volt teljes a jogvédelem, de a rendszer a jogállamiság útján járt. Fontos érteknek tekinti, hogy az utódállamok felhasználták az itt kialakított mintákat.

A magyar jogtörténészek közül *Barna Attila* a Batthyány Lajos elleni pert, a büntetőeljárás magyar és osztrák normáit tekintette át (*Der Hochverratsprozess gegen den*

Ministerpräsidenten Graf Batthyány Lajos im Spiegel der ungarischen und österreichischen Rechtsnormen. 33–71. p.). Megállapította, hogy a hadijog alkalmazása az egykori magyar miniszterelnök esetében számos jogállami garanciális kérdést vetett fel. A jogi normák súlyos sérelmét jelentette, hogy a katonai hatóság a kiadott rendelkezések időbeli hatályára nem volt tekintettel, tehát figyelmen kívül hagyta az osztrákoknál is érvényes nullum criemen sine lege elvét. Ebben az érzékeny kérdésben maga Werner Ogris is úgy nyilatkozott, hogy ez a felségárulási per nem kerül fel a bécsi központi igazgatás dicsőségtáblájára. Ezek szerint a miniszterelnökünk elleni eljárást a vezető osztrák jogtörténész sem igazságszolgáltatási, hanem kormányzati-politikai revánsnak tekinti. A *Jogtörténeti Szemle* tematikus számban összegezte a magyar jogtörténészek álláspontját a Batthyány elleni perről (2008. 1. sz.).

Máthé Gábor a magyar dualista állam jogállami intézményrendszeréről írt (*Das Institutionssystem des Rechtsstaates in Ungarn 1867–1918.* 165–222. p.). Részletesen taglalta a dualizmus magyar törvényhozási, végrehajtási és igazságszolgáltatási rendszerét, kiegészítve az Ogris-féle jogállami maximákat a horizontális és vertikális hatalommegosztással. Az Adam Wandruszka szerkesztette híres Monarchia-feldolgozásban Georg Barany írta a közigazgatásról szóló fejezetet; a jelen kötet ötven oldala lényeges pontokon egészíti ki a – főleg osztrák történészek által – alapműnek tekintett összefoglalást. Meghaladja azt tárgyilagosságban, szellemi horizontban és a legújabb irodalmat is magában foglaló forráskörében is. A szerző tartalmilag kiáll a magyar intézményrendszer jogállami jellege mellett. Az utolsó bekezdés utal a Monarchia és az európai unió viszonyára, emlékezetbe idézve azt a (közel ötvenéves) tudományos tézist, miszerint az Osztrák–Magyar Monarchia az első életképes uniós képződmény volt Európában. E feltevés szerint a dualizmus ötven éve alatt tartós gazdasági, szellemi és közjogi egység jött létre a résztvevő államok között.

Mezey Barna a büntetés-végrehajtás hazai modernizációjáról, közelebbről a kiegyezés-kori börtönügyi szabályozásról értekezett (*Die Moderniesierung des Strafvollzuges in Ungarn – Die Rechtssetzung des Gefängniswesens in der Ausgleichszei.,* 223–263. p.). Álláspontja szerint a korabeli magyar börtönügyi szabályozás az európai jogállamiság követelményeinek megfelelő, unikális rendszerű és progresszív jellegű volt. Büntetés-végrehajtási rendszerünk 1852-től ugyan osztrák normákra épült, de a kiegyezést követő időszakban Horvát Boldizsár és Csemegi Károly reformjai meghaladták az átvett modell szakmai nívóját. Fontos szerzői megállapítás, hogy a börtönügyi reform a kiegyezés utáni Magyarországon már nem emberiességi kérdés, hanem tudatosan számba vett és jelentős részben teljesített alapjogi követelmény volt. Ebben szerepe volt annak a körülménynek, hogy a korabeli magyarországi reformok előkészítésében az igazságügyi tárca nagyobb szerepet kapott, mint Tisza Kálmán korszakában.

A lengyel jogtörténész, *Andrej Dziadzio* a Habsburg Monarchia legfelsőbb bíróságait és ezek ítélkezési gyakorlatát tekintette át. *Die Rolle der höchsten Gerichtshöfe auf dem Weg der Habsburgermonarchie zum Rechtsstaat – Beisspiele aus der Rechtsprechung* című tanulmányát (72–94. p.) azzal a megállapítással kezdte, hogy a 19. század második felében egyetlen európai állam sem rendelkezett hatékonyabban működő jogállami intézményekkel, mint Ausztria. Szerinte az összmonarchia volt az első liberális jogállam Európában. Az tény, hogy a Lajtán túl már 1867-ben rögzítették az alapjogokat, 1869-től alkotmánybíróság működött, és 1876-ban különálló közigazgatási bíróságot hoztak létre. A szerző végső következtetése szerint Ferenc József kiegyensúlyozott hatalmi rendszert épített ki, tartós egyensúlyt teremtett a lakosság különböző felfogású vallási, nemzetiségi rétegei és rendkívül tagolt politikai csoportjai között.

A korábbi jogtörténeti konferenciák mindig határozott álláspontot képviselő állandó résztvevője, *Karel Maly* prágai professzor az osztrák–magyar kiegyezés és az állampolgári jogok viszonyát elemezte (*Der österreichisch-ungarische Ausgleich und die allgemeinen Rechte der Staatsbürger in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts.* 121–164. p.). Részletesen idézte a pillersdorfi alaptörvény polgári jogokkal és az 1867. decemberi alkotmány szabadságjogokkal foglalkozó szakaszait. Országa nézőpontjából végzetesnek tartotta, hogy a csehek kiszorultak a közjogi közösségből, ezért következetes szeparatizmusukat történetileg indokoltnak tartja. A cseh gazdasági és kereskedelmi emancipációra irányuló törekvéseket *Petra Skřejpková* tekintette át (*Wirtschaftliche und handelsrechtliche Emantipationsbestrebungen in den böhmischen Ländern im 19 Jahrhundert.* 312–328. p.). Ehhez a kérdéshez szervesen kapcsolódik *Anatol Schmid-Kowarzik* bécsi jogtörténésznek a gazdasági kiegyezés tartalmáról, a közös elvek szerint kezelt ügyek közjogi következményeiről írt tanulmánya (*Das Scheitern des Wirtschaftsausgleiches von 1897 und die staatsrechtlichen Folgen für die gemeinsamen Angelegenheiten.* 292–328. p.).

***

Közös monarchiánk történetéről a *Jogtörténeti Szemlé*ben is számos tanulmány kapott helyet (vö: A Jogtörténeti szemle 1986–2009-ben megjelent számainak összesített tartalomjegyzéke. 2010. különszám). Tudósítottuk olvasóinkat az osztrák–magyar kiegyezés 140. évfordulóján tartott gödöllői konferenciáról (*Jogtörténeti Szemle,* 2007. 1. szám, 96–97. p.) és az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek legújabb, éppen az Októberi Diploma előzményeit rögzítő dokumentumok megjelenéséről (2008. 4. szám, 48–49. p.). A tárgybeli konferencia és szerkesztett mű előadói, szerzői köre hasonló volt, de a bemutatott kötet nagyobb történelmi, topográfiai távlatból vizsgálja a közjogi kibontakozás 19. században kínált közös esélyeit és a jogállamiság gyakorlatát.

Stipta István

A jog mint színház – Kengyel Miklós bírósági kultúrtörténeti munkája[1]

Kengyel Miklós: Perkultúra. A bíróságok világa – a világ bíróságai
Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010, 318 p., illusztrált
ISBN 978-963-9950-33-7

A jog sajátos szabályokkal, cselekvés- és viselkedésmódokkal jellemezhető része a társadalomnak. Ez az elkülönültség azonban nem jelenti, hogy idegen test lenne a társadalomban. Ellenkezőleg! Ezer szállal tapad, kapcsolódik a társadalmi élet egészéhez. És ebben a kapcsolódásban a kultúra alapvető szerepet játszik. A jog a kultúrába ágyazódik, és egyúttal létrehozta-létrehozza a saját kultúráját is. És ez különösképp igaz a pereskedés világára.

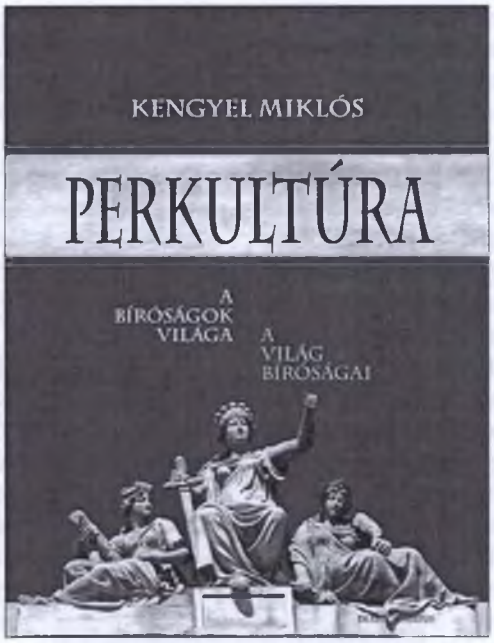

Kengyel Miklós professzor több évtizede kutatja a bíráskodás és a kultúra összeszövődését. Legújabb könyve, a *Perkultúra. A bíróságok világa – a világ bíróságai* is ennek a kutatásnak az eredménye. Azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy ez a munka a tárgyiasult kultúra, a testet öltött szimbolika irányába fordítja az Olvasó figyelmét. Nemcsak leírja, elemzi és összehasonlítja e sajátos tárgyi kultúrát, hanem több mint hatszáz fénykép, rajz segítségével be is mutatja a bírósági épületeket, a tárgyalóterem elmaradhatatlan kellékeit, a hivatali ruhaviselettől a parókák lenyűgöző gazdagságáig. A szöveg és a kép egymást erősítve teszi érzékletessé, hogy az igazságszolgáltatás milyen sikeresen valósította meg az előbbiekben említett kettősséget:

– szervesen illeszkedik a mindennapi élet világához, ugyanakkor

– nagyon határozottan kifejezi a saját (külön) világát is.

A kötethez írt előszavában Mezey Barna konstatálja azt a szomorú tényt, hogy a magyar jogi-jogtörténeti gondolkodásban a jogi szimbolika, a jogi kultúra vizsgálata évtizedeken át eltűnt. Ám ez a helyzet az elmúlt években szerencsére megváltozott. Ennek a kutatási témának két centruma is kialakult, az ELTE és a PTE Jogi Karának oktatói-kutatói között nem kevesen vannak, akik fontosnak tartják a jogi kultúra, szimbolika vizsgálatát. E témakörben nemcsak fordításköteteket adtak ki, hanem már diszszertációk, tanulmánykötetek, monográfiák is születtek. Az utóbbira jó példa Kengyel Miklós munkája.

Michael Foucault a *Felügyelet és büntetés*ben arról írt, hogy a modern és a régebbi korok igazságszolgáltatása abban különbözik, hogy régebben csak a testre irányult a büntetés, a büntetés-végrehajtás, míg a modern korban a testet a lelken keresztül veszi birtokba a büntetés.

Kengyel professzor könyve nagyon jól mutatja, hogy a lélekre, a szellemre gyakorolt hatás nemcsak a modern kor sajátja. Sőt azt is mondhatjuk, hogy végigkíséri az igazságszolgáltatást.

A bíráskodás nem csupán a bíróság mögött álló erőszakintézményre támaszkodik, hanem *hitekre* is. Olyan hitekre, melyekben megalapozódott a bíróság elé járulás szükségessége és az ítélet elfogadásának kötelezettsége – ha nem is mindenkinél, de azért sokakban. Ezek a hitek a tiszteletből, a tekintély elfogadásából és persze a félelemből is táplálkoztak. A hitek kialakításában jelentős szerepet játszott a bíráskodás *tere*. Ami a görögöknél, a rómaiaknál és a középkori Európában még nagyon más volt, mint napjaink igazságügyi palotáiban.

A görögök pl. a gyilkosságok elkövetőit mindig a szabad ég alatt ítélték el, nehogy „egy fedél alatt" tartózkodjon a bíró és a gyilkos. A római korból kiemelhető a fedett csarnok (bazilika) építménye, ami az ítélkezés és egyúttal a kereskedés színtere is volt. Két olyan területe a társadalmi életnek, ahol a viták, a konfliktusok hatották át a mindennapi életet. Amikor a középkorra tekintünk, akkor viszont, legalábbis a német területen kialakult bíráskodás vonatkozásában, azt látjuk, hogy eltűnt az épület, s helyét a hársfa vette át. A német bíróságok ugyanis évszázadokig hársfa alatt ítélkeztek. A hársfához való ragaszkodás elsősorban azt jelentette, hogy nyílt, azaz mások által látható térben folyjék az ítélkezés. A középkor végén azonban alapvető – és máig ható – változás történt. A bíráskodás egy zárt térbe vonult be. Természetesen volt egy átmeneti időszak, amikor árkádos épületekben ítélkeztek, ami részben megvalósította a térbeli elkülönültséget, ugyanakkor nem zárta ki teljes mértékben a külső szemlélődőt, érdeklődőt. Az évszázadok folyamán ez a zárt tér egyre több sajátos elemmel, berendezéssel gyarapodott. S ez végül is elvezetett a 19. század monumentális igazságügyi palotáihoz, amelyek – ahogy a brüsszeliről mondták – a „jogállam katedrálisai". Ez a kifejezés nagyon pontosan jelzi azokat az érzéseket (áhítat, tisztelet, az egyes ember kicsinysége a hatalmas térben), amelyek a bíráskodás nem vallási értelemben vett „szent" jellegét alapozták meg.

A kötet szerzője részletesen bemutatja a honi igazságügyi paloták, főként a kiegyezést követő fél évszázadban megvalósult sajátos építészeti kultúrát – a tárgyalótermek díszleteit, s magát a bírósági tárgyalást mint „kosztümös darabot".

A kiegyezést követő éveket az új bírósági székhelyek kijelölését illetően – miként Kengyel Miklós írja – az óva-

tosság jellemezte. Az 1871:32. törvénycikk alapján szervezett bíróságok közül az első másfél évtizedben egyetlen törvénykezési palota készült el, Szegeden, amelyet 1883-ban adtak át. Persze történtek más építkezések is, de azok csak épületbővítések, kiigazítások voltak. Sőt némi zavarodottság is tapasztalható volt. Pl. Csáktornyán 1872-ben megkezdte működését a törvényszék, majd 1875-ben megszüntették és járásbíróságként a nagykanizsai törvényszék alá rendelték. A furcsaságok fokozásaként az is megemlíthető, hogy a nagykanizsai törvényszék a pécsi, a zalaegerszegi pedig a győri ítélőtábla alá rendelődött. Amennyiben olyan érzésünk van, hogy a jelenlegi igazságszolgáltatás szervezeti felépítésében irracionális elemek találhatók – megnyugtatólag mondhatjuk: ennek történelmi hagyománya van.

Ha már aktualizáló megjegyzést tettem, akkor azt is megemlíthetem, hogy a politikusok akkoriban is fontosnak tartották a jeles évfordulók méltó megünneplését. A millennium évében, az „óvatos kezdést" követően 23 (!) igazságügyi beruházás folyt, s ezek eredménye a századfordulón már tapasztalható volt. Ugyanakkor a megrendelést elnyert építészek névsora igencsak szűkös. Ennek persze ésszerű magyarázatát is adhatjuk: az igazságügyi paloták tervezése-építése olyan speciális feladat, aminek csak kevesek felelhettek meg. Egy másféle ésszerűség alapján, amit napjaink fogalmiságában kapcsolati tőkének nevezünk, úgy is vélekedhetünk, hogy ezek a kevesek, akik egyébként tagadhatatlanul nívós épületeket emeltek, azon körből kerültek ki, akik a megbízó (azaz a kormányzat) számára különösképp kedvezményezettek voltak.

Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy ekkoriban a hazai igazságügyi kormányzat nem volt könnyű helyzetben, mert a városok versengtek azért, hogy náluk épüljenek „igazságügyi paloták", „törvényszékek". Mivel ezek az épületek nemcsak a városközpontok terét határozták meg – egyébként ez is mutatja, hogy a térből egy darab kimetszése és méltósággal felruházása mily jelentőséggel bírt –, hanem magát a várost mint egészet. A bíróságok építése túlmutatott az igazságszolgáltatáson, egy várost emelhetett fel vagy süllyeszthetett a jelentéktelenségbe.

De lépjünk a honi világból – miként a szerző is teszi – a világ bíróságait áttekintő fejezetbe. Elsősorban a bemutatott képanyagra hívnám fel a figyelmet. A képek az Olvasó számára érzékletesen dokumentálják, hogy a szembetűnő változatosság ellenére (ugyanis változatos *térben:* francia, kanadai, indiai, japán stb. bírósági épületek, belső bírósági terek sorát vonultatja fel, és *időben:* a 19. századi klasszicista palotáktól a szecesszión át a modern 20–21. századi építészeti megoldásokig áttekintve) az *állandóság* figyelhető meg. Állandóság abban, hogy a bíróság a jog méltóságának, tekintélyének kifejeződése.

De nemcsak az épület külső képe, hanem belső kialakítása is sugározza ezt a méltóságot. Ha belépünk a tárgyalóterembe, akkor egy erősen szabályozott térben találjuk magunkat. És ez a szabályozottság a perbevont fél mellett, akiről elmarasztaló ítélet születhet, a többi jelenlévőt is érinti. Hangoskodás, rendzavarás vagy akár egy fényképezőgép elővétele Angliában – figyelmeztetést, sőt büntetést vonhat maga után. Ez a tér persze nemcsak a fegyelmezés tere, hanem egyúttal megvalósítja az igazságszolgáltatás nyilvánosságát is. Egy tárgyalóteremben ugyanis nemcsak az adott per közvetlen érintettjei tartózkodhatnak, hanem újságírók, érdeklődők is. Az igazságszolgáltatás nyilvánossága, beleértve az ott testet öltött szimbolika erejét, hatását is, annak a generális prevenciónak alapvető eszköze, ami nélkül a jogról nem sok értelme lenne beszélnünk.

Végezetül meg kell említenem, hogy a könyv gazdag képanyaga és olvasmányos stílusa a nem szakmabeli olvasó számára is élvezetet nyújt. Elsősorban ajánlom a potenciális peres feleknek, hogy felkészüljenek arra az esztétikai élvezetre, amit egy eljárás nyújthat. A másféle élvezetek már kevésbé prognosztizálhatók.

Karácsony András

Jegyzet

[1] Karácsony András méltatása Kengyel Miklós professzor könyvének bemutatóján, 2011. november 17-én, a Budapesti Ügyvédi Kamara Protokoll-termében hangzott el.

Szimbólumok, hatalmi jelképek, igazságügyi épületek – Bevezetés Kengyel Miklós könyvéhez[1]

Az írástudás világában a szimbólumok használata hosszú ideig háttérbe szorult. Az írástudók diadalmasan triumfáltak a jelképi közlésmódok fölött, jóllehet azokat helyettesíteni soha nem tudták. Amíg szerte a világban az analfabetizmus elleni harc látványos eredményei elhomályosították a vizuális kommunikáció jelentőségét, tartósnak tűnt a tendencia. Ám korunk két meghatározó jelensége újrafogalmazta a jelképek szerepét a társadalomban. Egyikük a globalizáció, a másik az informatikai forradalom.

A világra ráboruló gazdasági határtalanság, az egységes világgazdaság, a nemzetek fölött szerveződő szuverenitások, az eszmék és ismeretek, az emberek szabad áramlása relativizálta a nemzeti nyelveken nyugvó írásosságot, és előzékenyen támogatta a világ minden pontján azonosképpen értelmezett (vagy értelmezhető) szimbolikus üzeneteket. Kialakult a nemzetközi utasforgalom világméretű szimbólumrendszere, az olimpiák és nagy

nemzetközi sportversenyek saját ikonográfiája, a multinacionális tanácskozások forgatókönyvekbe rögzített metafora-szisztémája, a közúti közlekedés határokat átlépő táblarengetege.

Az informatika világméretűvé formálódása, a világháló kialakulása azt követelte meg a számítógépgyártóktól, a médiaeszközök tervezőitől, a hordozható telefonok és a szórakoztató elektronika előállítóitól, hogy a világ minden pontján értelmezhető ikonokat alkalmazzanak. Ez a folyamat a jelképek reneszánszát hozta, s egyben bizonyította, hogy a szimbólumvilág átmeneti meggyengülése korántsem jelentette a jelképek kiiktatását.

A társadalomnak mindig is szüksége volt, és ma is szüksége van a jelképekre. A mindennapi élet szerves részei azok az üzenetek, amelyek közmegállapodáson nyugvó tartalmi mondanivalót juttatnak el gyorsan és közvetlenül az érintettekhez, akik ennek alapján azonnali értelmezéssel képesek megfelelő cselekvésre vagy meghatározott magatartásra. Legalább ilyen fontos szerepet játszanak a szimbólumok a felismerésben, az azonosításban, a csoportképzésben és az identitás alakításában.

*

Az ősi közösségek természetes konfliktuskezelő mechanizmusának felbomlásával és a politikai konstrukciók létrejöttével, az állam kialakulásával meghasadt a szimbolikus közlés szociális egysége, s a társadalmat rétegező hatalom különválasztotta saját legitimációjának és uralmi szempontjainak üzenetrendszerét a hétköznapok természetes jelképkonstrukcióitól. A hatalom (az erő, a méltóság, a tekintély, a gazdagság) szimbólumai segítettek eligazodni a szociális különbségek új szerkezetében, a hatalmi viszonyok hierarchikus rendjében és egyértelművé tették az alávetettség helyzeteit. Az állam nagyszabású építkezései a despoták isteni eredetét, mindenki fölötti rendelkezési jogát voltak hivatva deklarálni. A paloták, erődítmények, hivatali épületek, a szövetséges papság toronytemplomai a fáraók, császárok, királyok megkérdőjelezhetetlen tekintélyét sugározták.

A monarchák a bírói hatalom letéteményesei, az állam legfőbb bírái voltak. A hatalom első önkifejeződése az államapparátus működésében a bíráskodás. Kitűnő bizonyítéka ennek a magyar „bíró" szó, melynek eredeti jelentése „hatalommal rendelkező". A törvényhozás maga is az igazságszolgáltatásból nőtt ki, sőt évszázadokig alig lehetett elválasztani őket egymástól. A decretumok ítéleti formában születtek, törvénykezési válaszokként jelentek meg a jogi konfliktusok kezelésekor, s nem valamifajta elméleti megfontolások termékei voltak. Az idők folyamán az uralkodók delegálták bírói jogosultságukat, végül csupán a kegyelmezési jog formájában tartották meg a végső beleszólás jogát, de mindvégig fenntartották a törvénykezési jog eredetének mítoszát. A bíráskodási joghatóság forrása a monarcha, ennek megfelelően a bírák az ő képében jelentek meg a társadalom előtt, tekintélyük az uralkodói méltóságon alapult, eljárásuk külsőségeiben is igazodtak a magas eredethez.

A polgári forradalmak és rendszerváltások korában az évezredes monarchikus szuverenitásra épülő tételt egy nem kevésbé jelentős teoretikus alapozás váltotta fel. A bírák jogosultsága a népszuverenitásra építkezett, legyen az új hatalom akár királyság, akár köztársasági berendezkedés. Ez a törvénykezési szuverenitás megalapozásában megnyilvánuló folytonosság kitüntetett szerepet biztosított a bírói karnak, és segítette a hatalmi jelképtár fenntartását is. Montesquieu legendás teóriája a hatalmi ágak szétválasztásáról pedig kitűnő elméleti hátteret nyújtott a iurisdictio jelentős pozíciójának konzerválásához.

Aligha kérdéses, hogy a bírói hatalom történeti gyökerei a bíróságok által alkalmazott szimbólumokat az uralkodói jelképrendszerre vezetik vissza. Miután a bíró az uralkodó hatalmának személyes megtestesítője volt az ítélkezésben, a törvénykezés külsőségeiben is szimbolizálnia kellett ezt a helyzetet. A bírói öltözet (a palást, a sapka, a paróka) a trónusról mintázott, pulpitusra helyezett bírói szék, a bíró használta eszközök (jogar, pálca) úgyszintén a „helyettesítésre" utalt. S később, amikor a bírói hatalom már szétforgácsolódott a feudális-rendi társadalom különféle szintjein, a praxisban kisebb-nagyobb mértékben, de általános érvénnyel terjedtek el ezek a jelképi üzenetek. Igaz, már kevésbé az eredetre, mint az immáron társadalmilag elfogadott bírói tekintélyre utalva. A feudális-rendi mellett kiépülő polgári közösségek, a birodalmi és szabad királyi városok magisztratuális igazgatásai (igazítva persze a polgári városi lét puritánabb külsőségeihez) úgyszintén meghonosították a törvénykezés tradicionális jelképrendszerét. Az nem lehetett kérdéses, hogy bírói hatalom függetlenségét hangoztató és tekintélyét a végrehajtó hatalommal szemben tovább emelő polgári alkotmányossági felfogás nem kívánja ezeket az ősi üzeneteket lerombolni, hanem éppen segítségükkel építette tovább a bírói méltóság reputációját, átmentve napjaink gyakorlatába a törvénykezési szimbólumrendszer számos elemét.

*

A konfliktusfeloldások ősi technikáiból kibontakozó törvénykezési eljárás történeti konstrukcióitól függően megkövetelt bizonyos tárgyi környezetet, amely a processus aktuálisan meghatározott funkcióinak teljesítését biztosította. A vérségi-nemzetségi társadalom kollektív problémamegoldó szituációjában a közösség valamennyi tagja részt vett, így annak lebonyolításához olyan térre volt szükség, amely mindenki részvételét garantálhatta, kifejezhette a közösség tagjainak egyenlőségét, beleértve a konfliktus szereplőit és a jogmegállapításra indítványt tevő vezetőket is. Ez pedig aligha volt szervezhető zárt helyen, így jellemzően a közösségi események és/vagy szakrális rituálék színhelye szolgált megoldásul.

Az államilag szervezett társadalom törvénykező alkalmai számos elemet hasznosítottak az ősi jog szervezési formáiból. A processzus, az ítélkező pozíció elfoglalása fokozatosan ment végbe. Az uralkodói hatalom expanziója során a vitázó felek fölé a monarcha bírákat rendelt, kiknek jogkörét saját törvénytevő funkciójából vezette le, megbecsültségét saját tekintélyének részeként értelmezte és védelmezte. Az állam a bírói intézmény segítségével tartalmilag is be tudott avatkozni az eljárásba, miközben

a formák hosszú ideig fönnmaradtak. A formák konzerválódását segítették a jog magán-igazságszolgáltató jellegének csökkentésére tett ajánlások is, amelyek évszázadok alatt kikényszerített, természetes és állandó részévé lettek a peres eljárásoknak. Ezen új indítványok a tradicionális nemzetségi igazságszolgáltatási gyakorlat olyan átalakítását eredményezték, amelynek következtében az évezredes vérségi intézményeket kevésbé társadalomromboló, jobban kezelhető, hatékonyabb megoldásokkal váltották fel. Például a nemzetségek feltétlen szolidaritására támaszkodó kollektív helytállás helyébe léptették az eskütársi rendszert, amely az összetartás szülte közös kiállást szimbolizálta. A korlátozhatatlan magánháborúskodás, a bosszún alapuló magánharc helyébe a felek személyesre szorított közvetlen fegyveres harcát, a párviadalt állították. A jelképes formák megóvták a pusztulástól a nyilvánosságot, amely magától értetődően hozta magával a szóbeliség és közvetlenség alapelveinek rögzülését, az ezzel együtt járó környezetet, a szabad ég alatti ítélkezést, a „törvényfát". S természetesen a megváltozott helyzethez igazodó új instrumentumokat: a bíró székét, az asztalt, a bírói hatalom jelképeit, a hatalom, a felsőség kifejezését, a közönség szerepébe szorított közösség valamiféle fizikai elválasztását a lényegi eljárástól.

Az ún. accussatorius modell számos folyamat eredőjeként szerte Európában a 13. században elveszítette pozícióit, s szerepét egy új processzuális képlet váltotta fel. Miután 1205-ben a védelvű pert uraló fő bizonyító eszközt, az istenítéletet az egyházjog megtagadta, a világi jogban is elveszítette támogatottságát. A helyébe léptetett beismerő vallomás magától értetődően intézményesítette a kinyerését valószínűsítő kínvallatást is. Az új eszközök meghasították a pert. Immáron külön tárgyalták a kriminális ügyeket. Jellegében is önállósodott a büntető per, határozottabbá vált a bűnhődésre méltó delikvens és a büntető hatalom találkozása. A polgári viták processusai szelídebb keretek között más fejlődési útra kanyarodtak, jóllehet közös vonások utóbb is jelentkeztek. Így példának okáért a nyilvánosság látóköréből kivont vallatás, a bizonyítékok gyűjtése a büntető pert „titkossá" tették. A polgári per a nyilvánosság számára értékelhetetlen és érdektelen írásbelisége okán húzódott vissza a pertárak homályába, s vált prókátorok replikáinak pertesteket hizlaló tevékenységévé. Az érdemi bizonyítás térnyerése is a mind nehezebben szervezhető nyilvános eljárás ellen hatott, mert a szakmai követelmények, a sokfelé ágazó adat- és bizonyítékgyűjtés is megnehezítették a szervezést. Egyszerűen összefoglalva: a per (a rövid, alsó néposztályok számára fenntartott ún. sommás eljárások kivételével) nagyrészt eltűnt a társadalom szeme elől. Az igazságszolgáltatásnak azonban teljesítenie kellett egyik leglényegesebb feladatát, közvetíteni a törvényes és mindre figyelő hatalom jogi üzeneteit a bűn és a büntetés szerves kapcsolatáról, a felsőség megtámadott tekintélyének helyreállításáról, a megsértett hatalom példás és feltétel nélküli eljárásáról a bűnözők ellen, a mások példájára szolgáló büntetésekről, egyáltalán: a törvénykező állam igazságosságáról. Ez pedig megkövetelte a nyilvánosság egy, a korábbiaktól alapvetően különböző formájának megszervezését. Az egész eljárás helyett annak csak egy aktusa, az ítélet kihirdetése és a büntetés végrehajtása lett a nép szervezett részvétele mellett publikus. Teljesen átalakult a szimbolikus üzenetrendszer is, felerősödtek a bírói tekintélyt hangsúlyozó, üzenetértékű formák. A nyomozás, a bizonyítékok értékelése és a döntéshozatal idejére zárt tanácskozóterembe húzódó bíróságok látványos és emlékezetes körülmények között tették közzé ítéleteiket. Az igényelt nagy közönség, az előadás dekorativitása nyílt teret igényelt megfelelő tárgyi instrumentumokkal, amelyek kezelése szinte valódi szakmává váltak.

Újabb jelentős fordulat következett be a perjogok történetében, s így a bíráskodás kereteinek históriájában is a polgári átalakulás 18–19. századi követelményeinek realizálásakor. A titkos perek, a brutális végrehajtási gyakorlat, a társadalmi rétegekre szabdalt processzusok helyett egységes és humánus, jogegyenlőségen nyugvó és valódi biztosítékokat meghonosító új gyakorlat részben visszahozta a védelvű eljárás külsőségeit, garanciális alapelvekké tette az ott magától értetődő nyilvánosságot, közvetlenséget, szóbeliséget. A súlypontokat ismét áthelyezte a tárgyalási szakra, a végrehajtást (különösen a büntetés végrehajtását) pedig lehetőleg elrejtette a társadalom elől. A változások nagy kihívások elé állították az építészeket csakúgy, mint a belsőépítészeket. Meg kellett teremteni ugyanis a nyilvánosságot megfelelően szolgáló épületeket a társadalmi publicitás igényeit kielégítő tárgyalótermek rendszerével együtt. Az ősi jogban, az accusatorius korban a szabadban meghonosodott, később a nyilvános executiók keretében rögzült szimbolikus üzeneteket belsővé kellett formálni. Meg kellett találni az igazságügyi épületek belső tereibe illeszthető berendezések optimális hatásmechanizmusát, ki kellet dolgozni annak konstrukcióját. Ezenközben az új elvárásoknak is érvényesülniük kellett. Ki kellett fejezni a perbeli résztvevők pozícióinak új vonásait, a jogegyenlőséget, a bíró meghatározó szerepét. El kellett helyezni a közönséget, optimális módon szolgálva a nyilvánosság tanító, ismeretközlő, tanulságközvetítő szereposztását.

*

Az építészet kezdettől fogva magán viseli a politika gyarmatosító szándékának jegyeit. Ennek kézenfekvő tényezője az állami (egyházi) finanszírozási képesség és szándék, amely elsődlegesen a szakrális és hatalmi célú építkezéseket preferálta. Nem szétvált, hanem eleve külön utakon fejlődött a hétköznapok földhözragadt kunyhókból, viskókból, földbevájt házakból kibontakozó építészete és a számnyaló, óriási erőfeszítésekkel és hatalmas gazdasági invesztálással megalapozott uralmi architektúra. Az egyiptomi vallásos művészet remekeiként nyilvántartott piramisok, az Úr városában Nanna isten kultuszhelyeként ismert Étemenanki zikkuratja (toronytemploma), a Deir-el Behriben Hatsepszut királyné által emeltetett teraszos templom, a minószi kultúra knósszoszi palotája, a Peloponnészoszon stratégiai célokat szolgáló, 900 méteres várfallal kerített mükénéi erődítmény, mind az uralkodók nagyságát dicsérték. A monumentális épületek évszázadokon keresztül a hatalom mércéi voltak.

Egyfelől létesítésük horribilis költségeinek és társadalmi erőfeszítéseinek dokumentációi, másfelől a köznép (s nem kevésbé a kordában tartandó előkelők) tanulságára és folyamatos figyelmeztetésére szolgáló politikai deklarációk voltak. A hellén és a római architektúra némi átmeneti demokratizálódása után ismét a barbár európai középkor következett, a hatalmasabbnál hatalmasabb katedrálisok és a királyi (fejedelmi, hercegi, grófi) paloták és erődítmények korszaka.

A középkori Európában a harminc-ötven méter magas katedrálisok felsőbbséget és tekintélyt sugárzó monumentalitása, a hasonlóan gigantikussá növekedő várak és kastélyok árnyékában meghúzódó kis falvak kalyibái és a kezdetleges városkák faházikói között létező kézzelfogható távolság a hűbérurak, kiskirályok, földesurak uralmát és a jobbágyvilág, a polgári társadalom alávetettségét demonstrálták. Nem mindenkor s mindenhol, de megfigyelhető tendenciaként jelent meg az európai jogtörténetben a bírói hatalom találkozása a politikai építészettel. Az a fentebb már említett tény, hogy a kor felfogása szerint a bírók hatalma direkt formában vagy áttételesen a monarchák Dei Gratia uralmi jogaiból eredt, szorosra fűzte a hatalom jelképes építészeti struktúráinak és a törvénykezési praxisnak a kapcsolatait is. Egyfelől a bírák a hatalmi forrás környezetébe törekedtek, s annak deklaratív, oltalmazó kereteiben rendezték be ítélkező székeiket, másfelől, amikor az önállósodás magasabb fokát érték el, maguk is hasonló architekturális megoldásokat alkalmaztak, palotákat építettek, létrehozták az igazságszolgáltatás „katedrálisait".

Az abszolút monarchiák korában az uralkodók még maguk adtak otthont a hatalmukat szorosan alátámasztó bíráknak. A forradalmi folyamatok a végrehajtó és a törvénykező hatalom egységét megtörték, s így a különváló törvénykezés önálló hajlékot keresett, s ha nem talált, hát építtetett magának. Az igazságügyi paloták semmiben sem különböztek a királyi, fejedelmi kastélyoktól, s még kevésbé a köztársaság állami tisztviselőinek vagy szerveinek épületeitől. A környezet demokratizálódott, a jurisdictio azonban élvezte függetlenségét, s a társadalom felé tekintélyt sugárzó, monumentális, gazdag és jelentős épületekben maradt (vagy költözött), megőrizve azoknak belső arisztokratikus építészeti eredetét is. Hivatkozhatott eközben sajátos funkcióira is, amelyek jellegzetes tereket követeltek, a nyilvánosság elől visszahúzódó börtönépületektől a biztonsági szempontok alá vetett büntetőbírósági tárgyalótermekig, a nagy forgalmú polgári törvényszékek elhelyezésétől a különféle szolgáltató hivatalokig. Ezek a feladatok sajátos, külön építészeti sajátosságokkal bíró épületeket követeltek, amelyek az igazságügyi architektúra jellegzetes intézményeivel növekedtek.

Nem változott meg ez a törekvés a 19–20. században sem. A bíróságok székhelyeinek otthont adó igazságügyi rezidenciák meghatározó elemeivé váltak a városépítészetnek, s főként a kisebb és középméretű városok központi alkotórészévé is avanzsáltak. A főterek nélkülözhetetlen bírósági épületei többnyire magukba fogadták az Európa-szerte elterjedő ügyészséget, a telekkönyvi hivatalokat, anyakönyvi központokat, s persze valami módon a fogvatartottak őrzéséről gondoskodó büntetésvégrehajtási intézetet. Ez az épületegyüttes pótolhatatlan alkateleme lett a városrendezésnek.

*

Az olvasó előtt fekvő, Kengyel Miklós egyetemi tanár, a Pécsi Tudományegyetemen dolgozó neves eljárásjogász értő kezelésében készült munka ennek a hatalmas fejlődésnek tükre kíván lenni. Hiszen a 19–20. század igazságügyi építészete mindezeknek az évtízezredes tapasztalatoknak a sommázata. Minden egyes törvényezési épület és annak belső terei hordozzák és deklarálják a performák, a processzuális fejlődés üzeneteit, a bírói hatalom formálódásának folyamatát. Kengyel Miklós professzor munkája annak bizonyítéka, hogy még a jogi írásbeliség legfontosabb évszázadában, a 19. században sem igaz maradéktalanul az állítás, hogy az írás győzött volna a jelképek fölött. A politikai kommunikáció egyik legfontosabb aktuális terepén, a népszuverenitást megtestesítő és az új alkotmányosságot demonstráló törvényhozás és törvénykezés világában hatalmas új szimbólum intézményesült: az igazságügyi hatalom üzeneteit közvetítő jelképrendszer. Épületeivel, belső tereivel, instrumentális szimbólumaival, jellegzetes ruházatával, tárgyi jelképeivel.

*

Aligha állíthatnánk, hogy az igazságszolgáltatás történetének honi szakirodalma szegényes volna. Úgy a peres eljárás szerkezetének történetével, mint a törvénykezési szervezet fejlődésével szisztematikusan foglalkozott tudósok sora, könyvtárainkban tucatnyi monografikus feldolgozást forgathatnak az érdeklődők. A bíróságok története tankönyvek lapjaira került, látványos mennyiségű kisebb-nagyobb tanulmány foglalkozik a témával. Ezzel szemben az ítélkezés kultúrtörténetéről alig olvashatunk valamit. Jó évtizede e sorok írója kénytelen volt leszögezni egy pályázati anyag indoklásában, hogy a magyar jogtörténet-tudományi kutatásokból szinte teljesen hiányzik a jogi szimbólumok és ítélkezési szokások vizsgálata.[2] Amennyire alaposan és mindenre kiterjedően dolgoztak a címertan, a nemzeti jelképek kutatói, a vallás és a néprajz jelképrendszerének feltárói, a politikai hatalom szimbolikus aktusait és a magyar szent korona történetét feldolgozó hozzáértők, olyannyira elhanyagolták jogtörténészek és történészek egyaránt a jogi jelképek vizsgálatát. Alig akadt tanulmány a törvénykezési szokásokról, az ítélkező helyekről, berendezésekről, törvényfáról vagy a büntetés végrehajtásának szimbolikus instrumentumairól, mint például a szégyenfáról. Néhány értekezés szólt csak a jogismeret-szélesítés, a jogi propaganda területéről, ami pedig (különösen a 19. századig) fő terrénumának tekintette a bírósági tárgyalást, majd az azt követő egzekúciót. A jogtudat és jogismeret összefüggéseit vizsgáló írások nélkülözik azt a nagy ívű megközelítést, amely dokumentálni képes a jog megismertetésének technikáit, a bűn és büntetés szerves összefüggésének hivatalos szemléltetését, az igazságosság és

a jogtalanság évezredes harcának színtereit, s a politikai hatalom ebben játszott konfliktuskezelő szerepét.

Azóta a helyzet némiképpen megváltozott. Két jogtörténész műhely is vállalta a jogi szimbólum- és kultúrtörténeti kutatások koordinálását. Ennek keretében több országos és nemzetközi konferenciára is sor került. S ahogyan az lenni szokott: az eszmecsere jótékony hatással volt a publikációs tevékenységre is. Nem csak a pécsi és a budapesti tanszékek munkatársai, de szinte valamennyi joghistórikus részt vett a munkában, amely bizonyította, hogy mennyi a megválaszolatlan kérdés, mily sok a feltáratlan terület. Pécsett a korábbi eredmények értékelését és a kutatási feladatok régóta esedékes összefoglalását[3] Kajtár István professzor végezte el.[4] Erre figyelemmel került sor Budapesten, az Eötvös Loránd tudományegyetemen két tanácskozásra 2005-ben és 2007-ben, közel hatvan jogtörténész, történész és levéltáros közreműködésével. A szakmai viták eredményeképpen jelent meg 2006-ban a magyar jogtörténészek színe-javát felvonultató tanulmánykötet,[5] amit 2007-ben a *Jogtörténeti Szemle* különszáma követett.[6] S elkészült egy harmadik, minden eddiginél szélesebb kutatási eredményekre támaszkodó összegzés is a jogtörténész szakma valamennyi kutatóműhelyének összefogásával.[7] A Pécsi Tudományegyetem – 30 éves évfordulóját ünneplő – Illyés Gyula Főiskolai Karának kezdeményezésére 2008 áprilisában Szekszárdon, több kutatóhely együttműködésében[8] zajlott a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet kérdéseivel foglalkozó interdiszciplináris nemzetközi tanácskozás. Utóbb a konferencia előadásai bővített terjedelemben, tanulmányformában is napvilágot láttak.[9] Pécsett a nemzetközi együttműködés bizonyítékaként magyar nyelven publikálták Gernot Kocher grazi professzor 1992-ben, Münchenben megjelent, *Zeichen und Symbole des Rechts. Eine historische Ikonographie* című kötetét.[10]

Jóllehet ezekben a kötetekben akad néhány tanulmány, amely a törvénykezési kultúra alakulásáról szól, azok azonban részterületeken érintik a bíráskodás kultúrtörténetét. Béli Gábor,[11] Bódiné Beliznai Kinga,[12] Frey Dóra,[13] Pap András László,[14] P. Szabó Béla,[15] Schweitzer Gábor[16] foglalkoztak csupán idevágó kérdésekkel. Joggal állíthatjuk tehát, hogy Kengyel Miklós professzor jelen könyvét tekintve jelentős fordulatról van szó a jogi kultúrtörténetben. A könyv monografikus igényű tablóként fogja át a bíróságok világát. Kengyel professzor vállalkozásának korábban is érzékelhettük jeleit. Részben a tárgyalási kultúra és annak gyökerei foglalkoztatták,[17] részben pedig a tárgyalásokat körülvevő, illetve azokban felbukkanó szimbólumok rendszere.[18] Némi előzménye volt a magyar igazságügyi épületek feldolgozásának is. Nem tekintve az egyes törvényszékek, bíróságok, ügyészségek évfordulós emlékkiadványait, Pusztai László, Kállay István és Stipta István tanulmányokkal kiegészített albuma,[19] illetve Pusztai László összefoglalója[20] jelentik az előzményeket. Írt e kérdésben Kajtár István[21] is, s némi adalékul szolgáltak a börtönarchitektúra témakörében megjelent tanulmányok.[22] Mindezek azonban csupán cizellálták a témát, annak meritumát Kengyel Miklósnak kellett az olvasó elé tennie. S ez most megtörtént.

Mezey Barna

Jegyzetek

[1] Mezey Barna bevezető tanulmánya Kengyel Miklós: *Perkultúra. A bíróságok világa – a világ bíróságai* (Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2010) című könyvéhez.

[2] A jogi műveltség a 18–19. században. OTKA T4331. sz. (2003–2007).

[3] Kajtár István: *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe* (Dialóg Campus tankönyvek – Institutiones juris. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2004, 156. [2] o.)

[4] Kajtár István: *Egy hatalmi jelkép kultúrtörténeti gyökerei – a sas* (Jura, 1994. 2., 11–17. p.); Uő.: *Jogi stílusunk kultúrtörténeti gyökereiről.* In: *Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére.* Szerk. Hamza Gábor–Kajtár István–Zlinszky János (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs publicata,123. Pécs, JPTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1996, 124–132. p.); *Jogi kultúrtörténet vizuális néprajzi forrásai.* Társszerző: Nagy Janka Teodóra (Új Dunatáj, IV. évf., 1999. 2., 68–71. p.); *A jog kulturális holdudvara* (Iskolakultúra, 2000. 1., 3–8. p.); *Kérvénykultúránk jogtörténeti gyökerei* (Jura, 2001/1., 123–127. p.); Uő..: *Európai jogi kultúra – magyar modernizáció a 19. században (büntetőjogi példákkal).* In: *Tanulmányok dr. Földvári József professzor 75. születésnapja tiszteletére.* Szerk.Tóth Mihály, Herke Csongor (Pécs, PTE ÁJK, 2001, 128–138. p.); *Forradalmak és szabadságharcok jelképeiről.* In: *Tanulmányok az 1956. évi forradalom és szabadságharc 50. évfordulójára.* Szerk. Ádám Antal, Cseresznyés Ferenc, Kajtár István (Pécs, PTE Állam- és Jogtudományi Kara, 2006. 217–227. p.); *Jogi kultúra, jogi szimbólumok és rítusok.* In: *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok,* 130–145. p.

[5] Mezey Barna (szerk.): *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok.* (Budapest, Gondolat Kiadó. 2006, 342 o.)

[6] Jogtörténeti Szemle. 2007. Különszám: *Jusitiától a bírói pálcáig (Jogi kultúra, processusok, rituálék és szimbólumok).* 216. p.

[7] *Szimbólumok üzenete (A jogi kultúra világa).* (Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2011)

[8] Az MTA Néprajzi Bizottsága, az MTA IX. Osztályának Jogtörténeti Albizottsága, az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoportja, a PTE ÁJK–BTK Holub József Joghistóriai és Jogi Kultúrtörténeti Műhelye, az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Magyar Néprajzi Társaság, a Tárkány Szücs Ernő Alapítvány és a PTE Illyés Gyula Főiskolai Kara közös programjaként zajlott a konferencia.

[9] Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből* (Jogi Kari Tudomány 1. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009, 487 p.)

[10] Kocher, Gernot: *Szimbólumok és jelek a jogban: történeti ikonográfia* (Pécs, PTE ÁJK, 2008, 199 p.)

[11] Béli Gábor: *Az esküttétel sajátos módjai a középkori Magyarországon.* In: *Justitiától a bírói pálcáig,* 120–129. p.

[12] Bodiné Beliznai Kinga: *Ítélkezési szimbólumok.* In: *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék és szimbólumok,* 25–34. p.

[13] Frey Dóra: *A konfliktuskezelés sajátos eszközei a magyarországi cigányság körében.* In: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet,* 370–382. p.

[14] Pap András László: *Jelkép és valóság: esküdtszék a mérlegen.* In: *Justitiától a bírói pálcáig,* 186–197. p.

[15] P. Szabó Béla: *A hétszemélyes tábla ülésszakának megnyitásával kapcsolatos ceremónia a 18. század második felében.* In: *Justitiától a bírói pálcáig,* 198–204. p.

[16] Schweitzer Gábor: *A peleskei nótáriustól a falu jegyzőjéig. A nótáriusok, prókátorok és táblabirák ábrázolása a magyar irodalomban (1790–1848).* In: *Justitiától a bírói pálcáig.* 205–214. p.

[17] Kengyel Miklós: *Perkultúra. Bírák, ügyvédek, ügyfelek a nyolcvanas évek végén* (Pécs, Pannónia Könyvek, 1993, 184 p.); Uö.: *Megszólítási kultúra a tárgyalóteremben* (Bírák Lapja, III. évf., 1993, 1. sz., 66–73. p.); *Talárban és talár nélkül. Öltözködési kultúra a tárgyalóteremben* (Bírák Lapja, III. évf., 1993, 3–4. sz., 3–10. p.); Uö.: *A polgári pereskedés kultúrája a mai Magyarországon.* In: Kéki Zoltán (szerk.): *Jogi beszélgetések 1993–1996* (Kaposvár, 1996, 7–24. p.); Uö.: *Megszólítási kultúra a tárgyalótermekben a nyolcvanas években.* In: *A 60 éves Horányi Özséb tiszteletére* (Janus, X. évf. Pécs, 2002, 148–154. p.)

[18] Kengyel Miklós: *Az igazságszolgáltatás szimbólumai. Adalékok a jog kultúrtörténetéhez* (Tudományos Dialóg, 1998. 2. sz., 14–19. p.); Uö.: *Zeichen und Symbolen in der Justiz. Antrittsvorlesung 2003. Andrássy Abhandlungen* (Budapest, Andrássy Universität, 2003, 1–14. p.); Uö.: *Jelképek és szimbólumok az igazságszolgáltatásban.* In: Korinek–Köhalmi–Herke (szerk.): *Emlékkönyv Ferencz Zoltán egyetemi adjunktus halálának 20. évfordulójára* (Pécs, 2004, 123–136. p.); Uö.: *Jelképek és szimbólumok az igazságszolgáltatásban.* In: Kéki Zoltán (szerk.): *Jogi beszélgetések 2004–2007* (Kaposvár, 2007, 9–15. p.)

[19] Kállay István, Pusztai László, Stipta István: *Birósági épületek Magyarországon.* Szerk. Dercsényi Balázs. Az előszót írta Balsai István (Budapest, Kossuth, 1993, 220 p.)

[20] Pusztai László–Hadik András–Fülöp Csilla: *Igazságügyi épületek Magyarországon a dualizmus korában. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítása 1986–1987* (Székesfehérvár–Budapest, 1986, 74 p.

[21] Kajtár István: *Architektúra a jogi kultúrtörténetben* (Jura, 2002/2., 35–44. p.)

[22] Mezey Barna: *Az első csillagig (A börtönépítészet nagy korszakai).* (Börtönügyi Szemle, 1993. 1. sz., 85–93. p.); Uö.: *A büntetés forradalma és a börtönépítészet (A büntetés-végrehajtás architekturális feltételeinek megváltozása a 18–19. században).* In: Kajtár István, Szekeres Róbert (szerk.) *Jogtörténeti Tanulmányok VII.* (Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2001, 293–310. p.); Uö.: *Börtönépületek üzenete.* In: *Justitiától a bírói pálcáig (Jogi kultúra, processusok, rituálék és szimbólumok)* (Jogtörténeti Szemle. *Különszám* 2007. Budapest, MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport, 2007, 169–179. p.); Uö.: *A börtönarchitektúra szimbólumai (A szabadságvesztés-büntetés céljainak kifejeződése a barokk börtönépítészetében).* In: *Szimbólumok üzenete (A jogi kultúra világa)* (Budapest, Eötvös Kiadó, 2011).

A börtönügy történetének kezdetei – Mezey Barna új könyvéről

Mezey Barna: Régi idők tömlöcei – büntetések, börtönök, bakók
Rubicon-Ház Bt., Budapest, 2010, 175 p., illusztrált
ISBN 978 963 9839 06 9

A börtönügy elkötelezett kutatójának, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara tanszékvezető professzorának és a Magyar Börtönügyi Társaság elnökének könyve nem csak a tudományos igényesség, hanem az oktatás és az ismeretterjesztés szándékával is íródott.

A hét fejezetre tagolódó kötet a büntetések, valamint a börtön mint büntetés-végrehajtási intézmény kialakulásának és fejlődésének stációit követi nyomon egészen a modern börtönök előfutárának tekinthető 16–17. századi fenyítőházak létrehozásáig.

Az I. fejezet a börtönügy szemszögéből némiképp prehistorikus büntetések fejlődését tárja az olvasó elé. Ebben a korban a büntetések középpontjában az emberi test állt, nem kis részben annak is betudhatóan, hogy a (személyi) szabadságjogok csak a társadalom szűkebb rétege számára jelentettek valódi értéket, a szolgaságban vagy szegénységben élőkre kirótt szabadságfosztó büntetés hatékonysága – e jogok valós hiányában – kétséges eredményt hozott volna. Ennek nyomán az ókori és középkori büntetés-végrehajtás elsősorban a testi szenvedésre fókuszált, s alakította ki sajátságos eszköz- és intézményrendszerét. E szisztéma nem nélkülözte a mai ember számára kegyetlen, megalázó, hovatovább morbid instrumentumok és processzusok tárházát. A könyv lapjain olyan igazságszolgáltatás képe rajzolódik elénk, amelynek egyes elemeivel irodalmi, történelmi ismereteink gyarapítása során már – helyenként akár borzongva is – találkozhattunk, itt azonban a hozzáértő tolmácsolás segíti eligazodni az olvasót. E fejezetből megtudjuk azt is, hogy a bezárás gyökerei – paradoxnak tűnően – a kiközösítésben is keresendők, mert például a görög poliszokban kedvelt büntetés volt a száműzetés, a középkorban pedig a penitenciaként kirótt zarándoklat vagy katonai szolgálat szolgálta e célt; ám ekkor a közösség a kitaszított munkaerejét is elveszítette, ezért célravezetőbbnek tűnt a jogfosztott személyt helyben elzárni és szolgasággal (is) büntetni. Mindez persze nem jelentette azt, hogy a korabeli tömlöc a büntetés egyfajta humanizált végrehajtási módja lett volna, sőt, az elzárás körülményei olykor csak a – valójában ki nem szabott – halálbüntetés hatályosulásának időpontját tették bizonytalanná.

A II. fejezetben a szerző a börtön fogalmának kialakulásával foglalkozik. A nyelvemlékek kutatásának eredményei nyomán az olvasó számára talán váratlan is lehet, hogy a nyelvtudomány szerint a börtön szó az – ítéleteket is – „kikiáltó, kihirdető" jelentésű *bordó, bördő* szóból ered, szemben az esetleges laikus vélekedéssel, amely a szó eredetét inkább az elzárás céljára szolgáló épület je-

lentéstartalmában keresné. Nem kevésbé érdekes a tömlöc szó etimológiai fejlődése *(temlech, thómloch, temlec,* illetve a szlovák eredetre visszavezetett és a tma ['sötét'] jelentésre utaló *temnyica*) sem, és a fogház kifejezés *„fogh Hasban"* vagy *„fogh Hazból"* egykori írásmódja is felkelti a figyelmet.

A börtön fogalmának funkcionális definíciójára pusztán a korabeli szankciók ismeretében keríthető sor, amikor a szabadságelvonás-büntetést csak kiegészítő jelleggel alkalmazták, ezért a börtön elsősorban a processzus sikerét volt hivatott szolgálni azáltal, hogy az igazságszolgáltatás hatalmával bírók a börtön falai között őrizték az eljárás alá vont személyt, mindaddig, míg ki nem szabatott a megfelelő – s csak ritkán további fogsággal járó – ítélet. Mai büntetőjogászok számára furcsának tűnhet az is, hogy egykoron a börtönbüntetés a pénzbírság mellékbüntetéseként is funkcionálhatott, s a mai szemmel ugyancsak szokatlan adóssági fogság intézményét is felülírta a civilisztika és a büntetőjog tudományának differenciálódása és fejlődése.

A funkcionális meghatározások sorát a szerző a börtön mint technikai jelenség elemzésével zárja, kiemelvén a kérdéskör komplex – a társadalompolitikai és kultúrhistóriai elemzéseket sem nélkülözhető – vizsgálatának szükségességét is.

A III. fejezet a fogvatartás természeti korába kalauzolja az olvasót, bemutatva a mozgáskorlátozó eszközök és a fogvatartás céljára igénybevett építmények fejlődését. E helyütt olvashatunk egyebek között a bilincs, a pellengér, a láncos golyó alkalmazásáról, és megtudhatjuk azt is, hogy kezdetben a végrehajtás helyéül eredetileg más funkciójú épületek, építmények vagy természetes képződmények (pl. kutak, gödrök, vermek, lyukak, barlangok, kőfejtők) szolgáltak. A rács és a ketrec megjelenése már a fejlődés újabb stációja, a kifejezetten fogvatartás céljára (is) emelt épületek (pl. Tower, Kufstein, Bastille) pedig a ma is működő börtönök előfutárai. A korszak börtönére jellemző annak föld alatti kialakítása, a sötét, nedves és levegőtlen környezet, valamint a bilincsek, láncok és kötelékek alkalmazása. (Ide kívánkozhat, hogy a több mint három és fél évszázados múltra visszatekintő veszprémi várbörtön épülete 2003-ig eredeti funkcióját megtartva működött, az ott elhelyezett fogvatartottak és a személyzet nap mint nap szembesülhetett a korabeli börtönépítészet örökségével.) A fogva tartás természeti korában a rabok őrzését elsősorban a katonaság látta el, a felügyelet professzionalizálódása a későbbi fejlődés eredménye.

A IV. fejezet az egyház büntető gyakorlatát és intézményeit térképezi fel. A szerző a történeti gyökereket az élet elvesztésével nem járó mártíromság (a hitért való szenvedés) és a szerzetesség kialakulásából eredezteti. Az egyház büntető praxisa kétarcú volt, mert miközben tagjai számára menedéket jelentett a halálbüntetés elől, a szabadság elvonásának módja olykor mégis egyet jelentett az élet elvesztésével. A kolostor vagy a rendházban a fegyelem megtartását célzó kolostorfogság intézménye jó példát adott az utókor számára is, amikor a biztonságos fogva tartás és – a test sanyargatásával is járó – megtisztulás kettős követelményének igyekeztek egyszerre megfelelni. A büntetés végrehajtásának e szigorú, mai szemmel nézve szerfelett embertelen módja kapcsán már a 8. században érzékelhetők azok a törekvések, amelyek – némiképp enyhítvén a fogva tartás szigorúságán – a humanizáció első jeleként is értelmezhetők, mintegy megelőlegezvén az intézményrendszer később – ámbár igen lassan – kifejlődött állami, társadalmi kontrollját.

A szerző számos történeti forrás megjelenítésével teszi érzékletessé az egyházi büntetés-végrehajtás működését, beavatván az olvasót a *carcer* vagy az *ergastulum* (dologház) rejtelmeibe, de olvashatunk arról is, hogy mi volt a követendő eljárás és végrehajtási mód, ha a büntetéssel sújtott személy maga is egyházi szolgálatban állt. Az egyházi igazságszolgáltatás hatására az egyházi börtönök a világi igazságszolgáltatás számára is követhető példákkal szolgáltak. A későbbi korok börtönépítészete a kolostortömlöcök mintájára is épített, a bűnös cselekmény miatti bűntudat, a megbánás és a jobbítás eszméje pedig a későbbi századok büntetőpolitikai céljai között is helyet kapott. E fejezetben olvashatunk az inkvizíció börtönéről is, s tán sokaknak meglepetés – mivel a szó közismert jelentéséhez (a tortúrával egyetemben) általában a kínzás és a halál fogalma társul –, hogy az inkvizíciós törvényszék nem szabhatott ki halálbüntetést; az a világi hatóságok jogkörébe tartozott.

Az V. fejezet a középkori tömlöcök világát tárja az olvasó elé, miközben a korabeli büntetéstanok fejlődéstörténeti bemutatása mellett a szerző helyet szentel a börtön históriájának kutatása körében mutatkozó tudományos sokszínűség ábrázolásának is. A tömlöcök építészeti sajátosságait és különbségeit a szerző a börtönök elhelyezkedésével érzékelteti. A várbéli tömlöc, a vidéki börtönök és a városokban épített börtönök fejlődését az azonosságok és különbségek jellemzik, az urbanizáció és a közigazgatás fejlődése nyomán végül – máig hatóan is – az adminisztratív központokban épült börtönök modellje vált irányadóvá.

A korabeli börtönélet bemutatása is e fejezet része, melynek olvastán sejteni véljük a „sötét középkor" – történetileg egyébiránt árnyalatlan – kifejezés meggyökeresedésének okait. Sejtésünk – e körben legalábbis – helyes: a kor börtönére a sötétség éppúgy jellemző volt, mint a hideg, a szellőzés hiánya, de a helyiségek tisztán tartására sem fordítottak figyelmet, s a férőhelyek száma sem volt napi kalkulus. A fogva tartottak ellátása is a kor gondolkodásmódját tükrözte, a rabtartást az adminisztráció igyekezett a legkisebb ráfordítással és lehetőleg külső források (pl. a sértett fél, a fogva tartott hozzátartozói, karitatív tevékenység) bevonásával is biztosítani, és természetesen az őrség létszámát is a takarékosság szem előtt tartásával határozták meg.

A VI. fejezet a hóhér foglalkozás kialakulását, a hóhér személyét és működésének tárgyi kereteit jeleníti meg, megmutatván azt is, hogyan szorult a társadalom perifériájára az egykoron az igazságosságot megtestesítő ítélet végrehajtásának magasztos tevékenységét végző ítéletvégrehajtó. A mesterség kellékei, a kínzókamra, a különböző kínzóeszközök felleltározása mellett a tortúra processzuális elemeivel is megismerkedhetünk, jelentősen bővítve ezzel ide vonatkozó ismereteinket.

A VII. fejezet már a modern börtön és büntetés-végrehajtás előszobájába vezeti az olvasót. A protestáns szellemi közeg, a munka értékének megnövekedése, a polgárosodás és az ipari fejlődés jó alapként szolgált a büntetés-végrehajtás megújításához is. A fejlődés kezdetét a szerző az amszterdami fenyítőház létrehozásától eredezteti, ahol a büntetés végrehajtásának céljai között már megjelent a reszocializáció, a munkára, a becsületes életre nevelés ideája, még akkor is, ha a szabadságvesztés-büntetés tömegessé válása idővel e célok ellen hatott. Az amszterdami „rezsimszabályok" elterjedése mindazonáltal új irányt mutatott a korabeli büntetés-végrehajtás számára, melynek számos eleme napjaink szabályrendszerében is fellelhető.

A történeti áttekintés közben az időközben önálló jogággá fejlődött büntetés-végrehajtási jog 21. századi művelői felfedezhetik a ma használatos egyes jogi instrumentumok korabeli megfelelőit és a régmúlt büntetés-végrehajtása továbbélésének elemeit.

A könyv igen míves kivitelű, számos korabeli képi illusztráció teszi szemléletessé a tartalmat, a forrásmunkák felleltározása és feldolgozása pedig a szerző teljességre törekvését – s e törekvés sikerét – tükrözi.

A mű a hazai büntetés-végrehajtási irodalom ékes darabja, a könyv először nyújt tudományos igényű betekintést egy olyan világba, amelyről még napjainkban is számos téves vélekedés, rossz interpretáció forog a köztudatban. Mindezek okán bátran ajánlható a könyv értőnek és érdeklődőnek egyaránt, de hasznos olvasmány lehet a büntetés-végrehajtás stúdiumával ismerkedő felsőoktatási hallgatók számára is.

Pacsek József

Elemzés a dualizmus kori Magyarország kormányformájáról

Szente Zoltán: Kormányzás a dualizmus korában. A 19. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után, 1867–1918
Atlantisz, Budapest, 2011, 452. p.
ISBN 978 963 9777 17 0

Már a könyv borítója ad némi támpontot arra vonatkozóan, hogyan is vélekedik a Szerző arról, vajon a dualista Magyarország kormányzati rendszerében kinek volt nagyobb szerepe: a politikusoknak vagy az uralkodónak. Kossuth Ferenc meghajlása Ferenc József előtt mintegy előrevetíti azt, amit a könyv érzékletesen és hatalmas apparátussal megtámogatva az olvasó elé tár: bizony a dualizmus kori Magyarországon a politikai élet központja még a király volt, az ő akarata általában nagyobb jelentőséggel bírt a politikailag aktív közvélemény országgyűlési választások eredményei révén megnyilvánuló akaratánál.

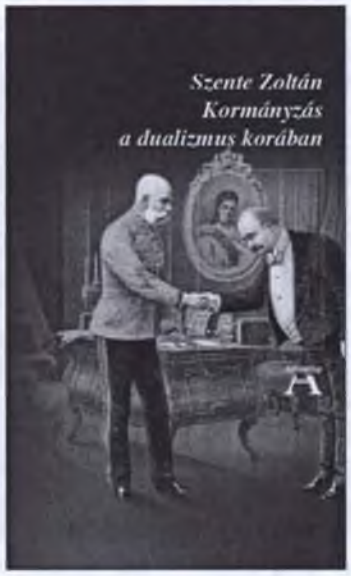

A Szerző művében arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, elemezze a dualizmus kori Magyarország kormányformáját. Arra keresi a választ, vajon megállja-e a helyét az a megállapítás, amely napjaink magyar szerzőktől származó politikatörténeti és alkotmánytörténeti munkáiban is általánosan elfogadott, nevezetesen, hogy Magyarországnak 1867 – sőt, már 1848 – óta parlamentáris kormányformája volt. Ennek kiderítése elsősorban attól függ, mit értettek a korban parlamentáris kormányforma alatt. Alapvető, hogy egy fogalom meghatározásánál azt a tartalmat kell figyelembe venni, amit a vizsgált korszakban az érintett fogalom alatt értettek. Vagyis el kell kerülni, hogy a 20. vagy a 21. század értelmezési kereteit alkalmazzuk a 19. század fogalmaira. Ezt a Szerző is hangsúlyozza, s a mű első részében alapos alkotmánytörténeti vizsgálódás révén igyekszik meghatározni, melyek voltak azok a jellemzők, amelyek megvalósulása esetén egy kormányformát a vizsgált időszakban parlamentárisnak lehetett minősíteni. Az első rész végén ezeket az ismérveket összegyűjtötte, s ezek a fogalmi elemek képezik majd azt az alapot, amelyeket majd a dualizmus kori Magyarország esetében is vizsgál.

Alaposan átgondolt, logikus eszmefuttatás és alapos alkotmány- és intézménytörténeti vizsgálódások alapján jut a Szerző arra a következtetésre, hogy az uralkodó végrehajtó hatalomban betöltött szerepének visszaszorulását és ezzel együtt a kormány uralkodótól történő *„emancipálódását"*, a többségi elvet és azzal párhuzamosan a kormány – parlamenttel szembeni – politikai felelősségének meglétét, a népképviselet elvének és a választójog egyre bővülő, az általános, egyenlő, titkos és közvetlen választójog felé történő fokozatos kiterjesztését, valamint a parlamenti váltógazdaság meglétét minősítse a parlamentáris kormányforma dualizmus korában is érvényesülő legfontosabb jellemzőinek. Az első résszel kapcsolatban csak néhány pontatlanságra hívnám fel a figyelmet, amelyek egyáltalán nem érintik az első rész fő megállapításait. Egyrészt a 25. oldalon egy közkeletű tévedést említ a Szerző, mégpedig azt, hogy I. György brit uralkodó állítólag nem tudott angolul. Ezt már Ragnhild Hatton brit történész I.

Györgyről írott életrajzában cáfolta (Hatton, R.: *George I.* New Haven, London, Yale University Press, 2001, 129–131. p.; idézi Hahner Péter: *Újabb 100 történelmi tévhit.* Animus Kiadó, Budapest, 2011, 146. p.). A másik, hogy a Szerző oktrojált alkotmánynak minősíti a Német Birodalom 1871. évi alkotmányát (57. p.). Az oktrojált alkotmány fogalmát a Szerző maga is meghatározta könyve 117. oldalán: *„IV. Frigyes Vilmos... 1848 decemberében oktrojált (azaz királyi rendelettel kihirdetett) alkotmányt adott ki"*. Ha elfogadjuk a Szerző fogalomhasználatát az oktrojált alkotmány tekintetében, akkor az 1871. évi német alkotmányt nem lehet annak minősíteni, hiszen arról a Reichstag 1871. április 14-én törvényt alkotott (*„Gesetz betreffend die Verfassung des Deutschen Reiches"*; lásd – többek között –: *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Band 8. Kaiserreich und Erster Weltkrieg 1871–1918.* Herausgegeben von Rüdiger vom Bruch und Björn Hofmeister. Reclam, Stuttgart, 2003, 25. p., illetve Volker Ullrich: *Die nervöse Großmacht 1871–1918. Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs.* Fischer, Frankfurt am Main, 2007, 30–31. p.) Nem találtam utalást arra az alkotmányban, hogy a német császár Isten kegyelméből uralkodna (122. p.). Nyilvánvaló elírás a könyv 97. oldalán, hogy Róma 1866-ban csatlakozott az egységes olasz államhoz, hiszen a könyv 102. oldalának 32. jegyzete már helyesen említi az 1870-es dátumot.

A második rész Ausztria és Magyarország közjogi viszonyának rövid értékelésével kezdődik. A mű nem elsősorban a két ország közjogi viszonyát vizsgálja, és nem is tűzte ki feladatként ennek átfogó jellemzését. Csak annyiban érinti a közjogi viszonyt, amennyiben az szükséges a kormányforma vizsgálata érdekében. Talán emiatt található benne némi bizonytalanság a fogalomhasználat kapcsán. A Szerző a közjogi viszony elemzése során használja a *„közös birodalom"* (185. p.), *„közös állam"*, *„egységes állam"* (185. p. 15. jegyzet) kifejezéseket, viszont a 190. oldalon már a *„két állam"* szavakat használja. A Szerző az uralkodót is közösnek minősíti, ezt azonban véleményem szerint a korabeli magyar közjogi irodalom meggyőzően cáfolta, elég, ha csak a Szerző által is hivatkozott közjogászok közül Ferdinándy Gejzára, Kmety Károlyra, Horváth Jánosra vagy magára Deák Ferencre utalok (Deák Ferenc: *Adalék a magyar közjoghoz,* Pfeifer Ferdinánd, Pest, 1865, 21. p.). A birodalom, mint kifejezés nem közjogi tartalmú (Georg Jellinek: *Die Lehre von den Staatenverbindungen.* Alfred Hölder, Wien, 1882, 250–251. p.), hiszen szokás Brit Birodalomról is beszélni, ez mégsem jelenti azt, hogy pl. Kanada vagy Ausztrália egy államot alkotott volna. Szerző a 191. oldalon említi, hogy a nemzetközi szerződések és a diplomáciai gyakorlat nem támasztotta alá az Ausztria és Magyarország közötti közjogi viszonyról vallott magyar felfogást. Véleményem szerint azonban ez a megállapítás kiegészítésre, ill. korrekcióra szorul. Már az 1868. július 15-i nemzetközi postaegyezményt is csak osztrák és magyar meghatalmazottak írták alá (23 der Beilagen zu den stenogr. Protokollen des Herrenhauses – XVIII. Session 1907. Bericht der Ausgleichskommission, 18–19. p.; http://alex.onb.ac.at.). Vagyis semmilyen közös miniszter vagy meghatalmazott nem írta alá, ami mutatja, hogy már a kiegyezést követően is volt rá példa, hogy érvényesült a magyar közjogi felfogás nemzetközi szerződéskötés esetén.

Az első részben megállapított ismérvek alapján kezdi el vizsgálni a Szerző, hogy valóban megalapozottan minősíthető-e Magyarország 1867–1918 közötti kormányformája parlamentárisnak. Rendkívül alapos vizsgálat tárgyává teszi az uralkodó és a parlament viszonyát; a királyt megillető egyes jogkörök vizsgálata során kifejezetten törekszik arra, hogy a köz- és alkotmánytörténeti írásokban meghonosodott megállapításokat megcáfolja. Ez leginkább a királyt megillető előszentesítési jog, ill. a kormányok száma és megalakulásuk idejének tárgyalása során válik egyértelművé. Az előszentesítési jog kapcsán a Szerző egyértelműen bizonyítja, hogy e jogintézményt nem 1867-ben, egy titkos magyar minisztertanácson fundálták ki, hanem egy már jóval azt megelőzően létező és alkalmazott megoldásról van szó. Az 1867. március 17-i magyar minisztertanácsot (ill. általában sem a magyar, sem a közös minisztertanácsot) nem nevezték koronatanácsnak (lásd: http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=57679&MT=1, ill. a következő oldal).

Magyarország 1867 és 1918 közötti kormányformájának megítélése kapcsán a Szerző meggyőzően mutatja be azokat a hiányosságokat és eltéréseket, amelyek alapján nehezen lehet a kormányzati rendszert parlamentárisnak nevezni. A legmeggyőzőbb érv az 1905–1906-os alkotmányos válság közjogi elemzése. Itt világosan és egyértelműen bebizonyosodik, hogy az uralkodó és a parlament közötti erőviszonyok nem engedik meg, hogy a magyar kormányformát parlamentárisnak lehessen minősíteni, legfeljebb – ahogy a Szerző is teszi a könyv végén – az alkotmányos és a parlamentáris kormányforma közötti átmeneti rendszerként lehet értékelni. Nagyon érzékletes, hogy sem a korabeli magyar közjogi irodalom, sem a későbbi korok (jog) történetírása nem tudott egyértelmű érveket felsorakoztatni a parlamentáris kormányforma mellett. Így tulajdonképpen a Szerzőnek sem kellett cáfolni senkinek az érveit, hiszen igazából nem is léteztek. Ahogy a könyvben is megfogalmazódik: *„a rendszerváltás utáni köz- és jogtörténeti szakirodalom nagyobb része a parlamentarizmusra vonatkozó értékítéletét máig bizonyított tényként kezeli, s bár ez tekinthető a legelterjedtebb álláspontnak, modern igazolási kísérlete eddig nem született"* (428. p.).

Úgy vélem, Szente Zoltán könyve Magyarország 1867 és 1918 közötti kormányformájáról világos, egyértelmű, megalapozott elméleti és alkotmánytörténeti érvekkel alátámasztott álláspontot képvisel, így méltán tarthat számot a szélesebb közvélemény érdeklődésére is.

Szabó Szilárd

Kuruc-e vagy labanc? – Pálffy Géza monográfiájáról

Pálffy Géza: A Magyar Királyság
és a Habsburg Monarchia a 16. században
História Könyvtár – Monográfiák 27.
Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 2010, 564 p.
ISBN 978 963 9627 3 14

Nálunk az ellenpólusoknak – és ezek végletes kisarkításának – mélyen gyökerező hagyományai vannak. István és Koppány, a 15. századi főnemesi és köznemesi szekértáborok, idegen és nemzeti uralkodók, behódolás vagy függetlenség, szállascsinálás vagy ellenállás. A sor a hosszú 19. századtól egészen napjainkig folytatható: elegendő csak '48-ra vagy '67-re, Horthyra vagy Kádárra gondolni. Ez a szemléletmód igen erős érzelmi töltet mozgósítására bizonyult alkalmasnak, s a bűnbakkeresés (például Nagymajtény vagy Világos után) nemcsak a széles tömegek figyelmét volt képes hosszabb-rövidebb időre elvonni valódi problémák vizsgálatáról, hanem nemegyszer múltbeli folyamatok reális értelmezését is megnehezítette.

A történettudományban – rendszereken átívelve – immár másfél évszázados hagyomány kuruc és labanc történetírásról beszélni vagy azt művelni. Közmegegyezés alapján a választóvonal a Habsburgoknál húzódik. Az őket „pozitív" színben beállító kutatók óhatatlanul is labanccá válnak, míg a róluk „negatív" véleményt formálók a kurucok.

Pálffy Gézának már kezdő kutatóként – mikor jelen sorok írója is tanította – labanc híre volt. Az tény, hogy az ezredfordulón megjelent, a 16. századi magyar történelemről szóló monográfiája (Pálffy Géza: *A 16. század története.* Budapest, Pannonica, 2000, a 17. századdal kibővítve, átdolgozva: Romsics Ignác [szerk.]: *Magyarország története.* Budapest, Akadémiai, 2007, 307–477. p.), amely jelen összegzés előtanulmányaként is felfogható, a korábban megszokottól eltérő fogalmakat használva nem nemzeti tragédiaként, hanem egy több tekintetben pozitív eseménysor kezdeteként ábrázolta ezt a mozgalmas időszakot és a Habsburg-ház magyarországi hatalmának megszilárdulását. Már e korai munkája is jelentős visszhangot váltott ki tanárokban és diákokban egyaránt.

A hullámverés idén tovább erősödött, ugyanis Pálffy az opus megírásával egyidejűleg a szélesebb nyilvánosságot is tájékoztatni kívánta eredményeiről és álláspontjáról. A „labancból" több rádióinterjúnak és *História*-cikknek köszönhetően így lett „labanc médiatörténész", amikor – szakítva az elefántcsonttoronnyal – közérthetővé kívánta tenni egy elvontnak és távolinak képzelt korszak mindennapjait, és az akkori történések bemutatásával jelenlegi folyamatok értelmezését próbálta elősegíteni.

A *Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* című munka tehát több tekintetben is a változás szimbólumává válhat. Egyrészt a megjelenését övező – sokszor már az interjúk és ismertetések nyomán fellobbanó – viták, de leginkább a tartalma miatt.

A munkát kezünkbe véve már a cím is – mondhatnánk – provokáló: Királyi Magyarország helyett Magyar Királyság, Habsburg Birodalom helyett Habsburg Monarchia, s mindez a 16. században. Pálffy hosszú évek során levéltárak tömegét járta végig, áttanulmányozva az eredeti forrásanyagot; munkája elsősorban erre épül. A szerző azonban témája szinte teljes magyar és külföldi szakirodalmát is feldolgozta, a kezdetektől napjainkig. A különböző véleményeket mind a műben, mind a historiográfiai bevezetőben ütközteti, ezek mellett kifejtve saját álláspontját. Pálffy már a szakirodalom esetében sem áll meg a tudományterület határainál: nemcsak a történeti, hanem a rokon- és segédtudományi, így a jogtörténeti munkákat – és a Corpus Iuris Hungarici anyagát – is biztos kézzel kezeli és kommentálja. Könyvének *A szuverenitás intézményei* (246–318. p.) című fejezete a korszak afféle jogtörténeti vázlataként is értelmezhető.

A szerző többször megemlíti (24., 307. p.), hogy a korszakra vonatkozóan hiányoznak az újabb, forrásokon alapuló jog-, alkotmány-, illetőleg közigazgatási, jogtörténeti összegzések. Megállapításaival nehéz vitatkozni, mert a nagy jogtörténész generáció szinte valamennyi alkotmány- és jogtörténeti munkáját (így Bónis György, Degré Alajos és Holub József műveit) forgatta írás közben, s a témájához kapcsolódó tanulmányokat (például: Béli Gábor, Kajtár István, Mezey Barna) is behatóan ismeri.

Egyes eredményeit azonban láthatóan nem csak a történettudomány, hanem a jogtörténetírás is hasznosíthatja majd – például a magyar országgyűlés szervezetéről és működéséről leírt újdonságokat (289–306. p.). Pálffy hangsúlyos kérdésként foglalkozik (319–348. p.) – mint azt a borítón látható kép is megelőlegezi – a szimbólumokkal, amelyeket az utóbbi időben Kajtár István és Mezey Barna kezdeményezésére a jogtörténetírás is részletesebb vizsgálatnak vetett alá. A szerző egyébként már korábban is körbejárt jogtörténeti témákat a 16. századi katonai igazságszolgáltatással kapcsolatos tanulmányaiban (lásd például az első horvát hadiszabályzatok [1578] magyarországi gyökereivel, a várfeladók feletti ítélkezéssel és általában a 16–17. századi katonai igazságszolgáltatással kapcsolatos munkáit).

A jogtörténeti barangolások azonban csak árnyalják a történeti tabló színeit. A szerző valódi célja: a Mohács utáni magyar állam Habsburg Monarchián belüli szerepének újraértelmezése, helyének kijelölése. Ezt a munkát – a sokszólamú történelemírás szép hagyományát követve – gazdaság, had- és társadalomtörténeti összefüggések felvázolásával végzi el, amelyet keretbe foglal a késő középkori magyar állam bemutatása, illetve – zárásként – a jövőbe való kitekintés, az új- és modernkori helyzetelemzés.

Pálffy Géza hosszú, régi és nehéz kérdéseket felvillantó monográfiája e szerkezetnek és élvezetes stílusának köszönhetően a nagyközönség számára is érdekes olvasmány lehet, amelyhez hozzájárul, hogy Szakály Ferenc és Engel Pál kedvelt módszerével bőséges forrásanyagából merítve színes adalékokkal tűzdelte tele a könyvet, amelyet e két mestere emlékének ajánlott. Szinte minden fejezet lapjain életre kel egy-egy főúr, főpap, hadvezér vagy kereskedő, kézzel fogható közelségbe hozva a majd' fél évezrede letűnt időket, családokat és eseményeket.

Pálffy tulajdonképpen tíz állítás köré csoportosítja mondanivalóját, az egyes fejezetek e témákat bontják ki, próbálják alátámasztani. Néha nem is az állítás a meghökkentő, hanem az előadás módja újszerű, a Pálffy által felvonultatott források fényében az események az eddig megszokottól eltérő, más színezetet kapnak.

Mohács a nemzeti pusztulás és gyász szimbólumából egy új pálya és korszak kiindulópontja lesz. Talán kevésbé tűnik tragikusnak a totális vereség, ha tudjuk, hogy a magyar sereg európai összehasonlításban sem volt csekély nagyságú, de az akkori világ egyik legerősebb hadseregével kellett megütköznie, ami magától értetődően jelentősen csökkentette győzelmi esélyeit. János király nemzeti hősből – az oszmanista Fodor Pál terminusát átvéve – a szultán „szállascsinálójává" alakul, állama a nemzeti királyságból a török megszállás időszakának egyik korai vazallus formációjává válik. Az Erdélyi Fejedelemség a függetlenség és szabadság bástyája helyett politikai-katonai szempontból az oszmánok játékszere lesz, a kontinuitás hordozójából egy török függésben létező magyar államalakulat, amely saját pozíciói javításáért időnként a másik magyar államra támad – miközben azonban a magyar kultúra egyik fellegvára marad. Végül pedig Bocskai, a szabadsághős helyett egy szorult helyzetbe került magyar urat láthatunk, aki helyett inkább bizalmasa, Illésházy István tűnik reálpolitikusnak – természetesen elsősorban a szerző vizsgálta Magyar Királyság szempontjából.

Pálffy újraértelmezési kísérlete egyfelől pozitív kicsengésű: az általában negatív előjellel említett zivataros magyar történelem bűnbakok és önsorsrontó kísérletek láncolata helyett felfogható a történelmi helyzeteket a realitás talaján értelmező és kihasználó pozitív folyamatnak is. A munka másik olvasata viszont önmérsékletre int: időről időre, kurzusról kurzusra lehetséges-e ennyire más értelmezése a történéseknek? Meddig élnek velünk régi klisék, milyen mély nyomot hagynak a nemzettudatban? Vagy a nemzet tudata igényli például a pesszimista szemléletet? Mennyire képes a politika vagy a történetíró világnézete a tudomány befolyásolására? Pálffy munkája, részben saját korszakára vonatkozóan, e kérdésekre is választ ad (13–31. p.).

A mohácsi csatavesztés – amit a lehetetlent megkísérelve próbáltak elkerülni – végül napjainkig érzékelhető nyomokat hagyva megváltoztatta Közép-Európa történetét. Két nagyhatalom: a Habsburg és Oszmán céljai teljesedtek be egyidejűleg, s mégsem maradéktalanul. Egy biztos: a Magyar Királyság megmaradó karéja a következő évtizedekben a Habsburg Monarchia szerves részévé vált. Ezt a folyamatot látva teljesen új színben tűnik fel I. Ferdinánd király, akinek nehezen kiharcolt reformjai megalapozták a több évszázados közös együttélést. Pálffy részletekbe menően elemzi a magyar főváros és önálló királyi udvar kieséséből adódó hátrányokat, és a rendek – az alkalmazkodás és kompromisszumkeresés jegyében – ezekre adott válaszait. Az egyharmadnyi ország a 16. században a Monarchia legfontosabb határvonala volt, közvetlenül a front mögött a monarchia szívével: Béccsel.

Pálffy elbeszéléséből egyértelművé válik: e nem is annyira kicsiny (mintegy 120 000 km^2-nyi) területrész mind pénzügyi, mind hadászati, mind pedig gazdasági szempontból kulcsfontosságú része lett a Monarchiának, amit egyébként a szimbólumok révén mindvégig kifejezésre is juttattak. Bécsben ennek megfelelően is kezelték: igyekeztek modernizálni, az adminisztrációt fejleszteni, s még – a Monarchia eladósítása árán is – a végvárrendszert fenntartani. Egy részeiben egymásra utalt, megküzdött, de ésszerű kompromisszumok révén kialakuló Habsburg Monarchia tárul a szemünk elé a könyv végére. Az integrációt magyar szemszögből a század meganynyi problémája: a Mohács utáni polgárháború, a vallási küzdelmek, az országegyesítő törekvések nyomában járó török előretörés, a tizenötéves háború és a könyvben új színekkel megrajzolt, rendkívül összetett célú, hátterű és eredményű Bocskai-felkelés sem tudta megakasztani. Sőt, Magyarország talán a lehetőségeit legjobban kihasználva az 1606/1608. évi kiegyezéskor hosszú távon is a legkedvezőbb pozíciót tudta kiharcolni magának a Monarchián belül: nem lett sem a Német-római Birodalom része, sem örökös tartomány, hanem megmaradt rendi monarchiának, illetve a Habsburg Monarchia legszuverénebb és legerősebb rendiséggel bíró, fontos részének.

Mindent összevetve: a munka elolvasása után egyértelművé válik, hogy tartalmáról még sokáig vitatkozni fognak. Újszerű szemléletmódja, felvetései, többértelmű, múltbeli és jelenbeli kérdéseket egyaránt felvető mondanivalója valószínűleg nem csupán a szűkebb szakma, hanem a nagyközönség érdeklődését is felkelti a korszak, s általában a magyar múlt iránt.

S ha így lesz, ha e szintézis egyes részei átmennek a köztudatba is, talán az alapkérdés: kuruc-e vagy labanc – végre elenyészhet-e a realitás talaján.

Domaniczky Endre

Nótári Tamás monográfiája

Nótári, Tamás: Law, Religion and Rhetoric in Cicero's Pro Murena
Passau, Schenk Verlag, 2008, 200 p.
ISBN 978-3-939337-43-0

Nótári Tamásnak, a KRE ÁJK habilitált egyetemi docensének monográfiája nem csupán a római jog, hanem az ókortörténet, a klasszika-filológia iránt érdeklődők, valamint az e területeket kutatók szemében is értéket képvisel, hiszen a szerző munkájának megírása során számos tudományág módszereit felhasználta, valamint eredményeit szintetizálta. Már a mű címe is utal a szerző egyedi, komplex látásmódjára, amellyel a római jog intézményeit kutatásai során megközelíti. Látásmódjának sajátja, hogy a szerző nem ragad meg a jogi konstrukciók elemzésénél, hanem vizsgálat tárgyává teszi azon szférákat is, amelyekbe ezen jogintézmények ágyazódnak: például betekintést enged a Cicero által a *iurisprudentia*,[1] a *res militaris* és a retorika viszonyáról kifejtett gondolatokba, valamint mélyrehatóan vizsgálja a római vallás világát.

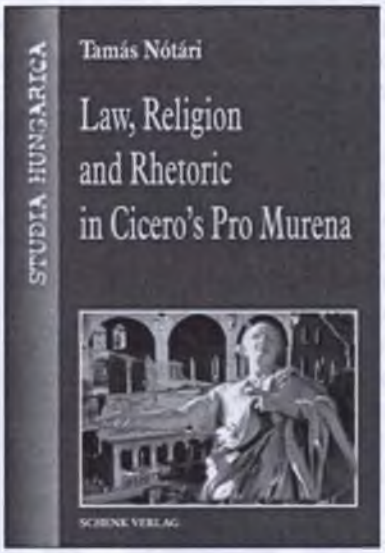

A szerző angol nyelven, Passauban megjelent monográfiájának előzménye a 2006-ban magyar nyelven napvilágot látott *Jog, vallás és retorika* című munkája volt.[2] Bő három évtizeddel korábban Alfons Bürge szintén római jogász-filológusként vizsgálta Marcus Tullius Cicero Kr. e. 63-ban, Lucius Licinus Murena védelmében elmondott beszédét, és elemezte az *oratio* általa *contentio dignitatis*ként aposztrofált, a német szakirodalomban *Juristenkomik*ként ismert részeit.[3] Nótári munkájának célkitűzése egyfelől szűkebb, másfelől viszont szerteágazóbb, mint Bürger művéé: szűkebb, mert jelen monográfia nem a teljes beszédet elemzi, hanem csak annak huszonhatodik és huszonhetedik *paragraphus*át, másrészt azonban bővebb, mert e részeket a szerző több kapcsolódó kérdés szempontjából elemzi.

Az *oratio* huszonhatodik és huszonhetedik fejezetében a szónok a joggyakorlatban az archaikus formalitásokhoz való merev kötődésre (a rómaiakra olyannyira jellemző formakonzervativizmusra) lövi ki iróniája nyilait. A két *paragraphus* központi magja az archaikus jog formakonzervativizmusa. Cicero ezt támadja – talán inkább a retorikai szituáció, mintsem saját meggyőződése alapján. A *legis actiók* formakonzervativizmusa és a házassági jog bizonyos elemeinek merev, olykor a valódi életviszonyoknak már rég meg nem felelő formalizmusa ellentétben áll a köztársaság utolsó századának jogi gondolkodásával. E formakonzervativizmus okát kutatva, valamint Cicerónak a szó szerinti és méltányosságon alapuló jogértelmezéshez fűződő viszonyát vizsgálva a szerző számos olyan kitérőt tesz, amelyek tárgyuk szerint nem elsősorban a jogtörténet, hanem a vallás- és irodalomtörténet témakörébe tartoznak. Ugyanakkor az ezen okfejtések segítségével felvázolt analógiák és a belőlük levonható következtetések az egyes jogintézmények struktúrájának jobb megértéséhez vezetnek.

Nótári műve – szerkezetét tekintve – két nagy részre tagolható. Az első fejezet a védőbeszéd jogi, történeti és retorikai hátterét vázolja fel, amely az olvasó számára hasznos segítséget nyújt ahhoz, hogy az *oratiót* történeti kontextusában szemlélhesse. A *Pro Murena* tipikusan politikai jellegű beszéd. A Kr. e. 63. évben *consul*nak választott Murena ellen politikai vetélytársa, a jogtudós Servius Sulpicius Rufus érdekét képviselő M. Porcius Cato emelt vádat *ambitus*, azaz választási csalás gyanúja miatt. A megvádolt védelmét Cicero és Caius Antonius Hybrida látta el, amely ténynek külön érdekessége, hogy Cicero maga is közreműködött a választási vesztegetésről szóló törvény létrehozásában. Így mint a jogalkotásban egykor résztvevő személynek kellett az ugyanazon törvény alkalmazásában – védőként – részt vennie. Az *oratio* valamikor Kr. e. 63 novemberének utolsó napjaiban, a Catilina-összeesküvés viharai közepette hangzott el. Ennek során a szerző kitér olyan fontos, a beszéd komplex megközelítéséhez elengedhetetlen témákra, mint például a *quaestiók*, a *crimen ambitus*, a jogi háttér elemzésére, valamint Cicero és a jogtudomány viszonya.[4]

Cicero a *Pro Murenáb*an állást foglal az *eloquentia* és a *iurisprudentia* viszonyával kapcsolatban is. Cicero álláspontja szerint a *iuris consultus* anélkül is sikereket érhet el, hogy birtokában lenne az *ars oratoriá*nak, míg azonban az eredményes szónoki működésnek *conditio sine qua non*ja a jogi ismeretek megléte is. Így az ékesszólás – Cicero olvasatában – a jogtudománynál komplexebb entitás. Példaként hadd utaljak a *pro Murena* alábbi soraira: „*Ezért hát, ha engem feldühítetek, noha felettébb elfoglalt ember vagyok, megígérem, hogy három nap alatt jogtudóssá leszek. Hiszen amiről írásban perelnek, az mind írásba van foglalva, s még sincsen semmi olyan tömören leírva, hogy ne tudnám hozzáfűzni »AMELY TÁRGYRÓL A PER FOLYIK«, amiről pedig szóban kérnek tanácsot, arra vonatkozóan a legkisebb kockázat nélkül lehet véleményt mondani. Ha az ember azt feleli, amit kell, úgy fog tűnni, hogy ugyanazt felelte, mint Servius, ha más feleletet ad, úgy fog tűnni, hogy ismeri az ellentmondásos joganyagot és foglalkozik vele.*"[5] Ugyanakkor a szónok ezen, a jogtudományra nézve nem túlságosan hízelgő véleménye nem feltétlenül tekinthető saját meggyőződésének, sokkal inkább a konkrét politikai helyzet determinálta kényszerű szükségszerűségnek.

A második fejezet a *Pro Murena* 26. és 27. *paragraphus*ával foglalkozik. Az első szöveghely kapcsán a *manum conserere*, vagyis az ingatlanok feletti tulajdoni per eljárásából kiindulva a kimondott szó valóságot konsti-

tuáló erejének a római gondolkodásban betöltött szerepe hangsúlyozásával a *legis actio sacramento in rem* eredetét vizsgálja. A pálca és a lándzsa szimbolikáját igyekszik feltárni az ókori Rómában, majd elemzi az istenítéleti párviadalokat, amelyekből levont következtetéseket a *legis actio sacramento in rem* mint *sacrum duellum* értelmezésben hasznosít.[6] Eközben a szerző olyan egyéb témákat is alaposan tárgyal, mint például az Ops Opifera templom *dedicatió*ja, a *flamen Dialis*t körülbástyázó tabuk szakrális szerepe vagy Mars kultusza. (E kérdések első pillantásra nem illenek bele a fejezet fentebb vázolt gondolatmenetébe, azonban a szerző szándékának megfelelően azon tézist erősítik meg, amelyet Nótári a *legis actio sacramento in rem* eredetének meghatározandó felállított.)

A *legis actio sacramento in rem* a római jog egyik legvitatottabb kérdése, szakirodalma szinte könyvtárnyi.[7] Eredetének magyarázata kapcsán több irányzat különül el, a legmarkánsabb az esküelmélet és a magánharcról szóló teória. Az előbbi a szakrális jelleget hangsúlyozza, amely szerint az eljárás centrális pontja a pervesztes fél hamis esküje, *sacramentum*a – ezt az elméletet a formalizált, vallási-mágikus *carmen*ként megjelenő szövege is alátámasztja. A magánharc-elmélet lényege, hogy a felek kezdetben tényleges harcot folytattak a köztük vita tárgyát képező dologért, utóbb azonban az állam e harcot saját ellenőrzése alá vonta, s ezért e harcra a perben már csak szimbolikusan, a lándzsa helyett használt pálca jelzésszerű alkalmazásával került sor. Nótári a *legis actio sacramento in rem* struktúrájában a szakralitás és a magánharc motívumait nem egymásnak ellentmondó, hanem szerves kiegészítő komponensként magyarázza. Alapul a gaiusi leírást[8] veszi, s ennek kapcsán elemzi vallástörténeti párhuzamok – többek között az Ops Opifera-templom *dedicatió*ja – segítségével a rómaiak görcsös ragaszkodását az elmondandó szavak rendjéhez. A magánharc és az önhatalom nyomait mutatja ki Nótári a *vindicatio* kifejezés eredete és az eljárásban a lándzsa helyett használt pálca kapcsán. A háború és béke jogát rendező *ius fetiale* a vallási és a harci elemek összefonódásának eklatáns példája, s a szerző számos ponton párhuzamot talál e szertartásban a *legis actio sacramento in rem*mel, illetve Plautus *Casinó*ja alapján párviadalnak tekinthető, istenítéleti elemeket mutat ki a *legis actio sacramento in rem* eljárásban. A szerző tehát integrálja a két nézetet, és több ponton kimutatja, hogy ezek egymással nem ellentétben álló, hanem éppen ellenkezőleg, egymást erősítő, egymást kiegészítő teóriák.

A beszéd 27. *paragraphus*a kapcsán először a házassági jog egyes elemeit mutatja be: az eljegyzés után a házasságkötés egyes formáit, illetve a férji hatalom keletkezésének módjait, a válást és a *manus*t megszüntető aktusokat vizsgálja. Ezt követően az *uxor in manu* és az *agnatio* viszonyának, valamint a házi bíráskodás intézményét veszi górcső alá. Végül az *interpretatio* fogalmának elemzéséről és a *summum ius summa iniuria* proverbium kialakulásáról, cicerói értelmezéséről, továbbéléséről, valamint a *scriptum–voluntas* ellentét megvilágításáról olvashatunk tanulságos okfejtést.

A házasság megkötése és a *manus* megszerzésének körében a szerző ismét tanúbizonyságot tesz komplex látásmódjáról, hiszen az eddig már jól ismert intézményeket, a jogász számára kiegészítő ismeretekkel gazdagítja: a *ius* körét kibővíti a *fas* körébe tartozó aspektusokkal. Cicero nevetség tárgyává teszi az archaikus jog formaságainak visszásságait – nevezetesen az *„Ubi tu Gaius, ego Gaia"* mondatot, amelyből Cicero azon következtetést vonja le, hogy minden mennyasszonyt Gaiának kell nevezni. A szerző figyelemreméltó megállapítása a mennyasszony *„Ahol te G/gaius, én G/gaia"* válaszának értelmezéséhez kapcsolódik. Ezen mondatban a *gaius* és *gaia* szavakat még az antik szerzők is személynévként értelmezték, hasonlóképpen e nézet tér vissza a modern szakirodalomban is. Ebből azon következtetés lenne levonható, hogy a feleség felvette férje nevét. Nótári Tamás azonban csatlakozik Gary Forsythe értelmezéséhez, és nyelvtörténeti kapcsolatot mutat ki a *gaudeo* (örvendezni, örülni) ige és a *gaius*, *gaia* melléknevek között. Ily módon az *„Ubi tu Gaius, ego Gaia"* akként fordítható, hogy *„ahol te boldog vagy, én is boldog vagyok"*, amely a férj és a feleség összetartozását hivatott szimbolizálni.[9]

A *summum ius summa iniuria* jogelv kérdése kapcsán a szerző bemutatja az *interpretatio* kifejezés kialakulását és jelentését, valamint igen tág teret szentel a *summum ius* elv jelentésének az *ars boni et aequi* fogalmának tükrében; ebben a vonatkozásban Rotterdami Erasmus munkásságára is figyelemmel van. A szerző ismerteti a nevezetes cicerói szöveghelyet *De officiis* című művében: *„Existunt saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quis illud 'summum ius summa iniuria' factum est iam tritum sermone proverbium."*[10] Ebben a tekintetben igen lényeges, hogy Cicero gondolatmenetében nem a jogi és morális *(ius* és *mos)* normák ütköznek, hanem a kollízió a jogrenden belül következik be, azaz azon elvárás fogalmazódik meg, hogy a jogot helyesen és igazságosan kell alkalmazni. Habár Cicero *expressis verbis* nem is hangsúlyozza, de az *aequitas* mint az *interpretatio* elve felmerül a *substitutio pupillaris* vonatkozásában irányadó *causa Curiana* jogeset kapcsán is.[11] Nótári Tamás felhívja a figyelmet a *summum ius* elv „helyzetfüggő" voltára, külföldi szerzőkre (Stroux, Bürge) hivatkozik, akik kiemelték, hogy Shakespeare *A velencei kalmár* című művében szereplő nevezetes jogeset megoldásához is alapvető segítséget nyújt e jogelv.[12]

E kiragadott eredmények után térjünk vissza a műhöz. A könyv szerkezetileg logikusan tagolt, amely feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a rendkívül mélyreható elemzések során az olvasó követni tudja a szerző gondolatmenetét. Ezt segíti nagy haszonnal, hogy minden fejezet elején előrevetíti mondanivalóját, valamint a fejezetek végén ismét összefoglalja azokat. A könyv végén latin nyelven írt összefoglalás található. Ki kell emelnünk a felettébb gazdag jegyzetapparátust, jegyzékeket és mutatókat, amelyek nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a bőséges lexikális anyagban történő eligazodáshoz. A jegyzetek, valamint az irodalom- és forrásjegyzék példaértékű gazdagsága, precíz megszerkesztése jelzi számunkra, hogy a szerző több éves, alapos kutatómunkájának gyümölcsét tarthatjuk kezünkben.

Boóc Ádám

Jegyzetek

[1] A *Cicero iuris consultus* témakörhöz lásd Hamza, Gábor: *Das Vorbild des Rechtsgelehrten bei Cicero* (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Juridica, 1982, 57–69. p.); *Riflessioni sulla teoria ciceroniana dello Stato* (Il pensiero politico, 29, 1996, 83–89. p.); *Bemerkungen über den Begriff des Naturrechts bei Cicero.* In: *Nozione formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne.* Ricerche dedicate al prof. Filippo Gallo. Vol. I. (Jovene Editore, Napoli, 1997, 349–362. p.); *Cicero De re publicája és az antik államelmélet.* In: Cicero: *Az állam* (Budapest, 1997, 9–56. p.)

[2] Nótári Tamás: *Jog, vallás és retorika* (Szeged, 2006) [Matura Tamásnak a könyvről írt recenzióját a Jogtörténeti Szemle 2008. évi 4. számában közöltük *Jog, vallás, retorika a római gondolkodásban* címmel]

[3] Bürge, Alfons: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena* (Zürich, 1974)

[4] E fejtegetéseit a szerző több korábbi tanulmányában megalapozta: Nótári T.: *Studiorum atque artium contentio (Cic. Mur. 22–30)* (Aetas, 1999. 1–2., 224–243. p.); *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena 26.* (Jogtudományi Közlöny, 2001. 12., 470–483. p.); *Megjegyzések Cicero pro Murenájának történeti hátteréhez* (Belvedere, 2001. 5–8., 127–137. p.); *Quaestio de ambitu* (Collega, 2001. 5., 43–48. p.); *De oratoris perfecti institutione* (Collega, 2003. 3., 47–54. p.); *Megjegyzések a modern büntetőeljárási alapelvek római előzményeihez.* In: *A Büntető Törvénykönyv és a Büntető Eljárási Törvény módosításának elméleti és gyakorlati kérdései* (Budapest, 2003, 97–103. p.); *Hogyan nyerjük meg a választásokat? Quintus Tullius Cicero: A hivatalra pályázók kézikönyve.* Ford., a jegyzeteket, az előszót és az utótanulmányt írta Nótári T. Szerk. és a kísérő tanulmányt írta Németh György (Szeged, 2006); *Servius Sulpicius Rufus képe Ciceránál és Quintilianusnál* (Jogelméleti Szemle, 2008. 2.)

[5] *Cicero: Négy védőbeszéd.* Ford., jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. (Szeged, 2004, 87. p.)

[6] Ehhez lásd Nótári Tamás alábbi tanulmányait: *Szakralitás és szimbolikus harc – adalékok a legis actio sacramento in rem eredetéhez.* In: *Jogi kultúrák, processzusok, rituálék, szimbólumok.* Szerk. Mezey Barna (Budapest, 2006, 267–292. p.); *Duellum sacrum – gondolatok a legis actio sacramento in rem eredete kapcsán* (Állam- és Jogtudomány, 2006. 1., 87–113. p.); *Comments on the Origin of the legis actio sacramento in rem* (Acta Juridica Hungarica, 2006. 2., 133–155. p.); *Excantatio és evocatio a római szakrális jogban* (Collega, 2003. 1., 94–97.); *Numen és numinozitás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai* (Aetas, 2003. 3–4., 33–54. p.); *On Some Aspects of the Roman Concept of Authority* (Acta Juridica Hungarica, 2005. 1–2., 95–114. p.); *Festuca autem utebantur quasi hastae loco* (Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, 41, 2004, 133–162. p.); *The Spear as the Symbol of Property and Power in Ancient Rome* (Acta Juridica Hungarica, 2007. 3., 231–257. p.); *Verba Carminis – On a Cardinal Point of Archaic Roman Law* (Acta Jurdica Hungarica, 2008. 2., 203–220. p.)

[7] A szakirodalomról összefoglalóan lásd: Földi András–Hamza Gábor: *A római jog története és institúciói* (Budapest, 2008, 167. p.); Zlinszky János: *Állam és jog az ősi Rómában* (Budapest, 1996, 146. p. skk.); Zlinszky, János: *Gedanken zur legis actio sacramento in rem* (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, 106, 1989, 107. p. skk.)

[8] Gai. *inst.* 4, 16.

[9] Bővebben e kérdésekhez lásd Nótári Tamás: *The Function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony* (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Iuridica, 45, 2004, 157–165. p.); *De matrimonio cum manu* (Jogtörténeti Szemle, 2005. 2., 52–65. p.); *Minden menyasszonyt Gaiának hívtak? Adalék a római házassági szertartás egy eleméhez* (Jogelméleti Szemle, 2007. 1.); *Remarks on Roman Marriage and Divorce* (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Iuridica, 48, 2008, 319–340. p.)

[10] Cic. *off.* 1, 33.

[11] A *causa Curianá*val összefüggésben lásd: Boóc Ádám: *Az utóöröklés a római jogban, javaslattal a jövőbeni magyar szabályozásra* (Közjegyzők Közlönye, 2002. 4., 9–11. p.)

[12] Vö. Nótári Tamás: *Megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti hátteréhez* (Jogtudományi Közlöny, 2004. 7–8., 221–229. p.); *Summum ius summa iniuria – Comments on the Historical Background of a Legal Maxim of Interpretation* (Acta Juridica Hungarica, 2004. 1–2., 301–321. p.); *De summo iure summaque iniuria apud Ciceronem* (Vox Latina, 43, 2007, 346–350. p.)

SZEMLE

A magánjog története Európában – konferencia Kassán

2011. május 27–28-án rendezték meg a kassai Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karán *A magánjog története Európában* című nemzetközi regionális konferenciát. A rendezők a konferencia hivatalos nyelveként a szlovákot, a magyart és az angolt jelölték meg. A jelenlévők az általuk választott előadási nyelvnek megfelelő konferenciaprogramot kaptak.

A tudományos tanácskozást Prof. Dr. Mária Bujňáková, a kassai Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának dékánhelyettese baráti szavakkal nyitotta meg. Ezt követően Dr. Erik Štenpien, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának oktatója (a *Jogtörténeti Szemle* nemzetközi szerkesztőbizottságának tagja – a szerk.) mint a szakmai projekt vezetője szólt a jelenlévőkhöz. Hangsúlyozta a szakmai program regionális jellegét és tematikai újszerűségét.

Az első előadást is Dr. Erik Štenpien tartotta meg *Werbőczy István és Tripartituma* címmel, szlovák nyelven, mintegy előrevetítve, hogy a konferencia első részében szorosan Werbőczyhez és legjelentősebb művéhez, a *Tripartitum*hoz köthető előadásokat hallgathat meg a közönség. Ezt követte Prof. Dr. Homoki-Nagy Máriának,

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke tanszékvezetőjének magyar nyelvű előadása, amely az *Örökbevallások Werbőczy Tripartitumának rendszerében* címet viselte. A Tripartitumot kiindulópontként tekintve, de korszakként a 19. századi fejleményeket elemezve Dr. Koncz Ibolya Katalin a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Jogtörténeti Tanszékének docense *A hitbér intézménye és gyakorlati szabályozása a polgári Magyarországon* címmel tartott magyar nyelvű előadást. Dr. Miroslav Fico, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának oktatója a *Tripartitum* büntetőjogi szabályait foglalta össze szlovák nyelven, *A büntetőjog kiválasztott intézményei a Tripartitumban* címmel. A konferencia rendezői lehetőséget biztosítottak a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának azon doktorandusz hallgatói számára is, akiknek a konferenciatéma doktori kutatásukhoz illeszkedik, hogy kutatási eredményeiket közöljék. Közülük Mária Dorková a szokásjog kérdésköréből *Tartozik-e szokásjog a Szlovák Köztársaság modern jogforrásai közé?* címmel, szlovák nyelven adta elő kutatási eredményeit, majd Marek Pipa következett, aki *Az európai magánjog kodifikációi és a jog bírósági alkalmazása* címmel tartotta meg szintén szlovák nyelvű előadását. A konferenciaprogramban foglaltak szerint részegységenként tervezték a vitákat; az első a két doktoranda előadása után következett. A hallgatóságból többen érdeklődtek Werbőczy származása, nevének eredete felől, amelyekre Homoki-Nagy Mária, valamint Erik Štenpien adott válaszokat. Kérdések merültek fel a hitbérrel kapcsolatban is, amelyekre Koncz Ibolya Katalin válaszolt.

A konferencia második részében polgári jogi és római jogi előadások következtek. Dr. Katarína Kristová, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának docense *A felülépítményi jog* címmel tartott szlovák nyelvű előadást. Ezt követően két római jogi előadás következett szlovák nyelven. Elsőként Dr. Ján Havrilčák, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának oktatója *Az adásvétel kiválasztott kérdései a Sabinus és Proculus jogiskoláinak tanítása értelmében*, majd Viktor Pančišin, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának doktorandusza tartott előadást *Jegyzetek a lopás deliktumának történetéhez* címmel. A Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának további két doktorandusza mutatta be kutatási eredményeit szlovák nyelven: Tomáš Petraško *A csődjog története*, míg Monika Smoleňová *Visszamenő hatály a jogban – történeti áttekintés* címmel. Az előadásokat követően a felülépítményi joggal kapcsolatosan merültek fel kérdések. Egyrészt felvetődött, vajon Werbőczy korszakában is létezhetett-e ezen magánjogi intézmény, másrészt az újonnan létrejött szlovák államalakulat e magánjogi intézmény joghatását valamilyen módon befolyásolhatja-e. Az első kérdést Homoki-Nagy Mária, a másodikat Katarína Kristová válaszolta meg.

A konferencia harmadik részében közigazgatási, kereskedelmi jogi, munkajogi és történelmi előadások hangoztak el. Az első előadó, Turkovics István, a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Közigazgatási jogi tanszékének oktatója *A közigazgatás jogorvoslati rendszerének fejlődéstörténete a polgári Magyarországon* címmel ismertette kutatási eredményeit. A következő előadó Prof. Dr. Ján Husár, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának docense volt, aki Csehország és Szlovákia 20. századi államjogi változásait elemezte. Ezt követően Jana Kakaščíková, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának doktorandája *A gyermekeket gondozó nők és férfiak munkafeltételeinek története* címmel tartott előadást. A konferenciát megtisztelték jelenlétükkel és aktív részvételükkel a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézetének munkatársai is. Elsőként Dr. Marián Gajdoš tartotta meg szlovák nyelvű előadását *Az anyanyelven folytatott művelődéshez való jog gyakorlati alkalmazása Északkelet-Szlovákiában a háború utáni években* címmel. A következő akadémiai kutató, Dr. Anna Jurová *A romákra vonatkozó tartózkodási jog az ún. első Csehszlovák Köztársaságban* című előadásában ismertette kutatási eredményeit. Végül Dr. Stanislav Konečný szlovák nyelvű előadását hallgathattuk meg *A nemzeti hovatartozás intézményi hátteréről – a szlovák magánjog története* címmel. A konferencia harmadik egysége is vitával zárult, ahol a résztvevőkben kérdések fogalmazódtak meg a nemzeti hovatartozás, valamint a romák tartózkodási engedélyével kapcsolatban.

A konferencia befejező szakaszában ismét a római jogi tárgyú előadások következtek. Dr. Vladimír Vrana, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Kara Történeti tanszékének tanszékvezető docense *A deliktumok szabályozásának kiválasztott aspektusai a római jogban* címmel tartotta meg szlovák nyelvű előadását. Őt követte Dr. Blažena Antalová, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Kara docensének *A törés által elkövetett jogellenes idegen dolog rongálása* című szlovák nyelvű referátuma. A harmadik előadó Dr. Pavol Bašista, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának oktatója volt, aki római jogi elemeket keresett Werbőczy *Tripartitum*ában, és kutatási eredményeit *Kiválasztott római jogi intézmények alkalmazása a Tripartitumban* címmel, szlovák nyelven ismertette. A konferencia záró előadását Dr. Milan Sudzina, a Pavol Jozef Šafárik Egyetem Jogi Karának oktatója tartotta meg szlovák nyelven, *A csődeljárás történeti aspektusai* címmel.

A szervezők biztosították a résztvevőket előadásaik lektorált kötetben való megjelentetéséről.

Koncz Ibolya Katalin

Filológia és textológia a régi magyar irodalomban

Egy miskolci konferencia – jogtörténeti tanulságokkal

2011. május 25–28. között az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya és a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeivel közösen a filológia és textológia régi magyar irodalomtörténettel kapcsolatos kérdéseit elemző konferenciát rendezett az MTA Miskolci Területi Bizottságának székházában. A konferencia szervezői két alapvető témakört jelöltek ki: egyrészt, hogy a konferencia tekintse át „a régi magyar irodalom szerzőinek filológiai, textológiai ismereteit, nézeteit, az e nézetekről megfogalmazott reflexiókat és szövegkiadói gyakorlatukat egyaránt"; másrészt „megvizsgálja a kutatók saját, a régi magyar irodalom szövegeit érintő filológiai-textológiai tevékenységét".

Bár a felvetett témák első pillantásra távol esnek a jogtörténettől, az előadások és az azokhoz kapcsolódó viták meghallgatása után a konferencia szakértő közönsége mellett a laikus jogász számára is érthetővé vált, hogy a régi szövegek értelmezése, a más nyelvekből való fordítások különbözősége jogi szempontból is számos információt hordoz.

A konferencián a 142 regisztrált résztvevő négy nap alatt, feszített tempóban 52 előadást hallgatott és vitatott meg. A nyitó előadást a konferencia tudományos titkára, Kecskeméti Gábor egyetemi tanár, a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének és az Irodalomtudományi Doktori Iskolának az igazgatója tartotta a konferencia címével megegyező témában. Az előadás megalapozta és minden érdeklődő számára világossá tette a konferencia témáját és jelentőségét.

A nyitóülést a Klaniczay-díj átadása zárta, melyet idén Bene Sándor, az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának főmunkatársa, a Károli Gáspár Református Egyetem docense vett át.

Az előadók a magyar irodalom széles palettáját tárták a hallgatóság elé a filológia és textológia oldaláról megközelítve. Több előadás foglalkozott a kiadók munkájának, a szövegek kezelésének, sajtó alá rendezésének nehézségeivel, így például bepillantást nyerhettünk Juhász László, Medgyesi Pál, Szenci Molnár Albert munkásságába. Felvetődött az egyes kiadásokhoz kapcsolódó eredeti források kezelésének kérdése, melyekből a szerző történelemszemléletére is következtetni lehet. Érdekes problémák merültek fel egyes fordításoknak az eredeti szöveggel való összevetése során, például Balassi Bálint, Suri Orvos Mihály vagy Mikolai Hegedűs János műveinél. Nagyon érdekesek voltak azok az előadások is, melyekben egy-egy kézirat – például Rimay János Justus Lipsiushoz írott levelének, Enyedi György prédikációinak – elemzésére vállalkoztak az előadók. A legtöbb előadás a kritikai kiadások, illetve a különféle kiadások közötti eltérések problémájával foglalkozott, hiszen a fordítások és átdolgozások minőségét is meghatározza az azok alapjául szolgáló kiadás. Így például Pázmány Péter műveinek kiadásairól négy előadás szólt. Ebben a körben a technikai fejlődés, a digitális szövegrögzítés is újabb kérdéseket vet fel, melynek tükrében át kell gondolni régebbi művek újabb kiadásainak módját is. A hallgatóság bepillantást nyerhetett a mai magyar folklorisztikába és az álmoskönyvek irodalmába is.

Az előadások sorába egy könyvbemutató is illeszkedett, ahol többek között a Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének gondozásában a hatvanéves Heltai János professzor úr tiszteletére megjelentetett tanulmánykötetet került ismertetésre.

Kecskeméti Gábor professzor úr széles látókörének, a tudományos diszciplínák közötti kapcsolatkeresésének köszönhetően a filológiai konferencián két jogi vonatkozású előadás is helyet kapott. Az egyik a „vim vi repellere licet" – eredetileg birtokvédelemre vonatkozó – római jogi elv különféle magyar szövegekben való előfordulását vizsgálta. A másik előadást jómagam tarthattam arról, hogy az egyes római jogi fogalmakat eredeti jelentésüktől eltérően hogyan alkalmazza Werbőczy Tripartitumában. Már az előadásra való felkészüléskor rá kellett jönnöm, hogy a jogi szövegeknek nemcsak a tartalma, hanem a megformálása is érdekes információkkal szolgálhat. A konferencián elhangzottak birtokában pedig – ahol eddig számomra teljesen ismeretlen tudományba nyerhettem bepillantást – kijelenthető, hogy a filológia és textológia számos lehetőséget nyit meg a jogtörténet kutatásában, akár egyes jogtudósok életpályájának, jogfelfogásának feltárásához is.

Azt is szem előtt kell tartani, hogy a jogi nyelv a reformországgyűlések koráig a latin volt, a magyar jogi nyelvet pedig a német nyelv is befolyásolta. Ezért a jogi szövegek különféle fordításainak összevetéséből is jogilag releváns tényekre lehet rátalálni, valamint a kialakult magyar jogi terminológia egyes elemeinek az eredetére is fény derülhet.

E rövid összegzésből is kiderül, hogy a jogtörténetnek is vannak kapcsolódási pontjai a filológiával és textológiával. Ha tehát a filológia és a textológia módszereit régi jogi szövegek, törvénygyűjtemények különféle kiadásainak vizsgálatára alkalmazzuk, jogi szempontból is meglepő eredményekre, érdekességekre bukkanhatunk.

Gedeon Magdolna

Az 1911. évi Polgári perrendtartás százéves jubileuma

Konferencia Pécsett

Rohanó világunkban szinte elképzelhetetlennek tűnik, hogy egy törvény közel negyven évig hatályban maradjon, és ez alatt mindvégig képes legyen feladatának eleget tenni. A Polgári perrendtartásról szóló 1911:1. törvénycikk márpedig pontosan ezt tette. A nehéz körülmények között született törvény, korának egyik jogi remekműveként, 1915-től egészen 1953-ig hatályban volt. Az utókor által méltán nagyra tartott mű Plósz Sándor nevéhez fűződik, akiről *Kengyel Miklós* tanszékvezető egyetemi tanár, a konferencia házigazdája a következőket mondta: „Plósz Sándor a hazai polgári eljárásjogtudomány mindmáig legnagyobb hatású művelője volt, akinek neve elválaszthatatlanul összefonódott a modern magyar kodifikáció egyik csúcsteljesítményével, az 1911. évi polgári perrendtartással, egyik legszebb, legjogászias-abb s a gyakorlat szempontjából is egyik legértékesebb törvényünkkel." A műnek és alkotójának kívántak tisztelegni a résztvevők azon a konferencián, amelyet *Az 1911. évi Polgári perrendtartás százéves jubileuma* címmel rendeztek Pécsett, 2011. május 13-án. A rendezvény céljának egyértelműen az ünneplést tudnám megnevezni, de eredménye ezen túlmutat. Az előadásokban megfogalmazott gondolatok ugyan a múlt századi Pp.-ból táplálkoztak, de jelentős részben a Polgári perrendtartás közelgő reformjának szóltak.

A rendezvény nyitó előadását *Gátos György* nyugalmazott megyei bírósági tanácselnök tartotta, aki köszöntő szavaiban Plósz Sándor elévülhetetlen érdemeiről és az 1911. évi Pp. ma is ragyogó gondolatairól és megoldásairól beszélt. Előadásában kiemelte a résztvevők felelősségét abban, hogy a régi Pp. beporosodott betűiről képletesen „lefújják" a port, hogy azok újra korábbi fényükben ragyoghassanak. A gondolatébresztő köszöntőbeszédet követően *Plósz Sándor György,* a jogtudós dédunokája tartott személyes hangvételű előadást az államférfiról és családjáról. Előadásában betekintést engedett hallgatóságának az ifjú Plósz Sándor életébe is, és korabeli megemlékezésekkel színesítve mesélt a jogtudós gellérthegyi házi báljairól, ahol a feljegyzések szerint „Széll Kálmán és Wlassics Gyula is táncoltatta a ház kisasszonylányait". Szólt arról is, hogy a neves államférfi 1914-ben kapott kitüntetése és a főrendiházi tagság mellé kérhette volna a bárói címet is, de azt visszautasította, ahogyan a családban mondta: „inkább leszek a polgárok között első, mint a bárók között utolsó". A rendkívül érdekfeszítő visszaemlékezés bizonyította, hogy az ünnepelt kodifikátor a társasági élet jeles alakja is volt.

A következő előadásban Kengyel Miklós egyetemi tanár Plósz Sándort mint jogtudóst mutatta be, s a hangsúlyt tudományos munkásságára, ezen belül is kiemelten a legfőbb munkájának tartott 1911. évi Polgári perrendtartásra és annak keletkezéstörténetére fektette. E kodifikációs remekmű méltán nevezhető Plósz Sándor egyszemélyi alkotásának, hiszen az 1885. évi első törvénytervezettől kezdve végig az ő keze nyomát hordták magukon a tervezetek, s végül maga az 1910-ben elfogadott törvény is. Az előadásból kiderült, hogy az elhúzódó kodifikációs munkálatok 1882-től számíthatók, amikor Plósz Sándor és Emmer Kornél kapott megbízást a szóbeliségen és közvetlenségen alapuló perrend tervezetének elkészítésére. A jogalkotási munkálatok – harmincéves huzavona után – 1910-ben fejeződtek be: „A törvényjavaslat útja innét már valóságos diadalmenet volt. A képviselőház talán évtizedes késlekedését akarta jóvátenni, amikor alig tíz nap alatt végzett a törvényjavaslat tárgyalásával." Valamennyi hozzászóló – kormánypárti és ellenzéki egyaránt – kiemelte a javaslat előadójának, Plósz Sándornak az elévülhetetlen érdemét a magyar polgári eljárásjog reformjában. A képviselőház által elfogadott szöveget 1910. december 20-án tárgyalta meg a főrendiház, és azt változtatás nélkül jóváhagyta. A január 8-i szentesítés után még ugyanebben a hónapban kihirdették az 1911:1. tc.-t a Polgári perrendtartásról. E hosszú történet szomorú befejezése, hogy Plósz törvénye 1915. január 1-jén, a „legnagyobb veszedelem idején, ágyúdörgés közben lépett életbe".

Az előadások ezután a perrendtartás szerkezeti felépítését és a polgári eljárás menetét követték. A keletkezéstörténet után így az igazságszolgáltatás szervezetével és az igazságszolgáltatást érintő egyéb kérdésekkel folytatódott a konferencia. *Cserba Lajos* egyetemi adjunktus *A Kúria aktualitása* címmel tartott előadást. *Juhász László* ítélőtáblai kollégiumvezető, c. egyetemi docens pedig az egységes ítélkezés biztosításának lehetőségeiről, annak 1911. évi eszközeiről és fejlődéstörténetéről beszélt. Előadásában kiemelte a nyelvileg és tartalmilag is letisztult, logikusan felépülő jogszabályok jelentőségét az egységes ítélkezés kialakításában. Méltatta az 1991. évi Pp.-t, amely szép stílusával és érthető szabályaival példaként szolgálhat a mai jogalkotás számára is. Ezt követően az európai uniós kitekintést sem nélkülöző előadásában *Kapa Mátyás* az alanyi jogok védelméről tartott előadást. Őt követte *Király Lilla* egyetemi adjunktus, akinek a szegényjogokról szóló előadásából kiderült, hogy a szegényjog eredete egészen a középkorig nyúlik vissza, a hazai szabályozásban pedig először az 1868. évi polgári törvénykezési rendtartásban jelent meg, amelynek körét az 1911. évi Pp. szélesítette ki. A szegényjog fogalma helyett ma már a jogi segítségnyújtást használjuk, amely azonos funkcióra, de más eszközökkel próbálja az anyagilag rászorultakat segíteni a joghoz jutásban. A konferencia első részét *Nagy Andrea* egyetemi adjunktus előadása zárta, aki a házassági bontóperek szabályairól beszélt.

A konferencia délutáni ülésének nyitó előadását *Harsági Viktória* tanszékvezető egyetemi docens tartotta, aki az okiratok bizonyító erejének problémakörével ismertette meg a konferencia résztvevői. A bizonyítás témakörén belül *Bognár Bettina* PhD-hallgató az okiratfelmutatási kötelezettséget választotta témájául. Az elhangzott

előadásokból kiderült, hogy a Plósz-féle perrendtartás különböző megoldásaiban milyen forrásokból táplálkozott. Az alapvetően német és osztrák szabályokra épülő törvény a bizonyítás tekintetében jelentősen támaszkodott a francia eljárási törvényre is, kiemelten annak a szabad bizonyítás elvéről szóló részére. Emellett felfedezhetők elemek az angol eljárási szabályokból, különösen a harmadik személy birtokában lévő okiratbemutatás szabályaival kapcsolatban. *Osztovits András* egyetemi docens *A felülvizsgálati eljárás metamorfózisai* címmel tartott előadást. A felülvizsgálatnak mint rendkívüli perorvoslatnak az eljárásban betöltött szerepével és az abban beállott változásokkal kapcsolatban fogalmazott meg gondolatokat. Az 1952. évi eljárási törvényből mellőzött intézménynek az 1990-es években való újbóli bevezetéséről és az azóta bekövetkezett módosításokról is szó esett. A történeti összehasonlító előadást követte *Horváth E. Írisz* felszólalása a sommás eljárás továbbéléséről. A modern perjogi alapelvekre épülő törvény a nehezen megszülető perrendtartás útját kövezte ki, amely látszólag funkcióját vesztette az 1911:1. törvénycikk megszületését követően. Az előadásból kiderült, hogy mely tárgyi körre szűkült le a sommás eljárás fogalma a Polgári perrendtartás megszületése után. *Varga István* tanszékvezető egyetemi docens a választottbírósági ítéletek érvénytelenítéséről tartott előadást, amelyben a választottbíróság igazságszolgáltatásban betöltött funkciójáról hallhattak bővebben a résztvevők. A példákkal színesített előadásban bepillantást nyerhettünk a közelmúlt eseményeiről és a közrendbe ütközés kérdéskörének újraértelmezéséről is.

A konferencia harmadik és egyben záró részében budapesti és pécsi PhD-hallgatók tartottak előadásokat. A sort *Szabó Diána* kezdte a joghatósági szabályok kimerítő ismertetésével. Az őt követő előadásokban az 1911. évi perrendtartástól eltávolodva, de az ahhoz funkcionálisan kapcsolódó 1881. évi végrehajtási törvényről esett szó. *Neizer Norbert* előadásában a végrehajtási eljárás korabeli szabályait vázolta fel a jelenlévők számára. Az őt követő előadásban *Dávid Ágnes* a törvény hitelezővédelmi szabályait ismertette meg a hallgatósággal, megállapítva, hogy a szocialista végrehajtási törvénnyel szemben az 1881. évi Vht. sokkal inkább védte a hitelezők, mintsem az adósok érdekeit. Az utolsó előadóként *Czoboly Gergely* mutatta be a rendelkezési elvnek a végrehajtási eljárásban történő érvényesülését.

A konferencia nemcsak méltó megünneplését jelentette a hazai jogalkotás egyik legsikeresebb alkotásának, az 1911. évi Polgári perrendtartásnak, hanem tudományos szempontból is fontos mondanivalóval rendelkezett. A Plósz-féle perrendtartás nem kizárólag jogtörténeti munka, szabályai nem csak a múltat kutatók számára tartalmaznak mondanivalót, hanem a ma kodifikátorainak is. A régi Pp. ugyanis olyan perjogi mintatörvény, amelyet a jogalkotónak érdemes egy kodifikációnál alapul venni, és mind a pontosságában, mind pedig a jól sikerült megoldásaiban követni.

Czoboly Gergely

Jogelméleti konferencia Japánban

A Japán Jogfilozófiai Társaság 2010. november 20-án és 21-én tartotta éves konferenciáját a fukuokai Seinan Gakuin Egyetemen. Az első napon *egyéni prezentációk*at és *workshopok*at, a második napon pedig *„a civil társadalom szerepe és az állam felelőssége"* téma körül csoportosuló *tematikus prezentációkat* hallgathattak a résztvevők. Röviden összefoglalom azokat az előadásokat, amelyeken személyesen vettem részt: a „Jog és irodalom" témájú workshopot és a második nap összes tematikus prezentációját. Talán világossá válik mindezekből, hogy egyrészt mennyivel tágabb területnek tekintik a jogfilozófiát Japánban, mint nálunk, másrészt hogy az itteni kutatásokat is nagyjából ugyanazok a problémák foglalkoztatják, mint más országok jogtudományát.

1. Jog és irodalom

A „jog és irodalom"-kutatások recepcióját tekintve még Magyarország is Japán előtt jár. Ez azért meglepő, mert az amerikai jogfilozófia hatása John Rawls és a kommunitarianizmus színre lépése óta egyébként különösen erős itt. Így ez a workshop jelentős fejleménynek tekinthető az irányzat itteni megismertetése szempontjából.

Bár a jogot általában a társadalmi változás eszközének tekintik, a fennálló viszonyokat stabilizáló szerepe is van; ezzel párhuzamosan az irodalom is rávilágíthat a megoldandó társadalmi problémákra, másrészt megerősítheti a sztereotípiákat. E vonatkozásban tehát a jog és az irodalom is kétértelmű. Azonban bármelyik irányt is válassza a kutató, a jogi és nem jogi nyelv határának átlépésével, az egymás nyelvére való fordítás problémáival kényszerül szembenézni. Mindezeket előrebocsátva nyitotta meg Taniguchi Koichi (Tokyo Metropolitan Egyetem) az előadásokat, amelyek szervesen egymásra épülve követték egymást. Először Kobayashi (Meiji Egyetem, PhD-hallgató) a jog és irodalom irányzat történeti fejlődéséről, illetve a narratíva- és retorikaelméletről beszélt. Legfontosabb kérdése, hogy a fiktív „sztoritól" megkülönböztetendő eseménysort egy adott nézőpontból rekonstruáló „narratíva" létezését milyen mértékben lehet figyelembe venni a joggyakorlatban.

Ikeda (Tokyo Egyetem, PhD-hallgató) egy másik nézőpontból, a gender-problémák középpontba állításával mutatta be a jog és irodalom lehetőségeit, különösen a társa-

dalomban létező, de a jog által nem artikulált „elhallgatott hangok" képviseletének problémáját, illetve a képviselet lehetséges határait.

A következő prezentáció a jog és film kapcsolatával foglalkozott. Kira (Tokyo Egyetem, PhD-hallgató) bemutatta e kutatások amerikai fejlődését, különös figyelmet szentelve a „law and image" kérdésének – ennek a kifejezésnek nincs bevett magyar fordítása, de leginkább „jog és vizualitás"-nak fordítható. A jogi kifejezőerő forrását filmekben kereső kutatások fókusza közel áll a „jog és irodalom"-éhoz, azonban a vizualitás jogelméletével és joggyakorlatával kapcsolatban egészen eredeti problémafelvetésekkel is élnek. Számos filmművészeti alkotáson keresztül, a nyelvi eszközökkel nem élő „képiség" és a jogi nyelv kapcsolatát vizsgálva, a „nyelvek közötti fordítási", közvetítési lehetőség kapcsán „betetőzte" a korábbi előadásokat.

Végül Nakamura (Tokyo Egyetem, PhD-hallgató) *Jog és irodalom a kultúrpolitikában* címmel, a „jog és irodalom"-kutatások hasznosíthatóságának lehetőségét vizsgálta az állami kultúrpolitika számára. Mivel a „jog és irodalom"-kutatások felhasználásával kapcsolatban legalábbis vannak bizonyos kételyek, ez a prezentáció a jogalkotás és a szakpolitikák egészen aprólékos szintjén mutatta be az ilyen jellegű vizsgálatok jelentőségét.

2. A civil társadalom szerepe és az állam felelőssége

A tematikus prezentációk sorát az azok koordinálásáért is felelős Oono Tatsuji (Hosei Egyetem) nyitotta meg bevezető problémafelvetésével. Eszerint a civil társadalom elmélete az 1990-es évek környékén vált egyre jelentősebbé. A hidegháború után a szabályozási eszközök a szerződéses megegyezések irányába tolódtak el, és a formálódó civil társadalom lappangó hatalmi potenciálja is egyre inkább megnyilvánult. A legújabb kutatások feladata e történeti fejlemények értékelésével az azokban rejlő problémák kimutatása és a lehetőségek kibontása. E témával kapcsolatban a jogfilozófiai megközelítés fontossága az állam és a jogrendszer civil társadalommal való kapcsolatának feltárásában jelenik meg. A „civil" (polgár) kifejezés egyrészt a (politizáló) „állampolgár" szóval azonos értelemben, a profi politikusoktól és hivatalnokoktól elkülönülő, nem politikai szféra védelmének igényét fejezi ki. Másrészt a politikai tevékenység alanyaként megjelenő civilek az önző magánérdekkel szembenálló szubjektumok. Ez az a kör, ahol a nemzetközi nem kormányzati szervezetek (NGO) és a területhez kötődő nonprofit szervezetek (NPO) tevékenysége és résztvevőik motivációi összefonódnak. A „civilek" irányából érkező követelések, javaslatok nyilvános vitákon keresztül politikaformáló erőkké válnak. Tevékenységük nem csak a „köz" (public) hagyományos területeire terjed ki az államon keresztül, hanem a család, a helyi közösség és a gazdasági élet területén is igyekeznek maguk kijelölni saját életük szféráit. Azonban nem világos még, hogy egészen pontosan mi is a „társadalom szerepe" és az „állam felelőssége" az átértelmezés alatt álló „köz" játékterében.

A konferencia tematikus prezentációinak első szekciója – a társadalom önrendelkezését újravizsgálva – az állam és az ahhoz közvetlenül nem kapcsolódó „közösség" újradefiniálását próbálta meg elvégezni; más szóval a mikroszintű közösségiség kérdéseit mutatta be. Először a nonprofit szervezetek minőségi értékelésének standardjaiból kiindulva elemezte azok jelenlegi helyzetét Japánban, majd az egyéni akarat-elhatározással szembeni állami beavatkozásnak, az állam támogató szerepének tényleges jogszabályi megnyilvánulásainak bemutatásával az önmeghatározás feltételeire kérdezett rá (önrendelkezés mikroszintű problémája), a fogyasztóvédelem és a cselekvőképtelen személyek védelmében megnyilvánuló állami szerepvállalást hozva fel példaként.

A második szekció a politikaformálás makroszintű problémáiba vezetett be, a makroszintű „köz" (publicity) koncepció közvetíthetőségének problémáján és a közhatalomtól való „megvédelmezés" lehetőségének elemzésén keresztül.

A harmadik szekció még tágabb körben, globális (államközi) szinten a civil társadalom és az ezzel szemben álló állami szuverenitás jelen helyzetét ragadta meg. Eszerint a szuverenitás relativizálódása a globalizáció konzekvenciájaként jelenik meg, azonban a civil társadalom határokat átlépő aktivitása új perspektívákat nyithat, és új cselekvési teret hozhat létre a közösségi tevékenység számára.

Az előadássorozatot végül összefoglaló kommentár értékelte és zárta le.

2.1. A civil társadalom és az állam felelőssége, mint támogató szabályozás

Tanaka Yayoi (National Institute for Academic Degrees and University Evaluation) előadásának címe: *Az állam megjelenési formái a nonprofit szervezetek szabályozásában és annak problémái.* Kiindulópontja, hogy a kormányzat történetileg folyamatosan újraformálja a közfunkciók ellátásának területeit. Az adott társadalmi felépítés és gazdasági helyzet alapján az igazgatást és szakpolitika-formálást nyújtó szervezetek egyre sokrétűbbé, plurálisabbá válnak. A közszolgáltatások kiszervezésének folyamatában a profittal járó tevékenységeket gazdasági társaságokra (dereguláció, privatizáció), a profittal nem járó tevékenységeket nonprofit szervezetekre bízzák. Az NPO-kat a civil társadalom képviselőjeként kezelik, a kiszervezéssel és deregulációval a rájuk bízott vagyon és feladatkör is nő. Azonban az elmúlt tíz év adatai alapján a számuk stagnál és toborzásuk közigazgatási szerződéseket, illetve azok reformját igényli. Probléma még, hogy az NPO-törvény tényleges céljától eltérő érdekek alapján is alakulnak jogi személyek, így a beléjük helyezett társadalmi bizalom csökken. A tendencia az, hogy a z NPO-k a civil társadalom képviselete helyett partikuláris érdekek megnyilvánulásaivá válnak.

A civil társadalom által gyakorolt közfunkciók körében, az általuk alkotott közszférában nem csak társa-

dalmi problémák oldódhatnak meg, hanem a tevékenységükön keresztül a civilek számos dolgot tanulnak, így kreativitásuk is megnyilvánul. Azonban annak eredményeként, hogy a nonprofit szervezeteket szabályozó törvény rendszere a közigazgatási tevékenység kiszervezésének céljából alakult ki, a szervezetek nagy része közigazgatási szerződéseket köt, és állami normatív támogatásokra alapozva tevékenykedik – ezáltal az említett „kreativitás" jelentősen korlátozódik, az NPO-k a közigazgatási szervek „kiterjesztései" lesznek. Stabilitásuk szempontjából saját maguk finanszírozása valószínűleg kívánatosabb lenne. Továbbá az NPO-alapítás feltételeinek enyhítésénél – Tanaka értékelése szerint – fontosabb, hogy kizárólag a magas minőségű szervezeteknek biztosítsák a jogi személyiséget, annak érdekében, hogy a civil szervezeti tevékenység jobban találkozhasson a társadalom igényeivel.

Másrészt viszont a saját kezdeményezésre ellátott közfeladatokban látható trend a mennyiségtől a minőség felé vezet. Ehhez kapcsolódik a „Kiváló NPO Standardok" című program is, amelynek célja a minőség és az átláthatóság, a transzparencia növelése, ugyanakkor a nonprofit szervezetek együttműködésének és versengésének kiegyensúlyozása.

Kumada Shiro (Kanazawa Egyetem) prezentációjának témája *A gyengék védelme a fogyasztóvédelmi jogban és az állam* volt. Elmondása szerint ebben a körben már léteznek jelentős elméleti teljesítmények, például Oomura Atsushié, aki *Fogyasztói jog* című kézikönyvében a posztjóléti állam szerepét vizsgálta a fogyasztóvédelmi jogban. E körben a különféle plurális fogyasztói igényekre adandó válaszként az „adaptív állam" megteremtését szorgalmazza, mely a piac funkcióit megtartva, így a forgalmazó és a fogyasztó önrendelkezési jogát is tiszteletben tartva építi fel a fogyasztói jogot. Ezt a koncepciót a „fogyasztó támogatásának" nevezi, melynek eszközei például a tájékoztatás, az oktatás, a tisztességes verseny fenntartása, a fogyasztói szerződések jogának felülvizsgálata és a fogyasztói jogviták rendezésének biztosítása. A lényeges elem az, hogy minél több ponton biztosítson lehetőségeket. Az előadás bemutatta az állam szerepét és annak pluralizálódását a „fogyasztó segítése" koncepció körében; először a fogyasztóvédelmi törvényben és a fogyasztói alaptörvényben megjelenő „consumer citizenship" koncepciót és az ahhoz kötődő hagyományos elméleteket, majd az állami szerep többrétegűvé válását az ún. „tisztességtelenségi klauzulán" keresztül.

Sugetomi Mieda (Hosei Egyetem) *A korlátozottan cselekvőképes nagykorúak támogatása és a civil szervezetek* című előadása állam, civil társadalom és állampolgár kapcsolatát vizsgálta a „segítő társadalom" koncepció kialakításának lehetőségéből kiindulva. E körben az egyik legfontosabb fejlemény véleménye szerint a 2005-ös nagy-britanniai Mental Capacity Act megalkotása, mely a korlátozottan cselekvőképes nagykorúak gondnokságának új szabályozásában kísérletet tesz az „önrendelkezés támogatása" koncepció érvényesítésére. E törvény szerint, a gondnok a „képviselt akarat-elhatározás" koncepció (a gondnok dönt a gondnokolt érdekében) helyett lehetőség szerint magának a gondnokoltnak az önálló döntését tiszteletben tartva az „önmeghatározás támogatását" kell biztosítania a következő alapelvek szerint:

1. az akarat-elhatározási képesség feltételezettségének elve,
2. a „megerősítés" (ti. a gondnokolt megerősítésének) elve,
3. az elv, amely szerint az objektíve irracionális cselekvés még nem jelenti azt, hogy a személy ne rendelkezne akarat-elhatározási képességgel,
4. a gondnokolt „legfőbb érdekének" figyelembe vételével való eljárás elve,
5. a lehető legkisebb mértékű beavatkozás elve (lehetőleg minél inkább a gondnokolt akarata érvényesüljön).

E törvény óta Nagy-Britanniában egyre inkább a civil szervezetek és magánszemélyek látják el a gondnokságot. Japán szempontjából azonban kérdéses, hogy egy ennyire eltérő kulturális erőforrásokkal rendelkező országban mennyire tudják hasonló módszerrel szabályozni a kérdést. Egy hasonló „civil gondviselő" intézmény bevezetésére ugyan itt is sor került, de ez közfunkció volt, közigazgatási jogi kötelezettségekkel.

A civil társadalom elméletében mindig fontos kérdés, hogy az azt felépítő „civileknek" milyen képét rajzoljuk fel. Az eddigi elméletek nem foglalkoztak a felépítő egyének akarat-elhatározásának lehetséges korlátozottságával. A saját (magán-) előny megkülönböztetésének és annak túllépése révén a „köz" előnyének megkülönböztetésére nem képes emberek kiesnek a gazdasági kapcsolatokból – a mindennapi életben és a politikai gyakorlatban teljes értékű személyként való elismerésük is ritka (vö. választójog hiánya). Ezen megfontolások eredménye egy „reflexíve hasznát élvező/fogadó tárgy/objektum", azonban a 2005. évi törvény nagyjából megteremti ezek szubjektumként való kezelését. Újszerű kutatási terület tehát, hogy ez mennyiben vezethet a civil társadalmat alkotó egyén, a „civil" fogalmának újraformálásához, illetve a „civil" minőség kiterjesztéséhez.

2.2. Az állami szabályozás és a civil/társadalom szerepe

Moori Tooru (Kyoto Egyetem): *A közigazgatás szupremáciájának „kinyitása" és annak jogelmélete* című előadásában idézte Christoph Möllers véleményét, amely szerint a 20. század utolsó évtizedének államelméletére legnagyobb hatást gyakorló és azzal szemben legizgalmasabb kérdéseket-problémákat felvető terület már nem az alkotmányjog, hanem a közigazgatás. A civil szervezetek egyre fontosabb szereplőivé válnak az állami funkciók gyakorlásának is; kialakul a „nyitott jogállam" intézménye, mely a zárt közigazgatási szervezetektől a nyílt hálózatokig való fejlődéssel jellemezhető. Természetesen ezek csak a tényleges intézkedéstervezetek, szakpolitikák megítélésére korlátozódnak – de a hagyományos közjogtudomány szempontjából még így is különleges intézményeknek tekinthetők.

Az alkotmányjogban ugyanakkor elismert (sőt nélkülözhetetlen) gyakorlat, hogy a kormány (kabinet), amely

elsősorban nem szakmai személyzetből áll, vezető szerepet töltsön be a közigazgatásban. Másrészt azzal kapcsolatban, hogy az egyes közigazgatási intézmények által külön-külön kialakított szakpolitikáinak legitimációját biztosító helyzetet hogyan értékeljük, még nem halmozódtak fel elméletek. Ha a hagyományos képviseleti demokrácia módszereivel (választásokon és politikai pártokon keresztül) kialakított legitimáció válságban van, akkor a legitimációnak az egyedi közigazgatási szervekhez való kötődését kell növelni különféle módszereken keresztül. Így a közigazgatási jogban az elmúlt évek közigazgatási reformjaihoz kapcsolódóan a „köz és magán együttműködése" (public-private partnership) koncepcióját alkalmazó új közigazgatási intézmények születnek. Itt jelennek meg az állami közhatalmat/autoritást igazoló „demokrácia" átformálódására reflektáló elképzelések.

Moori ezután a közigazgatási szupremácia „kinyitásának" tényleges megnyilvánulási formáit vizsgálta. A Japánra jellemző közigazgatási útmutatások (administrative guidance) intézményét kritikailag elemezve kimutatta, hogy ezekben többnyire meghatározó a politikai befolyás. Ezután a demokratikus legitimáció lehetséges formáit tekintette át a közigazgatási reform folyamatában, amelyekkel kapcsolatban felmerül a legitimáció tartalmának a kérdése. A döntések esetleges érintettjeinek (nyertesek és vesztesek) részvétele általi demokráciaerősítést erőteljes viták övezik Németországban is – az előadás ezekre is kitért. A japán jog újabb intézményei közül a szupremácia „nyitására" felhozható példák a közigazgatási döntéshozatalban való „közérdekű megjegyzés" (public comment) lehetősége, a várostervezési eljárás során „nyilvános ülés", illetve a politikai irányvonalról való döntés során vizsgáló bizottság alakítása. Ez utóbbin azonban a lehetséges résztvevők köre korlátozott. Fontos még kimutatni eme intézmények lehetséges korlátait: a *public comment* nem kellőképpen összefogott, ezért alkalmazásának nincs sok értelme; kétséges, hogy a vizsgáló bizottság ülésén részt vevő szakértők és érintettek ténylegesen „civileknek" tekinthetők-e; és hogy a nyilvános ülés tényleg nyilvános-e. Úgy tűnik, a közigazgatás számára a demokratikus legitimáció gyűjtése még mindig neuralgikus kérdés.

Nasu Kosuke (Setsunan Egyetem) *A civil társadalom nem politikai alapjai* című ismertetője szerint napjainkban a polgárok közösségeinek önrendelkezési képességére és az állami közösséggel fennálló kapcsolatukra kérdező elméletek különleges figyelmet érdemelnek. Még ha a kormányzattól való függetlenséget, a kormányzati tevékenységhez *kívülről* kapcsolódást és kiegészítő jelleget hangsúlyozzuk is, az e problémával foglalkozó kutatások nagy része számára a civil társadalom önmeghatározó/önrendelkező jellegű, egymásra/saját magára irányuló tevékenysége közpolitika-formálásra és politikai reformokhoz való hozzájárulásra korlátozódik – ez a hagyományos elméletek közös pontja. Kétséges azonban, hogy az ilyen jellegű terjedelemmeghatározás nem szűkíti-e le túlságosan a civil társadalom elméletét. Nasu véleménye szerint a civil társadalmat felépítő „polgárok" (civilek) a közös ügyek iránti elkötelezettségből való társulásának csoportérdek realizálására végzett tevékenységekre korlátozódó vizsgálata bizonyos hiányérzetet hagy bennünk. Ezért ez az előadás a fentiek figyelembevételével a modern civil társadalomelméletek alapján az államtól független, önálló létének bázisát és annak jelentőségét ragadta meg, vagyis a civil társadalom gyakorlatának nem politikai, illetve politika *előtti* alapjait.

Az emberek polgárként (civilként) való tevékenységeinek általános jellemzője, hogy az egyének a mindennapi életből és társadalmi gyakorlatból időlegesen kiszabadulva a rendelkezésükre álló cselekvési térben azt a dolgot teszik, amit szeretnének, s ebben bárki részt vehet – és mindez legitimációs szükségletettől mentes, szubjektív, részleges, helyi kérdésekre korlátozódó, „próba-szerencse" jellegű tevékenység formájában nyilvánul meg. Az ilyen aktivitásnak sokszor politikai-gazdasági nyeresége van, illetve a közérdek előmozdításával jár, de a résztvevők oldaláról ez többnyire másodlagos a tevékenységük önmeghatározó jellegéhez képest. Tehát a civil társadalom nem politikai mozzanatára figyelemmel annak alapja az önrendelkező „nem köz" tevékenység szélesedése-mélyülése, de mindez ugyanakkor a politikai funkció felépítésének és önrendelkezésének forrása is. A civilek az ilyen tevékenységek szabad gyakorlásán keresztül elérik a „citoyen" minőséget (önbecsülést), s valójában ez tekinthető a civil társadalom legfontosabb motivációjának. (Az előadó ugyan nem hivatkozott rá, de véleményem szerint ez a fajta „tágító" megközelítés Csíkszentmihályi flow-elméletét idézi fel a civil társadalom motivációira alkalmazva.)

2.3. Globalizáció és civil társadalom

Endo Ken (Hokkaido Egyetem) *Globális kormányzás, állami szuverenitás és civil társadalom az Európai Unió példáján* című előadásának alapkérdése, hogy a határok fölött átnyúló (globális) kormányzást korunkban legradikálisabban megvalósító EU esetében kialakul-e egy közös, európai szintű civil társadalom?

Kétségtelen, hogy a globalizáció folyamatával számos probléma átlépi a nemzethatárokat, és ezek kontrollálásában már nem az állam, hanem a közösség játszik szerepet. A szuverenitás hagyományos elképzelésétől eltérően a többi országban is megjelenő problémák is szabályozás tárgyává válnak, és az államon kívül a nemzetközi szervezetektől a nem kormányzati szervezetekig számos új cselekvő és cselekvési színtér jelenik meg. Ebből a szempontból az állami szuverenitás és a globális kormányzás között súrlódás keletkezik.

Másrészt a jelenségek határokon átívelő jellege miatt egyre inkább nem kielégítő az államon belülre irányuló szabályozás. A globális kormányzás, az alanyok és színterek pluralitásával együtt, a felelősség elosztásának (ki miért felel) vonatkozásában a demokratikus legitimáció szempontjából is problematikus. Ez az a pont, ahol még mindig vissza kell térni a régi állam határai közé (az állam re-vitalizálása).

A határátlépő problémák kontrollálása és az állam keretei közé való visszatérés szükségessége kapcsán az EU példája különösen érdekes, itt ugyanis ezek mellett hosszú

ideje már számos egyéb területen is létezik szabályozás. Ebben az értelemben az EU a globális kormányzás legtökéletesebb létező példája. Azonban még ebben a „legtökéletesebb megvalósításban" is a szabályozás kikényszerítése és a legitimáció folyamatos problémákkal küszködik, és ez azt jelenti, hogy – mint fentebb említettem – „revitalizálni" (újraéleszteni) kell az államot; így a globális kormányzás legtökéletesebb példája egyben kudarcának példája is.

A „köz" (public) új keretei, a civilek jogai, a demokrácia és az alkotmányosság fogalmai az EU keretében, annak tökéletes megvalósítása esetén, mind megszabadulnának a korábbi nemzetállamhoz kötött kereteiktől. Ha például a szuverenitást vizsgáljuk, a hagyományos szuverenitáskoncepció továbbélése mellett a többdimenziós/közös szuverenitás lehetőségét és a szuverenitás teljes megszűnésének lehetőségét látjuk együtt létezni – jelenleg azonban még egyik irány sem diadalmaskodott.

Endo lehetséges megoldásként felveti a határokon átnyúló civil társadalom kialakulásának lehetőségét. A világháború utáni nagy gazdasági növekedés időszaka óta Európa társadalmai egyre inkább konvergálnak (közelednek) egymáshoz, így elméletileg is egyre inkább lehetségessé válik az egységes európai civil társadalom megszületése. Az egyik első lépés ebbe az irányba az Európai Parlament közvetlen választásának bevezetése volt. Természetesen a társadalmak konvergálása nem azonos az uniós polgárok egyetlen néppé válásával. E vonatkozásban a nemzeti parlamentáris demokráciák modelljein alapuló kontrollmechanizmusok az EU esetében nehézkesen működnek, és ezzel számos kritikát vonnak magukra.

További probléma, hogy a parlament mérsékelt jelentősége miatt vajon mennyire nyílik tényleges részvételi lehetőség a civil társadalom számára. Míg az EU civil társadalmának fenntartásához szükséges szervezeti alapok megvannak, addig az „európai civil" identitás gyenge maradt, és nem is látszik az erősödés tendenciája. Létezik azonban egy olyan tendencia is, amely apró lépésekben ugyan, de egyre inkább a demokratizálódás felé mutat. Az EU legitimációjára és a civil társadalom szerepére nézve egy olyan modell látszik a leginkább kívánatosnak, amelyet az egyes nemzeti szinten működő civil társadalmak analógiájára kell elképzelni.

E prezentáció témájával kapcsolatban véleményem szerint különösen érdekes lehet Magyarország mint EU-tagállam számára, hogyan is látják az Unió koncepciójának problémáját a világ másik oldaláról. Ázsia szempontjából érdekes kérdés, hogy van-e bármilyen kilátás hasonló integrációra. A közeli jövőben minden bizonnyal nem, mivel a gyarmatosítás tapasztalatainak emléke miatt ezek az államok kényesen figyelnek a szuverenitásukra, legalábbis politikai téren.

Taniguchi Koichi (Tokyo Metropolitan Egyetem) *Globalizáció és a közösség sorsa, avagy a civil társadalmi szolidaritás/szolidaritás hiánya és az állam szerepe* című prezentációja a köz és magán, avagy hagyományos fogalmak szerint az állam és a társadalom kettősségét a közösség koncepciójának perspektívájából vizsgálta. Célja a civil társadalom (vagy e prezentáció esetében tágabban: polgári társadalom) elméletének újraépítése a közösség – állam – piac kontextusában. A „civil" mint magánérdeket követő egyén és a „társadalom" napjainkban elsősorban a „piac" intézményén keresztül kapcsolódik jól-rosszul össze, e vonatkozásban az egyén azonban inkább mint „fogyasztó" jelenik meg. Ilyen értelemben a „közösségiség" gyakorlása nem írja le minden vonatkozásban a civilek szerepét. Igaz, hogy léteznek „fogyasztói jogok" és „fogyasztói szervezetek", azonban a fogyasztó mégiscsak elsősorban a befogadás szubjektumaként, és nem résztvevő állampolgárként létezik; ennél fogva törékeny, sebezhető (vulnerábilis) szubjektum. Ezt a törékenységet elsősorban a globalizáció kontextusában vizsgálhatjuk, s ennek egyik megnyilvánulási formája a bevásárlóközpontok (shopping malls) létezése is. A vulnerabilitás nem csak az egyén, hanem a közösség szintjén is megjelenik, arra is hatást gyakorol, mivel a társadalmi kontextus meghatározza a „civil"-eket, így általában a közösséget is. Kérdés azonban, hogy csakugyan nem nyerünk-e semmit ezzel a változással, és ha igen, akkor mit nyerünk?

2.4. Összefoglaló kommentár

Sugita Atsushi (Hosei Egyetem) összefoglalója szerint az, hogy milyen formában ragadjuk meg az állam, a piac és a civil társadalom kapcsolatát, elsőrendű fontosságú korunk társadalmainak megértése szempontjából. Az állam és a kormányzat hatékonyságcsökkenésének korában a piaccal szemben elvárásokat támasztó libertariánus elméletek, illetve a civil társadalommal szemben elvárásokat támasztó kommunitariánus elméletek közeledését láthatjuk. Ennek keretében a piac és a civil társadalom közötti súrlódásos kapcsolat absztrahálásával sokan a kooperáció fontosságára hívják fel a figyelmet. A globalizáció előrehaladásával a gazdasági társaságok meghatározó szervezeti modellé váltak. A „piacosított politikai erő" kiterjedésével, a politikai befolyáson keresztül az állam és a kormányzat visszaszorítását várják. Ebben a folyamatban, még ha a politikai befolyás területe időnként meg is növekszik, a politika által szabályozhatatlan területek is sokasodnak, és kérdés, hogy ez nem vezet-e vajon a politika kimúlásához. Japán esetében a középszintű szervezetek (szakszervezetek, kereskedelmi kamarák) gyengesége miatt kétséges továbbá, hogy kialakul-e egyáltalán megfelelő civil társadalom.

Szaniszlai Péter

Szakszolgálat és történelem – A 15 éves Nemzetbiztonsági Szakszolgálat

A Nemzetbiztonsági Szakszolgálat (NBSZ) fennállásának 15. évfordulója alkalmából 2011. március 24-én, a BM Nemzetközi Oktatási és Polgári Válságkezelő Központjának konferenciatermében, dr. Boros Péter volt miniszterelnök védnökségével, történeti konferenciát rendeztek. A polgári titkosszolgálatok legfiatalabb testületét, a Nemzetbiztonsági Szakszolgálatot az 1996 márciusában hatályba lépett 1995. évi CXXV. törvény hívta életre, önállósítva a Nemzetbiztonsági Hivatal Szakszolgálat és Operatív Technikai Igazgatóságot.

Dr. Boda József r. dandártábornoknak, az NBSZ főigazgatójának köszöntője után a konferencia levezető elnöke, dr. Parádi József, a Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság elnöke, rendvédelem-történeti munkásságának elismeréseképpen, átadta a Szemere Bertalalan-díjat dr. Mezey Barna professzornak, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem rektorának.

Az első előadást a konferencia főszervezője, *Csóka Ferenc* tartotta *Szakszolgálat Magyarországon 1785–1848* címmel. Az előadó kiemelte, hogy noha a magyar hírszerzés és az elhárítás szinte egyidős a magyar történelemmel, feltárása „nagyon gyenge lábakon áll". Ezzel kapcsolatban, mintegy kritikaként fogalmazta meg: „*... komolynak mondható szakemberek büszkén vallották, hogy a magyar hírszerzésnek nincsenek hagyományai és az élet 1917-ben, illetve 1945-ben kezdődik.*" A továbbiakban felvázolta a hírszerzés, az elhárítás és a szakszolgálat tevékenységét, annak struktúráját a külügy, a hadsereg, a rendőrség, a közigazgatás, a gazdaság és a művelődés összefüggéseiben, megismertetve a konferencia nagyszámú hallgatóságát a figyelés, a lehallgatás, a környezettanulmány, a postaellenőrzés, az irat- és írásvizsgálat, valamint a titkosírás korabeli működésével.

Soós Zoltán Kedvessy Györgynek 1872 tavaszán, a *Közrendészeti Lap*ban megjelent, *A figyelő tevékenység* című írása és az 1976-ban kiadott, *Az Állambiztonsági munka alapjai és titkos (operatív) eszközei* című, többkötetes kiadvány, illetve V. Plézer Győző tollából napvilágot látott *Operatív figyelés* című fejezete között megjelent publikációk alapján elemezte a megfigyelési tevékenységet *Figyelés* című előadásában. A hallgatózás volt a témája *Lakatos Roland*nak, aki hangsúlyozta: „*Természetes, hogy (...) 1848-óta (...) folyamatosan gyakorolták a kulcslyuktól egészen a kocsmákig.*"

Környezettanulmány című előadásában részben társadalmi, népjóléti, gyermekvédelmi, részben pedig titkosszolgálati szempontból elemezte *Demeter Nóra* az adott témát. *Suba János Postaellenőrzés* címmel tartott előadást, kiindulási pontként a minisztertanács 1848. áprilisi határozatát tekintve rámutatott, hogy a postaellenőrzés „*Működött 1848/49-ben, de tovább működött 1849-től 1867-ig, majd ezután is. (...) Fontos tevékenység volt ez és buzgón művelték háborúban és békében egyaránt, no persze, békeharcunk hidegháborús korszakában is.*" Érdekességként említette meg az előadó, hogy egy 1906-ban elfogadott, vonatkozó rendelet hatvan évig maradt érvényben.

„*...Már az első világháború idején is buzgón művelték, mind a fronton mind a hátországban (...), ez folytatódott a békeidőben is.*" – ezek már *Kolossa Attila* gondolatai, aki a távbeszélő-lehallgatás történetéről beszélt. *Jakus János* a rádiófelderítés történetét ismertette, hangsúlyozva, hogy a rádiófelderítés nem a köztudatban élő 1918-as évben, hanem már korábban, az 1910.es évek elején elkezdődött, bár igazából az első világháború éveiben fejlődött ki, s nem csak a honvédség, hanem a csendőrség is foglalkozott ezzel a tevékenységgel, később pedig az Államvédelmi Hatóság is és a Belügyminisztérium is.

„*A magyarországi iratvizsgálat a 19. században, különösen annak második felében semmit, de legalábbis nem sokat ért*" – mondta a következő előadó, *Csóka Györgyi*, aki az iratvizsgálat történetéről osztotta meg a jelenlévőkkel kutatásainak eredményét. Hasonlóképpen fogalmazott előadásában az írásvizsgálatról *Fülöp Tibor* is.

Varga Attila Titkosírás című előadásában a különböző – egyszerűbb és bonyolultabb – titkosírásokról szólt a rejtjelezésről az ókortól napjainkig. A közelmúlt szakszolgálati történetét elevenítette fel az utolsó két előadó, *Palatin János* és *Dinnya Lajos*; előbbi a testület szervezeti kialakulását és annak jogszabályi hátterét, utóbbi pedig a testület technikai fejlődését tekintette át.

A konferencia érdekessége és fontossága nem csupán abban rejlett, hogy először került sor egy napjainkban is működő titkosszolgálati szervezet távoli és közeli múltjának megismertetésére, hanem abban is, hogy rámutatott: a magyar polgári titkosszolgálatok 1945 utáni története – ellentétben az elmúlt több mint két évtized kutatásaival – nem azonos a koncepciós perek és a belső reakció elhárításának a történetével.

Simon F. Nándor

Berlin-Hohenschönhausen – egy STASI-börtön története

A berlini Genslerstrasse 66. szám alatti, 1989-ben végleg használaton kívül helyezett, 1992 óta pedig műemlékvédelem alatt álló egykori börtön – ma börtönmúzeum – története egészen a 20. század elejére nyúlik vissza.

1939-ben az *NSV* (Nazionalsozialistischen Volkswohlfahrt, Nemzetiszocialista Népjóléti Egység) népkonyhát létesített az addig a *Heike-gépgyár*nak otthont adó területen. Itt készítették elő a nagyszabású közös „népebédeket", amelyeket a Nemzetszocialista Német Munkáspárt a közösségtudat megteremtése érdekében szervezett, és amelyeken alkalmanként berliniek tízezrei – köztük párttagok is – részt vettek.

Berlin 1945-ös szovjet bevételét követően a megszálló katonai egységek a konyhát kisajátították, és *Speziallager Nr. 3.* néven rövid idő alatt központi gyűjtőlágerré átalakították át. A szovjet vezetés által kiadott 00315-ös számú parancs szolgált az internálások alapjául. Ennek értelmében internálandóknak számítottak a kémek, terroristák, volt NSDAP-aktivisták, rendőrök és titkos nyomozók, az államigazgatásban dolgozó tisztviselők és egyéb „ellenséges elemek" – nemüktől és életkoruktól függetlenül.[1] Későbbi becslések szerint a börtönből legkevesebb húszezer foglyot indítottak útnak erőltetett menetekben vagy marhavagonokba zsúfolva. Úticéljuk a sachsenhauseni koncentrációs tábor vagy Szibéria volt.

A STASI-börtönmúzeum épülete

A börtönbeli állapotok siralmasak voltak: a cellákban egyszerre 4200 foglyot préseltek össze, az épületben fűtés nem volt, a rabok télen – takaró és meleg ruha hiányában – egyszerűen megfagytak. A mindössze két évig, 1946 októberéig fennálló szovjet vezetés alatt a hivatalos jelentések szerint 886, becslések szerint azonban közel háromezer fogoly halt bele a brutális kínzásokba és – mivel a börtönnek semmiféle orvosi felügyelete nem volt – az időközben kitört járványokba. A holttesteket a közeli vasúti síneken túli mezőkön szórták szét.

A láger legpokolibb része az ún. *Tengeralattjáró*[2] volt. Az egykori konyha élelmiszerraktárnak használt pincéjét – a hatékonyabb helykihasználás érdekében – a különösen szigorú bánásmódban részesítendő foglyokkal töltötték meg, de használták a börtönön belüli „helytelen viselkedés" szankcionálására is. A jól képzett őrök válogatott kínzásokkal próbáltak beismerő vallomást kicsikarni a rabokból. Az alábbiakban ezek közül mutatok be néhányat. A kör alakúra formált gumicellákban azokat a foglyokat helyezték el, akik bekerülésüket követően düh- vagy pánikrohamot kaptak és mindenáron szabadulni akartak. Az egykori lakók beszámolói alapján a sötét, kör alakú szobában az irány- és időérzéküket elvesztő rabok átlagosan hét napon belül a szó szoros értelmében megőrültek. Az eredetileg burgonyatárolás céljára készült, az élelmiszer állagának megőrzése céljából hermetikusan lezárható, fémoldalú szobákat fél méter magasságig vízzel töltötték fel – az ide utalt rabok bőre két nap után lemállott, fertőzés által bekövetkező haláluk szinte biztos volt. Középkori módszereket idéz a „két vödrös" szoba, ahol az egyik leghosszabban tartó és talán leghatásosabb vallatás, illetve kínzás zajlott. A rab testét „S" alakban fából készült rudak közé szorították, feje alá és fölé egy-egy vízzel teli vödröt akasztottak, amelyek közül a felsőt kilyukasztották. Amikor a fogoly nyakát már képtelen volt megemelve tartani, és összeesett, a feje a lenti vödörbe csobbant, ekkor két lehetősége volt: vagy nem tért magához és megfulladt, vagy visszszanyerte eszméletét és az egészet kezdte elölről. A különösen erős testalkatú foglyok akaratának megtörésére szolgált a felső vödör, ami az ősi Kínában sikerrel alkalmazott módszert vette át – a rab homlokának ugyanazon pontjára meghatározott időközönként vizet csepegtetett. Ez hosszabb idő múltán – monotonitásának köszönhetően – általában a rab bármit beismerő vallomásához vezetett.

A környékbeli lakosság panaszai és fokozott érdeklődése miatt a börtönt 1946-ban ideiglenesen használaton kívül helyezték, és a rabokat más intézményekbe szállították át.

A börtön második, újabb korszaka egy jelképes intézkedéssel, az ún. *Neubau*[3] építkezéssel kezdődött, amelyre az újbóli használatbavétel évében, 1951 márciusában került sor. A német *Állambiztonsági Minisztérium*[4] megalakulását követően a politikai tisztogatás során szükségesnek tartották egy olyan börtön felállítását, amelyben a *Stasi* központi megfigyelése alatt – természetesen minden jogalapot nélkülözve – előzetes letartóztatásba helyezhetik a „rendszer ellenségeit".[5] A börtönt komplexummá bővítették, autószerelő műhelyt, lakónegyedet alakítottak ki körülötte. Ez volt az ún. *Sperrgebiet*,[6] amelyet akkora titok övezett, hogy a területre belépni csak Stasi-engedély-

lyel lehetett, sőt helyét a térképeken állami mezőgazdasági területként vagy erdőként tüntették fel – létezéséről tehát csak egy nagyon szűk réteg tudott.

A kor változása a módszerek változását hozta magával. A komoly fizikai kínzást pszichikai kínzás váltotta fel, amelynek módszerét, az operatív pszichológiát[7] a Stasi saját főiskoláján, Potsdamban neves doktoroktól sajátíthatták el a leendő állambiztonsági tisztek. A cél a fogoly állandó bizonytalanságban tartása, kiszolgáltatottságérzetének fenntartása és végül beismerő vallomásra bírása volt. Ez a szemlélet végigkíséri a fogoly egész útját a börtönben. Először is: az elfogás teljesen váratlanul történt, általában az esti vagy hajnali órákban. Senkit sem az otthonából hurcoltak el, hanem az utcán ütöttek rajta – a tudat, hogy a fogoly családja és a fogoly közti kommunikáció lehetetlen, megalapozta a rab meglepettségét és összezavarodását. A börtönbe szállítás általában hal- vagy egyéb élelmiszerszállító autónak álcázott kisteherautóval történt, mivel szintén cél volt, hogy a lakosság előtt a tevékenység rejtve maradjon. A bekerülést követően felvették a fogoly adatait, majd határozatlan időre egy cellába kísérték – az őröknek szigorúan tilos volt bármit is szólniuk a foglyokhoz, így azok első kihallgatásuk napjáig nem is tudták, hogy miért és hová kerültek. A kihallgatás több óra hosszan tartott, a gyanú alapját nem közölték a gyanúsítottal. Kihallgatás közben olyan pszichológiai fogásokkal is próbálkoztak, mint például a dohányzó fogoly cigarettával kínálása, a fogoly családtagját ért balesetről szóló telefonhívás imitálása, a családtagokról szóló hamis információk szolgáltatása vagy információk szolgáltatásának felajánlása. A cél egy minél részletesebb, minden résztvevőre kiterjedő beismerő vallomás kicsikarása volt – szükség esetén többször megismételt kihallgatással is. A nyilvánvaló kínzások és jogtiprás mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni a rejtett módszereket sem: a kihallgatást követően az állambiztonságra különösen veszélyes foglyokat fényképezkedni vitték. A fényképező szoba mögötti helyiségbe egy röntgenkészüléket helyeztek, amivel pontosan fejmagasságban röntgensugarakkal bombázták az éppen „fényképezkedő" rabot. Ennek a procedúrának az lett az eredménye, hogy az áldozatok börtönből való szabadulásukat követően leghamarabb tíz, legkésőbb harminc évvel biztosan, kivétel nélkül meghaltak, egytől-egyig vérrákban.

A STASI-börtön cellafolyosója

A Stasi feloszlatása és a német állam 1990. október 3-i újraegyesítése után az áldozatok semmiféle kárpótlást nem kaptak, nem rehabilitálták őket. A Genslerstrasse 66. szám alatt ma egy börtönmúzeum található, amelyben egykori foglyok tartanak idegenvezetést az oda látogatóknak…

Szabó András

Jegyzetek

[1] A börtön hivatalos jegyzéke szerint a legfiatalabb halott mindössze tizennégy éves volt.
[2] Az épület egykori foglyai nevezték el „Das U-Boot"-nak.
[3] Magyarul: az új építésű börtönszárny.
[4] Ministerium für Staatssicherheit (MfS), röviden: Stasi.
[5] Köztük reformkommunistákat, nyugatnémet ügyvédeket, „billegő párttagokat", a rendszer kritikusait, művészeket.
[6] Magyarul: zárt körzet.
[7] Az operatív pszichológia a pszichológia azon ága, melynek célja a beteg tudatának a pszichiáter akarata szerinti átformálása.

HÍREK

• **2011. március 24-én,** a Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatás-tudományi Karán került sor a II. Magyary Zoltán emlékkonferenciára, amelynek témája: *A közszolgálati életpálya (Életpályakérdések a közszolgálat egyes területein).* Dr. Imre Miklós (BCE Közigazgatás-tudományi Kar dékánja, a konferencia elnöke) és Farkas Milán (Magyary Zoltán Szakkollégium elnöke) megnyitója után Máthé Gábor egyetemi tanár (BCE Jogtudományi Tanszék – Közszolgálati életpálya régen és ma), Balázs István tudományos főmunkatárs (MTA Jogtudományi Intézet – A karrier típusú közszolgálati rendszerek perspektívái), Baka András, a Legfelsőbb Bíróság elnöke (Életpályamodell az igazságszolgáltatásban), Kis Norbert miniszteri biztos (KIM – Kormánytisztviselői életpálya), Ancsin László (Budapest Főváros XVI. kerületi Önkormányzatának jegyzője – Egy jegyző gondolatai a köztisztviselői életpályáról), Fodor Lajos közigazgatási államtitkár (Honvédelmi

Minisztérium – A köz szolgálatában – Életpálya-modellek a honvédelem területén), Balla Zoltán tanszékvezető (RTF Alkotmányjogi és Közigazgatási Jogi Tanszék – Közszolgálat – hivatásos állomány), Stumpf István alkotmánybíró (Stabilitás és „zsákmányrendszer" szerepe a közszolgálati életpályában), György István rektorhelyettes (Budapesti Corvinus Egyetem – A közszolgálat Lőrincz Lajos munkásságában) tartott előadást.

- **2011. március 24-én,** az ELTE BTK Múzeum körúti épületében rendezte meg az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszéke és a Politikatörténeti Intézet a *Határokon túl: Konferencia Mark David Pittaway (1971–2010) emlékére* című konferenciát. A *Gazdaság és társadalom az államszocializmusban és a rendszerváltás után* című 1. Panelben Nigel Swain (A *longue durée* tartóssága: Folytonosságok és törések a kelet-európai kollektivizálás és de-kollektivizálás politikájában), Valentina Fava (Üzemi szervezet és társadalom: Hatalmi viszonyok, mérnökök és munkások egy szocialista autógyárban, 1948–1968), Egry Gábor (Viták a baloldalról az átmenet társadalmi-gazdasági következményeinek kontextusában) a *Munkások, a szocialista kultúra és a rendszerváltás* című 2. Panelben Don Kalb (A pénz, a démosz és az etnikum összefüggései a modern Európában), Horváth Sándor (A munkásidentitás korlátai: munkásszállók a Kádár-korszakban), Bartha Eszter („Összetartóbb közösségeket lehetett akkor egy-egy munkahelyen összehozni": Az emberi kapcsolatok változása a posztszocialista „átmenet" idején); a *Jobboldali populizmus és radikalizmus a 20. századi Kelet-Európában* című 3. Panelben Pető Andrea (A háborús bűnös nők élettörténetei), Martin Mevius (A magyar közvélemény 1978-ban és a Szent Korona visszatérése), Tóth András–Grajczjár István (Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe) tartott előadást.

- **2011. április 2-án,** a budapesti Zászlómúzeumban (Balogh-gyűjtemény) rendezte meg a *VII. Vexillológiai Nap* című konferenciát a Zászlómúzeum, a Magyarországi Zászló Társaság és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság. Előadást tartott Vitek Gábor (Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár – Fejér vármegye nemesi felkelési zászlói), Szálkai Tamás (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen – Spanyol állami és regionális lobogók), Gyulai Éva (Miskolci Egyetem – Borsod Vármegye koronaőrző bandériumának zászlaja a Herman Ottó Múzeum gyűjteményében. Borsod-Abaúj és Zemplén vármegye részvétele a Szent Korona őrzésén, 1790), Karsai László (Szegedi Tudományegyetem – Szálasi Ferenc és a Nyilaskeresztes Párt [Hungarista Mozgalom] jelképei), Horváth Zoltán (A modern vexillológia aktuális kérdései), Szemán Attila (Központi Bányászati Múzeum, Sopron – Bányavárosi és bányászzászlók), Katkóné Bagi Éva (Móra Ferenc Múzeum, Szeged – Szűz Mária-ábrázolások a Móra Ferenc Múzeum zászlógyűjteményének tükrében), Rainer Pál (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém – A costozzai csatatértől egy Budapest–Fő utcai lakásig. [Egy családi zászló legendája nyomában]), Cs. Kottra Györgyi (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest – Kölcsönvett jelképek – zászlók az 1938–40-es bevonuláskor), Szabó Júlia (Zászló etikett), Pandula Attila (ELTE BTK – Fejezetek az Árpád-sávos zászló történetéből), Biró Aurél (Budapest Főváros Levéltára – Szűz Mária ábrázolások a fővárosban őrzött iskolai zászlókon).

- **2011. április 11-én,** a Kodolányi János Főiskola budapesti Frangepán utcai épületében *Vétkesek és áldozatok a 19–21. század hazai és nemzetközi konfliktusaiban* címmel rendezett tudományos konferenciát a Kodolányi János Főiskola Társadalomtudományi Tanszéke, a KJF Történeti Műhelye, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, az MTA VEAB Gazdaság-, Jog- és Társadalomtudományi Szakbizottsága, a Magyar Történelmi Társulat és Székesfehérvár Város Levéltára. Az I. Panelben Hermann Róbert (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Háborús atrocitások 1848–1849-ben Magyarországon), Szakály Sándor (Károli Gáspár Református Egyetem – Vétkesek vagy áldozatok? A magyar királyi honvéd tábornoki kar meg- és elítélése 1945 után), Kónya István (Legfelsőbb Bíróság, Büntető Kollégium – A genfi egyezmények alkalmazása és a sortüzes ügyek tapasztalatai), Schandl László (Honvédkórház Állami Egészségügyi Központ – Egy sikertörténet kezdete: az első katona-egészségügyi kontingens Afganisztánban); a II. Panelben Rostoványi Zsolt (Budapesti Corvinus Egyetem – Szaddám Huszein: vétkes és/vagy áldozat? A 2003-as iraki háború kérdőjelei), Nógrádi György (Budapesti Corvinus Egyetem – Az USA biztonságpolitikai dilemmái a hidegháború korában), Lattmann Tamás (ZMNE/ELTE – A felelősségre vonás nehézségei: jogalkotási elégtelenek – jogalkalmazási elégségesek?); a III. Panelben Beszteri Béla (MTA VEAB Gazdaság, Jog- és Társadalomtudományi Szakbizottság – A trianoni országcsonkítás Magyarország nemzeti tragédiája), Vizi László Tamás (KJF – Vétkes volt vagy áldozat a trianoni békeszerződés aláírója?), Sallai János (KJF – Egy tiszt az I. és a II. világháború sodrában [Baló Zoltán ezredes élete]); a IV. Panelben Katona Csaba (MTA Történettudományi Intézete – Háborúban és háború után. Egy esztergomi tiszt visszaemlékezései a második világháborúra), Lőrinczné Bencze Edit (KJF – Bűnök háborús és bűnök békeidőkben: a délszláv háborúk rejtett oldalai), Szilágyi Péter (KJF – Egy elfeledett szabadságharcos Líbiából: Omar Mukhtar, a sivatag oroszlánja) tartott előadást.

- **2011. április 12-én,** az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Kari Tanácstermében rendezte meg az ELTE ÁJK Polgári Jogi Tanszéke *A jog tudománya* című konferenciát. Király Miklós dékán megnyitója, valamint Jakab András és Menyhárd Attila projektismertetése után Cseme Péter (Jogalkotási javaslatok megfogalmazása a jogtudományban), Fleck Zoltán (Empirikus kutatás a jogban), Menyhárd Attila (A magánjog

magyarországi tudományának története és helyzete), Nagy Ferenc (A büntetőjog magyarországi tudományának története és helyzete), Kovács Péter (A nemzetközi jog magyarországi tudományának története és helyzete), Fekete Balázs (A magyar jog-összehasonlítás története és helyzete), Sonnevend Pál (Az EU-jog magyarországi tudományának története és helyzete), Stipta István (A magyar jogtörténet-írás története és helyzete), Szabó Miklós (A magyar jogbölcselet és jogszociológia története és helyzete), Homoki-Nagy Mária (A magyar jogi publikációs fórumok története és helyzete) és Schenk Borbála (A magyar jogi könyvkiadás helyzete és kilátásai) tartott előadást. Valamennyi előadást opponencia követte (Gajduschek György, Gyekiczky Tamás, Földi András, Tóth Mihály, Kardos Gábor, Szabó Miklós, Várnay Ernő, Mezey Barna, Takács Péter, Gönczi Katalin, Frank Ádám)

- **2011. április 27-én,** az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Kari Tanácstermében Karácsony András mutatta be az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport és az ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, valamint a Gondolat Kiadó gondozásában megjelent *Szimbolikus kommunikáció (A jog színházától a jogi rituáléig)* című kötetet, amelyet Mezey Barna szerkesztett. A bemutatón a külföldi szerzők (Wilhelm Brauneder, Wolfgang Schild, Reiner Schulze, Kurt Seelmann, Lars Ostwaldt) képviseletében Prof. Dr. Reiner Schulze (Westfälische Wilhelms-Universität Centrum für Europäisches Privatrecht Institut für Internationales Privatrecht Institut für Rechtsgeschichte) beszélt.

- **2011. május 6-án,** a zalaegerszegi Hotel Arany Bárány télikertjében rendezte meg a Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete a *Zala megyei Deák Ferenc Jogásznap*ot. Mezey Barna tszv. egyetemi tanár (ELTE ÁJK) *Történeti alkotmány – Chartális alkotmány,* Sárközy Tamás egyetemi tanár *A társasági és a szövetkezeti jog az új Ptk.-ban,* Balogh Ágnes egyetemi docens (PTE ÁJK) *A Btk. szankciórendszerének változása,* Szekeres Diána tanársegéd (BGF Gazdálkodási Kar) *Büntető mediáció: lehetőségek és javaslatok a számok tükrében* és Molnár András történész, levéltár-igazgató (Zala Megyei Levéltár) *Zala megye címerének története* címmel tartott előadást.

- **2011. május 6-án,** az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Kari Tanácstermében rendezte meg az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Doktori Iskolája Antal Zsolt: *Közszolgálati média Európában – Az állami részvétel koncepciói a tájékoztatásban* című PhD-értekezésének nyilvános vitáját.

- **2011. május 6-án,** a Magyar Országos Levéltár *Fáj a lelkem nagy nyomoruságokon – asszonysorsok a Rákóczi-szabadságharcban* címmel rendezett tudományos konferenciát. Előadást tartott Péter Katalin professzor emeritus (Asztalos Zsuzska sárospataki jobbágyasszony legyőzi a háborút), Gyulai Éva (Együtt a bujdosásban – Aszalay Ferenc fejedelmi titkár felesége: Némethi Borbála), Krász Lilla (Orvosdoktorok, gyógyítók és bábaasszonyok a 17–18. századforduló Magyarországán), Laczlavik György (Acta Rákócziána – A Károlyi levéltár Rákóczi-kori iratai című DVD-kiadvány bemutatása), Benda Borbála (Házasságban egyedül – Rákóczi Erzsébet élete a Rákóczi-szabadságharc idején), Kovács Ágnes (Remények és kétségek között – Károlyi Sándorné Barkóczy Krisztina élete a Rákóczi-szabadságharc idején), Tompos Lilla (...mante, mancset, mantilia... a 18. századi divat Magyarországon), Schramek László (Özvegy Batthyány Ádámné Strattmann Eleonóra a Rákóczi-szabadságharc éveiben), Szirácsik Éva (Nógrád vármegyei nemesasszonyok a Rákóczi-kori vármegyei összeírások tükrében), Seres István (Thököly emigráns társainak özvegyei a Rákóczi-szabadságharcban), Balogh Judit (Székely nemesasszonyok a szabadságharc idején), Barna Attila (A lőcsei fehér asszony élete és legendája – Korponay Géczy Julianna büntetőpere a források tükrében). A konferenciához kapcsolódva nyílt meg az *„Egy puszta házban, üres kamarában" – Károlyi Sándorné és a kuruc világ* című időszaki kamarakiállítás.

- **2011. május 12-én,** az ELTE ÁJK Kari Tanácstermében rendezte meg az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolája Beke-Martos Judit: *Állami legitimációs eljárások és államfői jogkör 1867–1918 között. Az amerikai köztársasági és a magyar monarchikus államfői hatalom-átruházási processzusok és a ceremoniális legitimáció összehasonlító jogtörténeti elemzése* című PhD-értekezésének nyilvános vitáját. A jelölt témavezetője: Mezey Barna tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE), a bíráló bizottság elnöke Kukorelli István egyetemi tanár (ELTE), a bizottság két tagja Stipta István tanszékvezető egyetemi tanár (Miskolci Egyetem) és Babják Ildikó egyetemi docens (Debreceni Egyetem), a disszertáció hivatalos bírálói Balogh Elemér tanszékvezető egyetemi tanár (Szegedi Tudományegyetem) és Kajtár István tanszékvezető egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem) voltak.

- **2011. május 12-én,** az ELTE Szerb utcai Szenátusi Tanácstermében rendezte meg az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Doktori Iskolája Kántor Zoltán *A nemzet intézményesülése a rendszerváltás után: a státustörvény és a kettős állampolgárságra vonatkozó népszavazás kapcsán* című PhD-értekezésének nyilvános vitáját. A témavezető Schlett István egyetemi tanár (ELTE ÁJK), a bíráló bizottság elnöke Pokol Béla egyetemi tanár (ELTE ÁJK), a bíráló bizottság két tagja Örkény Antal tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE TáTK) és Varga Zs. András tanszékvezető egyetemi docens (PPKE JÁK), a disszertáció két hivatalos bírálója Kardos Gábor tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE ÁJK) és Szarka László tudományos főmunkatárs (MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet) volt.

- **2011. május 13-án,** a Pécsi Tudományegyetem Halassy Nagy József Aulájában rendezte meg a PTE ÁJK Polgári Eljárásjogi és Jogszociológiai Tanszéke *Az 1911. évi Polgári perrendtartás százéves jubileuma* című tudományos konferenciát. Előadást tartott Kengyel Miklós tanszékvezető egyetemi tanár (PTE ÁJK – Az 1911. évi Pp. keletkezésének hosszú története), Cserba Lajos egyetemi adjunktus (ME ÁJK – A Kúria aktualitása), Juhász László kollégiumvezető, c. egyetemi docens (PTE ÁJK – Az egységes ítélkezés biztosításának eszközei az 1911. évi Pp.-ben és a hatályos jogunkban), Wopera Zsuzsa tanszékvezető egyetemi docens (ME ÁJK – Az 1911. évi Pp. alapelvei), Kapa Mátyás főiskolai tanár (BKF TI – Az alanyi jogok védelmének fórumai és eljárásai 1911-ben és 2011-ben), Király Lilla egyetemi adjunktus (PTE ÁJK – Szegényjog az 1911. évi Pp. szabályozásában), Harsági Viktória tanszékvezető egyetemi docens (PPKE JÁK – Az okiratok bizonyító ereje az 1911. évi Pp.-ben és hatályos jogunkban), Bognár Bettina PhD-hallgató (PTE ÁJK – Az okirat-felmutatási kötelezettség az 1911. évi Pp.-ben), Osztovits András egyetemi docens, bíró (KRE ÁJK, Legfelsőbb Bíróság – A felülvizsgálati eljárás metamorfózisai), Horváth E. Írisz egyetemi tanársegéd (PPKE JÁK – A sommás eljárás továbbélése az 1911. évi Pp.-ben), Nagy Andrea egyetemi adjunktus (ME ÁJK – A házassági bontóper szabályozása a Plósz-féle Pp.-ben), Varga István tanszékvezető egyetemi docens (ELTE ÁJK – Választottbírósági ítéletek érvénytelenítése a régi Pp. idején és ma), Nagy Adrienn egyetemi adjunktus (ME ÁJK – A Plósz-féle Polgári perrendtartás nemzetközi vonatkozású rendelkezései), Szabó Diána PhD-hallgató (Andrássy Egyetem – A joghatósági szabályozás előképei az 1911. évi I. törvényczikkben), Neizer Norbert PhD-hallgató (PTE ÁJK – A végrehajtási eljárás általános szabályainak összehasonlítása az 1881. évi LX. törvénycikk és a hatályos joganyag alapján), Dávid Ágnes PhD-hallgató (Andrássy Egyetem – A hitelezők védelme az 1881. évi végrehajtási törvényben) és Czoboly Gergely PhD-hallgató (PTE ÁJK – A rendelkezési elv az 1881. évi végrehajtási törvényben).

- **2011. május 14-én,** a Gödöllői Királyi Kastély barokk színháztermében az ifj. gróf Andrássy Gyula Alapítvány konferenciát rendezett ifj. gróf Andrássy Gyula emlékére. Révész T. M Mihály c. egyetemi tanár *Ifj. Andrássy Gyula, a polihisztor,* Gergely András egyetemi tanár *Ifj. gróf Andrássy Gyula a kiegyezésről,* Horváth Attila egyetemi docens *Ifj. gróf Andrássy Gyula és a magyar történeti alkotmány,* Máthé Gábor c. egyetemi tanár *Ifj. gróf Andrássy Gyula és a Szent Korona-tan,* Jeszenszky Géza egyetemi tanár *Ifj. gróf Andrássy Gyula és az I. világháború. Ifj. gróf Andrássy Gyula diplomáciája az I. világháború alatt* címmel tartott előadást.

- **2011. május 14-én,** a budapesti Festetics-palotában (Andrássy Gyula Egyetem) az Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetem Összehasonlító Állam- és Jogtudományi Kara, a Bécsi Egyetem Jog- és Államtudományi Intézete és a budapesti Duna Intézet rendezésében *200 Jahre Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* címmel rendezett tudományos szimpóziumot. Előadók: Wilhelm Brauneder (Bécs – Das ABGB: Eine gesamteuropäische Zivilrechtskodifikation), Rudolf Welser (Bécs – Wesen und Wert des ABGB als Kodifikation), Hamza Gábor (Budapest – Der Unterricht des österreichischen Privatrechts in Ungarn bis 1950), Csehi Zoltán (Budapest – Das ABGB als unsterbliches Muster. Würdigung in drei Skizzen), Stephan Kirste (Budapest – Die Person im ABGB), Földi András (Budapest – Begriffsgeschichtliche Anmerkungen zur Rolle der „bona fides" im ABGB).

- **2011. május 17-én,** az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Kari Tanácstermében rendezte meg az ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolája Juhász Imre *A jogalkalmazási joghatóság európai és magyar összefüggései, különös tekintettel a székhely-problematikára* című PhD-értekezésének nyilvános vitáját. A jelölt témavezetője Németh János professor emeritus (ELTE), a bíráló bizottság elnöke Harmathy Attila professor emeritus (ELTE), a bíráló bizottság tagjai Székely László egyetemi adjunktus (ELTE) és Siposné Herédi Erika egyetemi docens (Széchenyi István Egyetem), a két hivatalos bíráló Burián László tanszékvezető egyetemi tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) és Gyekiczky Tamás habil. egyetemi docens (Debreceni Egyetem) volt.

- **2011. május 19-én,** a Politikatörténeti Intézet konferenciatermében rendezték meg a *Mit üzen és mit ígér az új alkotmány?* című tudományos konferenciát, amely az alábbi kérdéseket járta körül: mi következik az alaptörvényből; mit implikál a sarkalatos törvényekkel kapcsolatban; mi következik ebből a jog és politika világára? Előadást tartott Pritz Pál (Az új alkotmány a történész szemével), Wéber Attila (Az új és készülő politikai berendezkedés), Egry Gábor (Nemzet szemben a köztársasággal?), Boros László (A jogalkotás mint politikai döntéshozatal), Tamás Pál (Társadalom és jövőkép az alkotmányban), Forgács Imre (Az új alkotmány Európából nézve), Szoboszlai György (Mozgástér: súlyok és ellensúlyok az alkotmányban), Szigeti Péter (Az alkotmány jövője, a jövő alkotmánya?).

- **2011. május 23-án,** a Kecskeméti Városi Ügyészség előadótermében, a Bács-Kiskun Megyei Főügyészség és a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára népbíróság-történeti konferenciát rendezett *Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás 1945–1950* címmel. A tanácskozást Nánási László főügyész (Bács-Kiskun Megyei Főügyészség) vezette. Előadást tartott Nánási László (A népbíráskodás joganyaga), Karsai László (Szegedi Tudományegyetem BTK – A magyarországi népbíráskodás nemzetközi összehasonlításban), Soós Mihály (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – A háborús és népellenes bűntettek elkövetőinek felelősségre vonásával kapcsolatos iratok az Állambiztonsági Szol-

gálatok Történeti Levéltárában), Tánczos-Szabó Ágota (Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára – „Ennek a tisztnek a viselése nagyon tövises…". Tanácsvezető bírók, népügyészek és laikus bírák a háború utáni felelősségre vonás folyamatában), Farkas Csaba (Csongrád Megyei Levéltár – A Szegedi Népbíróság működésének politikai körülményei és jellegzetességei 1944 és 1950 között), Rigó Róbert (Kecskeméti Főiskola – A Kecskeméti Népbíróság szerepe az elitváltásban és működésének néhány sajátossága), Gyenesei József (Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára – A zsidótörvények végrehajtása a Kaposvári Népbíróság periratainak tükrében), Zinner Tibor (ELTE ÁJK tiszteletbeli tanára – A magyarországi népbíráskodásról – a XXI. századból visszatekintve).

- **2011. május 24-én,** a Magyar Országos Levéltár Bécsi kapu téri épületében Oborni Teréz, az MTA TTI tudományos főmunkatársa mutatta be a *Brodarics-emlékkönyv – Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz (1527. március 18.)* című kötetet. A kötet szerzői és összeállítói: Kasza Péter – Pálffy Géza, szerkesztője: Kenyó Ildikó. Kiadta a Magyar Országos Levéltár (Budapest, 2011, 160 p.).
- **2011. május 27-én,** az ELTE ÁJK Kari Tanácstermében *A tárgyalás szerepének változása a büntetőeljárásban* címmel tartotta meg habilitációs előadását Hack Péter, az ÁJK Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszékének adjunktusa.
- **2011. május 30-án,** az MTA Székháza Nagytermében tartották meg Mezey Barna *A munkáltatás szerepe a büntetés-végrehajtás történetében (A fenyítőházi modelltől a rabdolgoztató házakig)* című, az MTA doktora címre benyújtott értekezésének nyilvános vitáját. A doktori értekezés opponensei Korinek László, az MTA levelező tagja, Kajtár István, az MTA doktora és Vókó György, az állam- és jogtudományok kandidátusa voltak.

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar új jogtörténész nemzedékének sorozata:

JUNGE UNGARISCHE RECHTSHISTORIKER

Publikation der Lehrstuhl für Ungarishe Rechtsgeschichte Rechtswissenschaftliche Fakultät Eötvös Loránd Universität Budapest

1. Randgruppen, Konzeptionsprozesse, Diktaturen (Budapest, 2007, 62 p.)
2. Gaetano Filangieri in der Ungarischen Strafrechtsgeschichte (Budapest, 2007, 60 p.)
3. Richten oder Schlichten: Formen strafrechtlichen Konfliktbewältigung (Budapest, 2011, 87 p.)

Az egyes kötetek a www.majt.hu honlapon is olvashatók pdf formátumban.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Benke József, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Polgári Jogi Tanszék; **Bónis Péter,** PhD, egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszék; **Boóc Ádám,** PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jog Tanszék; **Czoboly Gergely,** PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar; **Domaniczky Endre,** PhD, konzul, Magyar Köztársaság Nagykövetsége, Canberra, Ausztrália; **Gedeon Magdolna,** PhD, egyetemi docens, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék; **Karácsony András,** CSc, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Filozófia Tanszék; **Kelemen Miklós,** PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Képes György,** PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Koncz Ibolya Katalin,** PhD, egyetemi docens, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék; **Mezey Barna,** DSc, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Nótári Tamás,** PhD, habil. egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Polgári Jogi és Római Jogi Tanszék; **Pacsek József,** bv. ügyész, Legfőbb Ügyészség Büntetés-végrehajtási Törvényességi Felügyeleti és Jogvédelmi Önálló Osztálya helyettes vezetője; **Simon F. Nándor,** szerkesztő, alelnök, Szemere Bertalan Magyar Rendvédelemtörténeti Tudományos Társaság; **Stipta István,** DSc, intézetigazgató, tanszékvezető egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti és Jogelméleti Intézet, Jogtörténeti Tanszék; **Szabó András,** egyetemi hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Szabó Szilárd,** PhD, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi Tanszék; **Szaniszlai Péter,** MBA hallgató, Nagoya Egyetem

E számunk megjelenését
a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara támogatta

TISZTELT SZERZŐINK!

A *Jogtörténeti Szemle* Szerkesztőbizottsága a szoros szerkesztési határidőre tekintettel, valamint a szerkesztés és a nyomdai előállítás megkönnyítése érdekében kéri, hogy írásaikat e-mail-en az agihorvath@ajk.elte.hu vagy az elesztosl@ajk.elte.hu címre küldjék el.

Kérjük, hogy nevük mellett közöljék jelenlegi beosztásuk és munkahelyük pontos és teljes megnevezését is, annak érdekében, hogy hiteles adatokat tudjunk közölni!

A szerkesztőség legfeljebb 1 íves (= 40 000 n) tanulmányokat fogad el.

A szerkesztőség kéri a következő előírások szíves figyelembevételét:

- a szöveget World programban, 12 pontos Times New Roman betűtípussal beírva kérjük megküldeni;
- a szövegben – az egyedi szerzői kiemeléseken túl – kérjük a mű-, valamint a folyóiratcímek kurziválását, továbbá a nevek, intézmények teljes nevének kiírását;
- az irodalomban említett szerző(k) teljes nevét és a mű pontos, teljes címét kérjük feltüntetni;
- az idézett vagy külön szakirodalom-jegyzékben közölt műveknél a megjelenés helyét (rövidítés nélkül), évét, a könyv kiadóját, a hivatkozott oldalak számát, folyóiratoknál – sorrendben – az évfolyamot, évet, lapszámot, valamint a hivatkozott oldal(ak) számát zárójelben kérjük megadni;
- az évszámok és az oldalszámok között hosszú kötőjelet kérünk használni;
- nem lábjegyzetet, hanem végjegyzetet kérünk;
- a jegyzetekben az ismételt hivatkozás (már említett mű) jelzése: i. m. + oldalszám;
- az oldalszámot a magyar „o." helyett „p." (pagina) jelzéssel kérjük ellátni;
- a végjegyzetek formázását kérjük mellőzni.

A szerkesztőség a cikkekhez köszönettel fogad illusztrációs anyagokat. Nyomdatechnikai okokból sajnos csak fekete-fehér fotók vagy vonalas ábrák közlésére van módunk. Az illusztrációkat digitalizált formában (min. 300 pixel/inch, 300 dpi felbontásban, TIFF vagy JPEG formátumban), a fent megadott e-mail-címre vagy fényképeredetiként postai úton, esetleg személyesen kérjük megküldeni.

Köszönettel a Szerkesztőbizottság

INHALT

STUDIEN
BENKE, József: Probleme des „Hoffnungskaufs römischen Typs" im griechischen Recht 1
BÓNIS, Péter: Die Generation nach Irnerius in der Bologneser Rechtsschule: Bulgarus, Martinus, Hugo und Jacobus 9
KELEMEN, Miklós: Heeresergänzung und Heeresnachschub im Spätrömischen Reich – im Spiegel der rechtshistorischen Quellen 17
KÉPES, György: Überblick über die Verfassungsgeschichte Schwedens von Gustav Vasa bis Karl XII. (1523–1718) 29
NÓTÁRI, Tamás: Entwicklung der Staatstheorie von Cicero im Spiegel des Pro Marcello 40
WERKSTATT
SZABÓ, Szilárd: Elemente des öffentlich-rechtlichen Rechtsverhältnisses zwischen Österreich und Ungarn 52
ÜBER BÜCHER
Rechtsstaat oder konservative Monarchie? Studiensammlung über den öffentlich-rechtlichen Charakter der Österreich-Ungarischen Monarchie – STIPTA, István 60
Das Recht als Theater – Die Arbeit von Miklós Kengyel über Kulturgeschichte der Gerichte – KARÁCSONY, András 62
Symbole, Machtsymbole, Justizgebäude – Einführung zum Buch von Miklós Kengyel – MEZEY, Barna 63
Anfänge der Geschichte des Gefängniswesens – über das Buch von Barna Mezey – PACSEK, József 68
Analyse der Regierungsform während der Doppelmonarchie in Ungarn – über das Buch von Zoltán Szente – SZABÓ, Szilárd 70
Ein Kuruzze oder ein Labanz? – über die Monografie von Géza Pálffy – DOMANICZKY, Endre 72
Die Monografie von Tamás Nótári – BOÓC, Ádám 74
RUNDSCHAU
Geschichte des Privatrechts in Europa – Konferenz in Košice – KONCZ, Ibolya Katalin 76
Philologie und Textologie in der alten ungarischen Literatur – Eine Konferenz in Miskolc – mit rechtshistorischen Lehren – GEDEON, Magdolna 78
Das hundertjährige Jubiläum der ZPO von 1911 – Konferenz in Pécs – CZOBOLY, Gergely 79
Konferenz über Rechtstheorie in Japan – SZANISZLAI, Péter 80
Fachdienst und Geschichte – SIMON, F. Nándor 85
Berlin-Hohenschönhausen – Geschichte eines STASI-Gefängnisses – SZABÓ, András 85
NACHRICHTEN 87
Autoren dieser Nummer 92

Ungarische Akademie der Wissenschaften – Rechtsgeschichtliche Forschungsgruppe der Eötvös-Loránd-Universität

Auf der Titelseite:
Axel Gustafsson **Oxenstierna**
Von 1645 Graf von Södermöre (16. Juni 1583 in Fånö – 28. August 1654 in Stockholm), schwedischer Politiker und Diplomat. Zwischen 1612–1654 Kanzler des schwedischen Königs, zwischen 1632–1644 Präsident des Regentsrates. Seine politisch-diplomatische Tätigkeit bestimmte das Gesicht des damaligen Europas in entscheidendem Maße. Das 1634 auf seine Initiative geschaffene schwedische Grundgesetz verstärkte die Machtstellung des Landesrates und des Regentsrates gegenüber der Ständeversammlung (Riksdag). 1636 schuf er den schwedischen königlichen Postdienst. 1640 gründete er die Vorgängerin der Universität Turku, die Königliche Akademie in Åbo (Regia Academia Aboensis).

Rechts
geschichtliche Rundschau

Internationales Redaktionskollegium:
Prof. Dr. Wilhelm Brauneder (Wien), Prof. Dr. Izsák Lajos (Vorsitzender des Redaktionskollegiums), Prof. Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn), Prof. Dr. Günther Jerouschek (Jena), Prof. Dr. Srđan Šarkić (Novi Sad), Prof. Dr. Kurt Seelmann (Basel), Prof. Dr. Erik Štenpien (Košice)

Redaktion: Dr. Mária Homoki-Nagy, Prof. Dr. Máthé Gábor, Prof. Dr. Mezey Barna, Prof. Dr. Révész T. Mihály, Prof. Dr. Stipta István
Redakteur: Élesztős László (E-Mail: elesztosl@ajk.elte.hu)

Anschrift der Redaktion: 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3., 2. Stock, Zi. 211 Tel./Fax: +36-1-411 65 18

ISSN 0237-7284

Herausgeber: Lehrstuhl für Ungarische Staats- und Rechtsgeschichte der Eötvös-Loránd-Universität, Institut für Rechtsgeschichte und Rechtstheorie der Károli-Gáspár-Universität der Reformierten Kirche, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Széchenyi-István-Universität, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Universität zu Miskolc, Lehrstuhl für Ungarische Rechtsgeschichte der Universität zu Szeged
Verantwortlicher Herausgeber: Prof. Dr. Mezey Barna

Verlag: Gondolat Kiadó

BOR ÉS JOGTÖRTÉNET
Szerkesztette Mezey Barna
Jogtörténeti értekezések 39. Sorozatszerkesztő: Mezey Barna

A bor az emberi társadalom egyik jellegzetes kísérő jelensége, úgy is, mint alkoholos ital, de úgy is, mint egy sajátos kultúra képviselője. Nem csupán a szőlőtermesztéséről, a bor készítéséről és fogyasztásáról van szó: a bor kultusza, szimbolikus misztikuma az élet majdnem minden területére behatolt. A joghistória ezek közül az egyik, amelynek epizódjairól szólnak Wilhelm Brauneder, Kajtár István, Karácsony András, Kiss Bernadett, Mezey Barna, Nagy Janka Teodóra, Pálvölgyi Balázs, Völgyesi Levente tanulmányai. Hogyan jelenik meg a bor mint a törvényhozás tárgya, mint a bírósági ítéletek témája, mint a kereskedelmi szabályozás célpontja? Hogyan segíti a gazdagodást, a polgárrá válást, hogyan támogatja egy táj, egy ország hírnevét? Milyen szerepe van a szakralitásban, hogyan jelenik meg a vallási rituálékban? Hogyan szervezik a termelők a hegyközségeiket, hogyan védik értékes terményüket? Megannyi izgalmas kérdés, amire az olvasó választ találhat e kötetben.

ISBN 978 963 693 378 4 – Gondolat Kiadó, Budapest, 2011, 151 p.

Wilhelm Brauneder – Gerald Kohl:
A JOGTÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÁSOK AUSZTRIÁBAN
Jogtörténeti értekezések 40. Sorozatszerkesztő: Mezey Barna

Közös történelmi és joghistóriai múltunk fontossá és érdekessé teszi a magyar olvasó számára az Ausztriában folyó jogtörténet-tudományi kutatásokat. Wilhelm Brauneder és Gerald Kohl, a bécsi egyetem jogtörténeti intézetének professzorai 2006-ban publikálták első ízben az ausztriai kutatások összefoglalóját, amely most magyar nyelven, a 2010-es állapotoknak megfelelően kiegészítve olvasható. A tanulmány a bécsi és a grazi egyetem jogi karain működő jogtörténeti intézeteknek, illetve a salzburgi, innsbrucki és linzi műhelyeknek, az Osztrák Tudományos Akadémia Jogtörténeti Bizottságának munkásságát foglalja össze bőséges jegyzetanyaggal, egyaránt figyelve az alkotmánytörténet és a szűkebb értelemben vett jogtörténet terénumára.

ISBN 978 963 693 183 4 – Gondolat Kiadó, Budapest, 2011, 113 p.

Marcus Tullius Cicero
ÖSSZES PERBESZÉDEI

A csaknem 1300 oldalas kötet a neves római szónok, író és politikus, Marcus Tullius Cicero (Kr. e. 106–Kr. e. 43.) törvényszék előtt elhangzott összes fennmaradt – szám szerint harminc – perbeszédét tartalmazza Nótári Tamás jogász, klasszika-filológus fordításában. Cicerót a beszédek közzétételében az a szándék vezethette, hogy segítséget adjon a szónoklás mesterségét tanulóknak, másrészt saját közéleti útját is egyengette, mivel az akkori római politikai elit büntetőügyeiben szónokolt, ezzel egyúttal politikai támogatókat is szerzett magának. Az előszóval, gazdag jegyzetanyaggal, rövidítésjegyzékkel, névmutatóval, a felhasznált szövegkiadások és a szakirodalom bibliográfiájával záródó mű klasszika-filológusok, irodalomtörténészek, retorikával foglalkozó nyelvészek, történészek, jogtörténészek, valamint a művelt nagyközönség figyelmére egyaránt számíthat. A gyakorló jogászok és közéleti szereplők többek között az érvelési technikát, a szónoklat logikai felépítését is elsajátíthatják Cicero beszédeiből.

ISBN 978 963 9640 31 3 – Lectum Kiadó, 2010, 1276 p.

Nótári Tamás:
TÉNYÁLLÁSKEZELÉS ÉS SZÓNOKI TAKTIKA CICERO VÉDŐBESZÉDEIBEN

A világtörténelem egyik legnagyobb szónoka, Marcus Tullius Cicero védőbeszédeiben a jogi tényálláskezelés és a szónoki taktika az két alkotóelem, amelyekből hallgatóságára és a bíróságokra gyakorolt elementáris hatása fakadt – nem véletlenül nevezte már Quintilianus is a törvényszékek királyának. Jelen monográfia e hatás működési mechanizmusának megértéséhez igyekszik közelebb vinni az olvasót tíz cicerói védőbeszéd jog(történet)i és retorikai elemzésével. E kettős megközelítést az indokolja, hogy beszédei megalkotása során Cicero előtt elsődleges célként az adott perben elérendő siker lebegett. Mind a római jog tudománya, mind a klasszikus retorika művészete iránt elkötelezetteket gazdagító munkájában a szerző a történeti tényállásokat rekonstruálva világítja meg azok – csupán a meggyőzési folyamat eredményességének kritériuma felől értelmezhető – szónoki kezelési technikáját.

ISBN 978 963 9640 29 0 – Lectum Kiadó, 2010, 372 p.

SZÍNLELÉS ÉS REJTŐZKÖDÉS. A KORA ÚJKORI MAGYAR POLITIKA SZEREPJÁTÉKAI
Szerkesztette: G. Etényi Nóra és Horn Ildikó

A kora újkori politikában a hatalomgyakorlóktól elvárt erények, képességek, a műveltség sokfélesége és a politikai élet szereplőit és viselkedési szabályait, a döntéshozás technikáit jól ismerő „megfigyelő" közönség szélesedése sokféle politikai arcvonás, arculat, szerep elsajátítását és mesteri eljátszását tette szükségessé a valódi célok, törekvések, identitások maszkok mögé rejtésével. A magyar politikai közélet tagjai ismerték és elsajátították a kortárs európai államelméleti műveltséget, reagáltak az újdonságokra, hosszú távú politikai céljaik elérése érdekében használták az álcázás, színlelés technikáit az uralkodói rezidenciákon, főúri udvaraik hatékony működtetése érdekében, az országrészek közötti kapcsolattartásban, diplomáciai események ceremóniáiban, egyéni, családi karrierek reprezentálásában. E kötet körképet ad a 16–17. századi magyar politikai élet sajátosságairól, az elit érdekérvényesítő stratégiáiról, s a folyamatosan megújuló véleményformáló technikák alkalmazásáról.

ISBN: 978 963 2362 52 6 – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010, 377 p.